BEKNOPT HANDBOEK DER BIJBELSCHE ARCHEOLOGIE

TEN DIENSTE VAN CHRISTELIJKE KWEEKSCHOLEN, NORMAALLESSEN, CHR. ONDERWIJZERS, GODSDIENSTONDERWIJZERS EN HUISGEZIN

DOOR

J. GRAS
Directeur der Chr. kweekschool te Gorinchem

EN

Ds. A. DE VISSER
Ned. Herv. predikant te Groningen

BIJ J. B. WOLTERS – GRONINGEN, DEN HAAG

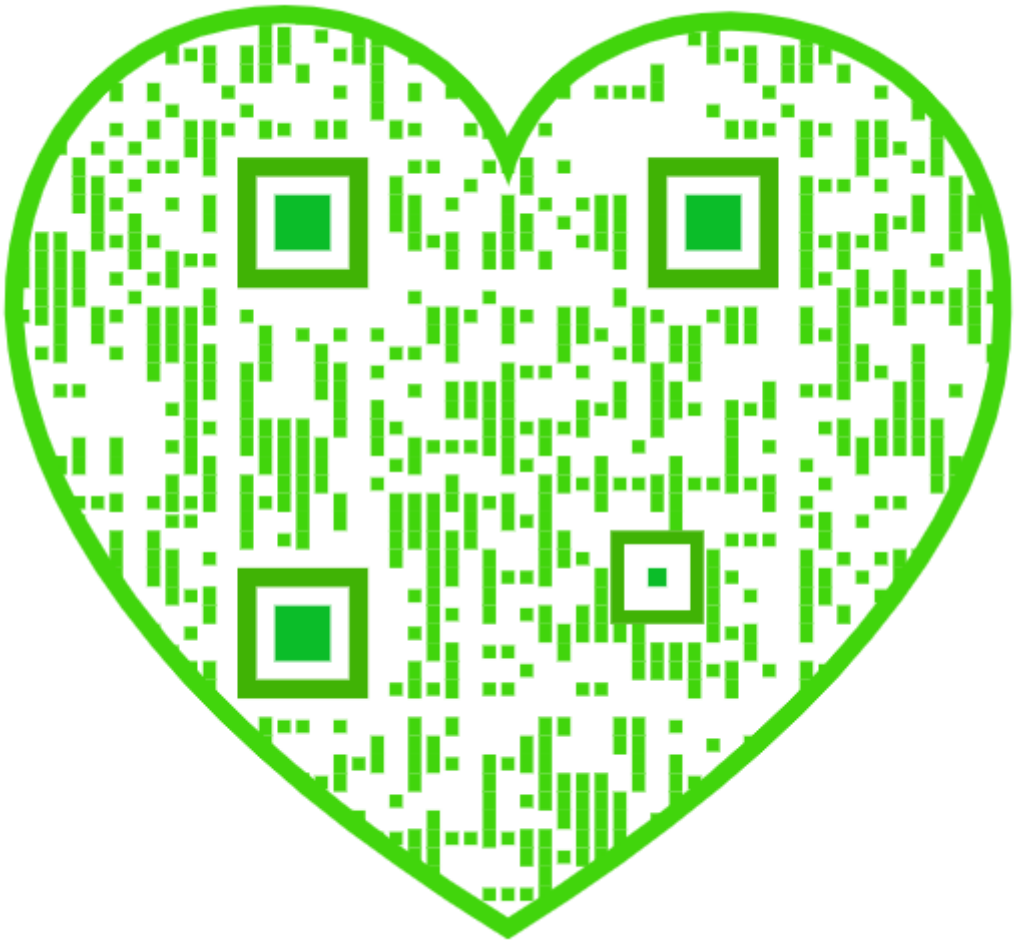

BEKNOPT HANDBOEK DER BIJBELSCHE ARCHEOLOGIE.

BEKNOPT HANDBOEK

DER

BIJBELSCHE ARCHEOLOGIE

TEN DIENSTE VAN

CHRISTELIJKE KWEEKSCHOLEN, NORMAALLESSEN,
CHR. ONDERWIJZERS, GODSDIENSTONDERWIJZERS EN HUISGEZIN

DOOR

J. GRAS
DIRECTEUR DER CHR. KWEEKSCHOOL TE GORINCHEM

EN

Ds. A. DE VISSER
NED. HERV. PREDIKANT TE GRONINGEN.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1908.

VOORBERICHT.

Hierbij doet ons beknopt handboek der Bijbelsche Archeologie zijn intrede in de wereld. Gaven we in Oud-Israël en Onze Bijbel iets voor onze Chr. lagere scholen, dit boek bedoelt hetzelfde, maar voor aanstaande en reeds gevestigde onderwijzers. Ook hier was de bedoeling niet over *den Bijbel te spreken, maar steeds tot Gods woord zelf terug te keeren. Vandaar die groote hoeveelheid teksten, die natuurlijk onmogelijk overgedrukt konden worden, doch die bij de verwijzing ernaar door den lezer moeten worden nageslagen en onthouden. Van volledigheid is geen sprake, veeleer van bekrimping der stof, doch naar ons inzicht biedt dit boek veel aan, dat elk weten moet, die Bijbelsch onderwijs geeft.*

Moge de ontvangst even welwillend zijn als die onzen schoolboekjes ten deel viel, maar bovenal strekke ons werk tot vermeerdering van de kennis der Heilige Schrift.

Bij de bewerking zijn door ons geraadpleegd:

1. *Hebreeuwsche Archeologie door Dr. J. Th. de Visser.*
2. *Lehrbuch der hebraïsch-jüdischen Archäologie door W. M. L. de Wette.*
3. *Bijbelsch woordenboek door Ed. Riehm, bewerkt door Prof. Dr. C. H. van Rhijn.*
4. *Biblisches Realwoerterbuch door Dr. Georg Benedict Winer.*

DE SCHRIJVERS.

INHOUD.

Bladz.

I. HET LAND PALESTINA 1–30

Naam van het land; natuurlijke gesteldheid: bergen, vlakten, dalen, woestijnen; zeeën, meren, rivieren en beken; klimaat, vruchtbaarheid; landplagen; flora en fauna; de stad Jeruzalem.

II. HET HUISELIJK LEVEN 30–81

Het leven in de tent; bouw en inrichting van huizen; steden en dorpen; bronnen en putten; meubelen en huisgerief; spijze en drank; kleeding; verzorging van het lichaam; ziekten en kwalen; dood en begrafenis; het Israëlietische huwelijk; verboden huwelijk; echtscheiding; de plaats van de vrouw in het echtelijke leven; de verhouding tusschen ouders en kinderen; de opvoeding; lijfeigenen; bruiloft en gezellig verkeer; gastvrijheid; beleefdheidsvormen; gezellig leven.

III. LANDBOUW EN VEETEELT 81–105

De ontwikkeling van den landbouw; de vruchtbaarheid van het land; bewerking van den grond; oogsten, dorschen, wannen; wijnbouw; olijvenbouw; palmen; ouderdom en waardeering van het herdersleven.

IV. HANDWERKSLEVEN 105–133

Geschiedenis van het handwerksleven; handwerk en beroep; handel; maten, gewichten en geld.

V. KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN 133–154

Zang en muziek; muziekinstrumenten; zang; schrijfkunst; letterkunde; tijdrekenkunde; rekenkunde; sterrenkunde; geneeskunde; mannen van wetenschap.

Bladz.

VI. HET GODSDIENSTIG LEVEN DER ISRAËLIETEN . . 154—233

Heilige plaatsen (154—185).

Godsdienstige plaatsen vóór en naast tabernakel en tempel; afgoderij in de woestijn; afgoderij in Kanaän; de tabernakel; voorwerpen in den tabernakel; de tempel van Salomo; voorwerpen in den tempel van Salomo; de tempel van Herodes; voorwerpen in den tempel van Herodes; de synagogen; voorwerpen in de synagogen.

Heilige tijden (185—197).

De sabbat; het feest der nieuwe maan; het sabbatsjaar; het jubeljaar; groote verzoendag; paaschfeest; pinksterfeest; loofhuttenfeest; feesten na de ballingschap.

Heilige personen (197—212).

Heilige personen bij den tabernakel; beambten in den tempel van Salomo; beambten in den tempel van Zerubbabel en Herodes; beambten in de synagoge.

Godsdienstige handelingen (212—233).

Gebed en zegen; de synagogale eeredienst; proselieten; besnijdenis; godsdienstige richtingen; Farizeërs; Sadduceërs.

VII. HET STAATSBURGERLIJK LEVEN DER ISRAËLIETEN 233—262

De staatsinrichting; staatsburgerlijke verhoudingen; regeering onder Mozes; het koningschap; waardigheid en macht des konings; koninklijke ambtenaren; bestuur na de ballingschap; Sanhedrin; privaat- en publiek recht; oorlog en vrede; wapens; wagens en ruiterij; dienstplicht en samenstelling van het leger; het leger op marsch, de legerplaats, de slag; vestingen en belegeringen; na de inname eener vesting; in vredestijd.

ALPHABETISCH REGISTER . . . . . 263—271

HET LAND PALESTINA.

Naam van het land.

De oudste naam is Kanaän (= laagland) (Gen. 10 : 18; Hand. 13 : 19), waarmee oorspronkelijk de oostkust van de Middellandsche Zee in Phoenicië en Palestina bedoeld werd (de Phoenicièrs noemden zichzelf niet anders dan Kanaänieten). Later bedoelde men er het geheele West-Jordaanland mee, terwijl het land, ten oosten van deze rivier, Gilead of Basan heette. De Israelieten, die het op de Kanaänieten veroverden, noemden het: Land Israëls of Land der Hebreën òf Land van de kinderen Israëls. De profeten spreken ook wel van het land des Heeren (Hosea 9 : 3; Joël 2 : 18), of van het heilige land (Zach. 2 : 12). Na de ballingschap droeg het den naam van Land Juda (Neh. 5 : 14; Haggai 1 : 1), en nog later in Jezus' dagen: Judea (Luc. 1 : 5; 23 : 5; Hand. 10 : 37), of het Joodsche land. De schrijver van den Hebreënbrief noemt het: land der belofte (Hebr. 11 : 9). Het werd door de Grieken het eerst Palestina genoemd, oorspronkelijk een naam voor de kuststreek van het land der Filistijnen, maar die langzamerhand gold voor de geheele kust tusschen den Libanon en het Sinaïetisch schiereiland.

Grenzen van het land.

De belofte aan Abraham en Mozes, dat het land zich oostwaarts tot aan den Eufraat zou uitstrekken (Gen. 15 : 18; Ex. 23 : 31), is alleen onder de regeering van David en Salomo vervuld. In ruwe trekken wordt de omvang van het land aangeduid door: van Dan

tot Berseba (Richt. 20 : 1; 1 Sam. 3 : 20; 1 Kon. 4 : 25). Dan, een stad aan den voet van den Libanon en Berseba, tegen de Idumeesche woestijn, lagen 160 Romeinsche mijlen van elkander. Nemen wij de grensbepaling in Num. 34 : 1—12 als grondslag, dan liep de zuidgrens van de zuidzijde der Doode Zee langs het gebergte van Edom en het rotsachtige Arabië naar de rivier van Egypte bij Raphia (Num. 34 : 3—6); de westgrens langs de Middellandsche Zee met uitzondering van het niet veroverde land der Filistijnen (Num 34 : 6); de noordgrens van de Middellandsche Zee, met weglating van een deel van Phoenicië, zuidoostelijk van Tyrus tot aan het Hermongebergte en het rijk van Damascus (Num. 34 : 7—10); de oostgrens (Num. 34 : 10—13) liep van de beek Arnon noordwaarts langs Rabbath Ammon tot de oostzijde van het gebergte Hauran. De omvang van het land Kanaän is waarschijnlijk geweest: in de lengte 32, en in de breedte van de Middellandsche Zee tot aan den Jordaan 14 mijl en ten oosten dezer rivier ongeveer 2 mijlen, gemiddeld dus ruim 500 vierkante mijl, d. i. iets kleiner dan ons land.

Natuurlijke gesteldheid van het land. Bergen.

In het noorden liggen de Libanon en de Anti-Libanon, de eerste ten westen, de laatste ten oosten van het Jordaandal. De laatste strekt zich uit naar Damascus en de woestijn. Als gebergte van Naphtali (Joz. 20 : 7; misschien volgens Richt. 5 : 18: „hoogten des velds") dringt de Libanon in Palestina vooruit tot de vlakte van Jisreël. Buiten de grenzen van Palestina is de Libanon tot 12000 voet hoog en op die hoogte met sneeuw bedekt (Jer. 18 : 14), die de woelige beken voedt langs de hellingen der bergen, met machtige cederen (Jes. 40 : 16) en een menigte van zoetgeurende planten (Hoogl. 4 : 11, 15; Hosea 14 : 7) getooid. Het gebergte van Naphtali is over het algemeen lager. Zijn toppen zijn: de Thabor (Richt. 4 : 6, 12, 14; misschien bedoeld in Matth.

17 : 1) in de nabijheid van Nazareth op een afgeknotten kegel gelijkend, ± 600 M. hoog, en de Kleine Hermon, wel te onderscheiden van den Hermon in de nabijheid van Damascus, oostwaarts van de bronnen van den Jordaan (Ps. 42 : 7).

Het gebergte van Naphtali wordt door de vlakte van Jisreël gescheiden van dat van Efraïm, dat naar het zuiden doorloopt tot aan de omgeving van Jeruzalem. Ten noordwesten loopt dit gebergte uit in den Karmel, die zich langs een groot deel van de zuidgrens van Jisreëlsvlakte tot aan de Middellandsche zee uitstrekt; oostwaarts eindigt het in het gebergte Gilboa. De Karmel is ruim 500 meter hoog, ± 9 mijlen in omvang en zeer vruchtbaar (1 Kon. 18 : 19; Hoogl. 7 : 5; Jes. 33 : 9; 35 : 2). De naam Karmel beteekent boomgaard. Het veel smaller Gilboagebergte vormt de verbinding tusschen de berglanden van Naphtali en Efraïm, is ongeveer 300 meter hoog, staat met steile rotsen op de vlakte van Jisreël en het Jordaandal, en is in Israëls geschiedenis vereeuwigd door Sauls dood (1 Sam. 31 : 1). Onder de toppen van Efraïms bergland komen voor: de Ebal (Deut. 11 : 29; 27 : 13) en de Gerizim (Richt. 9 : 7), ten N.O. en Z.O. van Sichem, respectievelijk 924 en 885 meter hoog. Nog andere toppen zijn Semer, waarop Samaria, Jearim (Joz. 15 : 10), waarop Kirjath Jearim was gebouwd, Zalmon (Richt. 9 : 48); Gaäs (Joz. 24 : 30), waar Jozua begraven ligt bij Timnath Serah, en Zemaraim (2 Kron. 13 : 4) Naar het zuiden afdalende komt men bij de bergruggen van Ramleh en het Efron-geb., noordoostelijk van Jeruzalem, terwijl in zuidelijke richting van deze stad zich het geb: van Juda uitstrekt. Het bergland hier is kaal, krijtrotsachtig en onvruchtbaar, voor landbouw ongeschikt, en slechts nu en dan afgewisseld door steppen, o.a. bij Tekoa, Hebron en Maon. Noord-oostelijk loopt deze keten uit in den berg Quarantana, 700 meter hoog met steile rotsen naar de vlakte van Jericho, misschien den berg der verzoeking (Matth. 4 : 8) Tusschen dezen berg en

Jeruzalem liggen de heuvelen van Gibea (1 Sam. 13 : 2), en in de onmiddellijke nabijheid van Jeruzalem de Olijfberg (Luc. 19 : 37; 24 : 50, 51; Hand. 1 : 12), 800 meter hoog. Weer zuidelijker, tusschen Jeruzalem en Hebron is de berg van Beth-Kerem (Jer. 6 : 1), waar Herodes een vesting bouwen liet. Oostwaarts tusschen Jeruzalem en Hebron ontmoet men de bergspelonken van Engedi (1 Sam. 24 : 1). Liefelijker worden in Judea de bergen en heuvels meer westwaarts, waar ze naar de Middellandsche zee in een vruchtbaar laagland afloopen. De voornaamste toppen zijn hier in de nabijheid van Hebron (Richt. 16 : 3) en Dor (Joz. 11 : 2; 12 : 23)

Oostelijk van den Jordaan heeft men in het Noorden allereerst den Anti-Libanon, met een top van 2700 M. in den Hermon, die zich 7 uur lang naar het zuid-westen uitstrekt (Joz. 11 : 3; 12 : 1, 5; Ps. 89 : 13; 133 : 3; Hoogl. 4 : 8), uitloopt in den Sirjon of Senir met een hoogte van ± 1100 meter (Deut. 3 : 9, waarschijnlijk ook Deut. 4 : 48) en zich voortzet in de hoogvlakte, oostwaarts van de Galileesche zee tot aan den Jarmuk. Tusschen deze beek en de Jabbok, in het eigenlijke Gilead, wordt de hoogvlakte weer een bergland met een hoogte van ± 1100 meter en rotsen, die steil naar den Jordaan afloopen. Het zet zich ook ten zuiden van den Jabbok voort in het gebied van Ruben en Gad (Deut. 3 : 12; Joz. 12 : 5, 13 : 30). Ten N.O. van de Doode Zee verheft zich het gebergte Abarim, met de toppen Nebo en Pisga (Deut. 32 : 49; 34 : 1) in het noorden. Ten zuiden van den Arnon loopt het bergland in vele kalk- en zandsteenrotsen uit.

Over 't geheel is Palestina's bergland rijk aan holen en spelonken, geschikte schuilplaatsen voor vluchtelingen; o.a. de spelonk van Adullam (1 Sam. 22 : 1; 2 Sam 23 : 13, 14).

Vlakten, Dalen en Woestijnen. Het Palestijnsche berg- en hoogland wordt afgewisseld door vlakten en dalen, sommige vrij uitgestrekt, andere evenwel niet veel meer dan smalle

dalkloven, waardoor de beken zich met moeite een weg banen. De voornaamste dezer, grootendeels vruchtbare, vlakten zijn: *a.* het dal tusschen den Libanon en den Anti-Libanon (Bikeath Aven; Amos 1:5); *b.* het Jordaandal (Gen. 13:10, 11); ongeveer 30 uur lang en $3^1/_2$ uur breed. Het ligt van 180 tot 400 M. beneden den zeespiegel en is vooral vruchtbaar in de tropische omstreken van Jericho (Deut. 34:3); *c.* de vlakte van Megiddo, waar koning Josia sneuvelde (Zach. 12:11; 2 Kron. 35:22), waarvan het westelijk gedeelte de vlakte van Jisreël (Joz. 17:16; Richt 6:33;), heet, met een noordoostelijken uitlooper in de vlakte van Zebulon; *d.* het Eikendal in de nabijheid van Bethlehem (1 Sam. 17:2, 19); *e.* het dal van Beracha of dal des Lofs (2 Kron. 20:26), tusschen Tekoa en Engedi; *f.* het dal Gibeons (Jes. 28:21); *g.* het dal van van Ajalon (Joz. 10:12), op de westelijke grens van het gebergte van Juda; *h.* het Koningsdal (Gen. 14:17; 2 Sam. 18:18), ook wel genoemd dal Schawé, d.i. effen dal, misschien het Kedrondal; *i.* het dal der Refaieten (Joz. 15:8; 18:16; Jes. 17:5), ten Z.W. van Jeruzalem; *j.* het dal Siddim (Gen. 14:3, 10), ten zuiden van de Doode zee; *k.* het dal Keziz (Joz. 18:21); *l.* het dal Succoth (Ps. 60:8; 108:8); *m.* het dal Achor (Joz. 7:24); *n.* het dal van Dan (Richt. 18:28).

Niet veel meer dan dalkloven zijn: *a.* het dal Hinnom of der zonen van Hinnom, ook wel eenvoudig genoemd het dal (Joz. 15:8; 18:16; 2 Kon. 23:10; Jer 2:23). Om de daar gepleegde gruwelen (2 Kon. 23:10) heet het ook wel Gehinnom waarvan is afgeleid: Gehenna of hel. Het lag ten zuiden van Jeruzalem; *b.* het Zoutdal, in de nabijheid van de Doode zee (2 Sam. 8:13; Ps. 60:2); *c.* het dal Zeboîm of dal der hyena's (1 Sam. 13:18), in de nabijheid van Jericho; *d.* het dal der werkmeesters, of der smeden (1 Kron. 4:14; Neh. 11:35, waarschijnlijk herinnert de naam aan 1 Sam. 13:19), bij Ono ten Z.W. van Jeruzalem, en uitkomende in de vlakte van Bet-Nuba; *e.* het dal van Jiphtael

(Joz. 19 : 24), op de grenzen van de stammen Zebulon en Aser.; *f.* het dal der doorgangers (Ezech. 39 : 11), in het Moabietische hoogland; *g.* het dal Zephata (2 Kron. 14 : 10) bij Maresa, aan de westzijde van het gebergte van Juda.

Ook zijn nog bekend de smalle beekoevers, zooals: *a.* het dal van de beek Kison, die uitmondt in de golf van Acco (Richt. 5 : 21; 1 Kon. 18 : 40; Ps. 83 : 10); *b.* dal van de beken van Gaäs in Efraïms gebergte (2 Sam. 23 : 30); *c.* dal van de beek Kedron (2 Sam. 15 : 23); *d.* dal Eskol (Deut. 1 : 24). Deze beken droogden in den zomer geheel uit, zooals de Krith, Arnon en Jabbok. Enkele dezer dalen waren vruchtbaar als: het dal Eskol, Eschthaol (Richt. 13 : 25), ook wel dal Sorek geheeten (Richt. 16 : 4); het dal van de beek Gerar (Gen. 26 : 17), dat veel bronnen heeft, in de nabijheid van Gaza; het dal van de beek der wilgen (Jes. 15 : 7), tenzij dit hetzelfde is als het dal der wildernis, in het land van Moab, aan de zuidzijde der Doode Zee (Amos 6 : 14). Geheel onvruchtbaar was bijv. het dal van de beek Jabbok (Joz. 12 : 2).

Het dal der schaduwen des doods (Ps. 23 : 4) wil zeggen het dal van een smalle ravijn.

Van den Karmel tot aan Palestina's zuidgrens, nl. de beek van Egypte heeft men een lange kustvlakte, tusschen Karmel en Joppe, de vlakte van Saron geheeten; vroeger rijk aan eikenbosschen, en later aan vruchtbare velden en vette weiden (Hoogl. 2 : 1; Jes. 33 : 9; 35 : 2; 65 : 10), en tusschen Joppe en de zuidgrens de vlakte van Sephela, in Joz. 10 : 40 en Jer. 32 : 44 door het woord: „laagte" aangeduid, en in vroeger tijden bebouwd en vruchtbaar.

Woestijnen zijn volgens bijbelsch spraakgebruik meestal onbebouwde steppen, lang niet verstoken van plantengroei en vaak dienstig voor kudden. Palestina heeft zulke woestijnen in Juda (Richt. 1 : 16) zooals de woestijn van Tekoa (2 Kron. 20 : 20); van Maon (1 Sam. 23 : 25), Zif en Engedi (1 Sam. 24 : 2).

Zeeën, meren, rivieren en beken.

De Middellandsche zee heet in den Bijbel groote zee (Num. 34 : 5—7; Joz. 1 : 4), of achterste zee (Deut. 11 : 24), of eenvoudig: de zee (Joz. 19 : 29). De kustlijn is vrij eentonig; alleen bij den Karmel is een diepe inham, nam. de golf van Acco. Gedeeltelijk rijst het land met hooge rotsen uit de zee op, gedeeltelijk ook is de kust laag en zandig. Natuurlijke havens zijn er dan ook haast niet, alleen Acco of Ptolemaïs; later werden er door Simon den Maccabeër te Joppe en door Herodes te Cesarea havens gemaakt. De stroom gaat noordwaarts en werpt door zijn versnellingen tegen de kust tusschen Joppe en Gaza geheele zandbanken op, die zich tegen de menigvuldige koraalriffen aldaar vastzetten. Tegen de kust heeft de zee een geringe deining (Job 26 : 12). Onder Salomo had Palestina ook een klein kustgebied aan de Roode zee, nl. het noordelijkst gedeelte van de Aelanitische golf. Met dezen zeeboezem sluit de andere, naar het noordwesten loopende golf, het schiereiland van Sinaï in. Deze laatste Arabische zeeboezem heet in den Bijbel de Roode- (Hand. 7 : 36, Hebr. 11 : 29) of ook wel de Schelf zee. (Ex. 10 : 19; Num. 14 : 25; Richt. 11 : 16). Waarschijnlijk doelt de eerste naam op de rosse, gloeiende zonnestralen en de laatste op het daar veel voorkomende zeegras met roodgekleurde bladeren.

De Aelanitische golf had in het noorden de twee havensteden Elath en Esjon-Geber, vanwaar Salomo's koopvaardijschepen naar Ofir reisden (1 Kon. 9 : 26).

De binnenzeeën of meren, waardoor de Jordaan stroomt, zijn: de wateren van Merom (Joz. 11 : 5), een meer in de vlakte van Noord Palestina, volgens zijn naam hoog gelegen, 83 meter boven den spiegel der Middellandsche zee. Het ligt drie uren ten zuiden van de bronnen van den Jordaan, is $1^1/_2$ mijl lang en $^3/_4$ mijl breed, en loopt in het noorden in een moeras uit. Twee uren zuidelijker ligt de zee van Tiberias (Joh. 6 : 1; 21 : 1) of van Galilea (Matth. 4 : 18; 15 : 29;

Marc. 7 : 31). Sinds den tijd der Maccabeërs werd het ook genoemd: meer Gennesareth (Luc. 5 : 1); terwijl het in het Oude Testament den naam draagt van: zee van Kinnereth (Num. 34 : 11; Joz. 13 : 27), of zee van Kinneroth (Joz. 12 : 3). Deze naam is afgeleid van het woord: „kinnor", dat harp beteekent, omdat het meer den vorm van een harp heeft. Het is ongeveer 5 uur lang en $2^1/_2$ uur breed, gemiddeld 50 M. diep en heeft helder, vischrijk water. De regens doen het water 3 à 4 voet stijgen, terwijl de nauwe insluiting door bergen plotseling gevaarlijke stormen veroorzaakt (Matth. 8 : 23; Marc. 4 : 31; Luc. 8 : 23).

Geheel in het zuiden ligt de Doode zee, in den Bijbel genoemd Zoutzee (Gen. 14 : 3; Deut. 3 : 17; Joz. 3 : 16; 12 : 3), of zee des vlakken velds (Deut. 3 : 17), of Oostzee (Joël 2 : 20; Ezech. 47 : 18). Dit meer is ± 15 uur lang en ongeveer $2^1/_2$ uur breed. Het ligt 400 meter beneden den spiegel van de Middellandsche zee, en heeft een diepte van 400 meter. Op den bodem liggen asfalt en zoutachtige mergel. De geheele omgeving maakt een doodschen en treurigen indruk. De oevers bestaan uit naakte en steile rotsen. De waterverdamping is zeer groot, en bevordert het hooge zoutgehalte.

Van de rivieren in Palestina noemen wij allereerst den Jordaan (= neerval of afdaling). Hij ontspringt uit bronnen bij Banias, even ten zuiden van den Hermon, en neemt anderhalf uur verder den kleinen Jordaan of Hasbany op. Weldra stort hij zich in het meer Merom, verlaat dit waterbekken en baant zich met toenemende snelheid door rotsige streken een weg van ruim twee uur naar de zee van Tiberias. Na aan den zuidwestelijken kant deze zee te hebben verlaten, stroomt hij met verschillende breedten (de rivier wordt steeds breeder, van 20 schreden bij het meer Merom tot ± 250 voet bij zijn uitmonding), en verschillende diepten, in allerlei kronkelingen naar de Doode zee. In het voorjaar zwelt de stroom door het afvloeiende sneeuwwater van den Libanon

(Joz. 3 : 15; 1 Kron. 12 : 15). Het wonderbare van den doortocht der Israelieten ligt dus niet zoozeer in het feit zelf, want aan den Jordaan waren veren (Joz. 2 : 7; Richt. 3 : 28), maar in het jaargetijde, waarin deze doortocht werd ondernomen. De oevers van den Jordaan zijn vrij hoog, met riet en biezen begroeid en hier en daar zeer boomrijk. Zijn water is vischrijk en, schoon drinkbaar, eer lauw dan koud. Er is een zeer sterk verval; op 30 uren gaans niet minder dan 900 M., zoodat van scheepvaart geen sprake is.

In den Jordaan monden uit, uit Gileads hoogland of van het gebergte Abarim in Moab: *a.* de Jarmuk, twee uur ten zuiden van de zee van Tiberias; *b.* de Jabbok (Gen. 32 : 22; Num. 21 : 24; Deut. 2 : 37; Joz. 12 : 2; Richt. 11 : 13); *c.* de zuidelijkste rivier, de Arnon (Num. 21 : 13; Deut. 2 : 24; Joz. 12 : 1; Jes. 16 : 2).

In de Middellandsche zee loopen uit: *a.* de beek Kison, die aan den voet van den Thabor ontspringt, met veel kronkelingen door de vlakte van Jisreël stroomt en ten noorden van den berg Karmel bij Acco in zee valt. Het is een stroompje dat alleen in den winter een beduidende watermassa heeft (Richt. 4 : 7; Ps. 83 : 10); *b.* de Sihor-Libnath (Joz. 19 : 26), of krokodilrivier, ten zuiden van den Karmel, misschien dezelfde als de Belusstroom, die door het glaszand aan zijn oevers bekend is; *c.* de rivier van Egypte (Num. 34 : 5; Jes. 27 : 12) of beek der wildernis (Amos 6 : 14).

Dat er bronnen in Palestina waren, bewijzen de plaatsnamen, die met En (ajin = oog of natuurlijke bron) en Ber (gegraven put) zijn samengesteld, als Endor, Enschemesch, Berseba enz. Men vindt ze meestal in de nabijheid of aan den voet der bergen, soms tot dertig voet diep en tot twintig voet breed. Terwijl in den zomer de beken uitdrogen en de poreuze grond der hooge weilanden van alle water zijn verstoken, zijn het de bronnen, die water houden ook in den zomer. Van gewicht zijn ze voor de veeteelt, en in oorlogstijd (1

Sam. 21 : 1; 30 : 21; 2 Sam. 2 : 13; 2 Kron. 32 : 30) en voor het dagelijksche leven (Jer. 2 : 13; Ps. 87 : 7; Matth. 10 : 42). Aan het bronwater in het warme Kanaän is in Num. 21 : 16, 17, 18 een bronlied gewijd. Voornamelijk vindt men de bronnen aan den voet van den Anti-Libanon, van het gebergte Gilboa en van de Samaritaansche bergen. In Judea zijn bijna geen natuurlijke bronnen.

Doordat alle bronnen niet het geheele jaar door water hielden (Jes. 33 : 16 spreekt van wateren die gewis zijn), of als natuurlijke bronnen geheel ontbraken, moest men zich van gegraven putten bedienen, o. a. den put van Jacob (Joh. 4 : 6, 11) en den put Berseba (Gen. 26 : 33). Verschillende natuurlijke bronnen worden in de Schrift genoemd: *a.* de fontein des aanroepers bij Lechi (Richt. 15 : 19); *b.* En Rogel of put van den voller, ten Z O. van Jeruzalem (Joz. 15 : 7; 18 : 16; 2 Sam. 17 : 17); *c.* de Drakenfontein (Neh. 2 : 13); *d.* Engedi of Boksbron (Ezech. 47 : 10) aan den westkant van de Doode zee; *e.* Engannim of Tuinenbron (Joz. 15 : 34) in de vlakte van Juda, en volgens Joz. 19 : 21; 21 : 29 gelegen in het land onder Jisreël; *f.* Endor (Ps. 83 : 11; Joz. 17 : 11) bij Thabor; *g.* En-Hadda, bij Engannim (Joz. 19 : 21); *h.* En-eglaïm of bron der beide kalveren, gelegen in Moab aan de westzijde van de Doode zee (Ezech. 47 : 10); *i.* En-Schemesch of Zonnebron in de nabijheid van Bethanië (Joz. 15 : 7; 18 : 17).

Op den vulcanischen bodem bij de zee van Galilea en de Doode zee vindt men de bronnen van Tiberias en Kallirrhoe, bekend om de genezende kracht van het water.

Klimaat. Op het bergland en aan de kust is het klimaat meer koel, in de Jordaanvlakte vooral warm, maar over het geheel behoort het tot het warme gedeelte van de gematigde luchtstreek, liggende tusschen 31 en 33° N. B. Het warmst is de omgeving van Jericho, waar de eerste druiven reeds rijpen in Juli; het koelst is het noorden van

Galilea, waar de wijnoogst eerst in September valt. Men kent in Palestina eigenlijk slechts twee jaargetijden, den drogen en den regentijd, of zomer en winter (Gen. 8 : 22; Ps 74 : 17). De zomertijd begint in Mei, als de regenbuien allengs ophouden, en duurt tot October. De warmte, eerst gematigd, neemt in Juni toe, maar wordt in September weer getemperd en onderbroken door koele nachten. Zeldzaam is in den zomer een wolk aan den hemel; het blijft onafgebroken helder en regen en onweder gelden als een wonder (Spr. 26 : 1; 1 Sam. 12 : 17, 18). Morgennevels, soms koud, zijn niet ongewoon, maar trekken spoedig op. Door de hitte wordt het land droog en dorstig (Ps. 143 : 6); gras en planten verwelken; prairie- en boschbranden zijn niet ongewoon, die de adders uit hun holen verdrijven (Luc. 3 : 7) en de lucht met rook vervullen (Jes. 5 : 24; 9 : 18; Joël 1 : 19). De nachtelijke dauw bewaart voor volkomen verdorring (Gen. 27 : 28; Ps 133 : 3; Richt 6 : 38; Hoogl. 5 : 2)

De wintertijd wordt door de September-regens aangekondigd; in October wordt het weder ongestadig, met eenige afwisseling koel; en einde October ontlasten zich de najaarsonweders, gepaard gaande met zware regens en soms hevige winden. Deze regen heet vroege regen of uitgieter, zooals er letterlijk staat (Deut. 11 : 14; Jer. 5 : 24; Ps. 84 : 7; Hos. 6 : 3); hij doorweekt den uitgedroogden bodem en maakt het ploegen en zaaien mogelijk. Van einde November tot einde Februari nemen de regens in kracht toe, gepaard met stormen, vooral in December en Januari; maar begin Maart neemt de winterregen af en vermindert de koude, om plaats te maken voor den spaden regen, die in het lenteseizoen tot begin Mei voortduurt (Spr. 16 : 15; Zach. 10 : 1). Zonder spaden regen kan het graan geen vollen wasdom bereiken.

Op de bergen, waar 's winters strenge, koude Noordenwinden waaien, valt alsdan veel sneeuw en hagel. Op den top van den Hermon blijft het sneeuwveld den geheelen zomer. Op

de hoogvlakten is een sneeuwstorm zeldzaam, en dan nog smelt de sneeuw in één dag. In het tropische Jordaandal valt nooit sneeuw; de leeuw „in het midden van een kuil in den sneeuwtijd" door Benaja geslagen (2 Sam. 23 : 20), was waarschijnlijk van den Jordaan naar de bergen van Judea afgedwaald en daar gevangen in een plotselingen sneeuwstorm.

De wind waait in Palestina een groot deel van het jaar uit het westen; in den winter, van November tot Februari vooral, uit het westen en zuidwesten; de vochtigheid van de zee slaat tegen de koude bergen neer en geeft zoo de vroege regens (Luc. 12 : 54). In den zomer waait vaak de wind uit het drogere Noordwesten. Deze verzacht de hitte van den dag en is geschikt voor den dorschvloer. De zelden voorkomende Noordenwind, brengt meestal droge koude (Job 37 : 9). Een ware plaag in de lente is de Oosten- en Zuidoostenwind, die uit de woestijn komt met een nevel van fijn zand, het gewas verschroeit en den mensch met koorts en matheid slaat (Luc. 12 : 55; Jer. 4 : 11). Ook de zeeman zag hem met angst naderen (Ezech. 27 : 26) en de Psalmist (Ps. 48 : 8) zag de schepen van Tyrus en Tarsis door hem vergaan.

De gemiddelde temperatuur wisselt af van 62 tot 68 graden Fahrenheit. Behalve bij Oostenwind, zijn de warmste dagen zelden 90 graden, terwijl de gemiddelde wintertemperatuur nog ongeveer 45° bedraagt. Over het algemeen is de temperatuur gelijkmatig en het klimaat gezond.

De vruchtbaarheid van het land.

Hoe ook soms betwijfeld, hoe in flora en fauna het alpische en tropische zich dooreen mengen, en het dorre naast het vruchtbare ligt, toch staat op grond van bijbelsche uitspraken en mededeelingen van tal van schrijvers de groote vruchtbaarheid van Palestina vast. Goede weiden en bebouwde akkers vond men er in menigte. Vooral in de omgeving van Seforis in Samaria, was

het een land, overvloeiende van melk en honig (Deut. 8 : 7, 8).

De vruchtbaarste plekken heeft men in Galilea, Samaria en het Over-Jordaansche te zoeken. Schier alle mogelijke vruchten groeiden bijv. in de vlakte Gennezereth. Op de bergen, die deze vlakte omringen, groeide alle geboomte: cypressen, dennen, amandelen, citroenen, olijven, laurieren, palmen, balsemboomen. Alleen de oostkant van de zee van Tiberias vertoonde naakte basaltrotsen. Het middelste en zuidelijke deel van het Galileesche hoogland heeft groenende dalgronden en vruchtbare hoogvlakten. In de vlakte van Jisreël groeide welig het graan, en vond men de prachtige dalen met hun notenhoven en ooft (Hoogl. 6 : 11; 7 : 8). De Evangeliën geven van Galilea een liefelijk beeld. Het is er een arbeiden in de wijnbergen (Matth. 20 : 8), een ploegen op de akkers (Luc. 9 : 62), een graven in de tuinen (Matth. 21 : 28), een bouwen van nieuwe schuren (Luc. 12 : 17, 18) en een koopen van akkers en ossen (Luc. 14 : 18).

Hoewel niet in gelijke mate als Galilea was toch ook Samaria een zeer vruchtbaar land. Het was vol vlakke, bevloeide streken met zwarte tuinaarde, rijke bouwgronden, groentetuinen en ooftgaarden, zooals blijkt uit het plaatsje: Engannim (put der tuinen). De bergtoppen in Samaria waren met dichte wouden gekroond (Jes. 9 : 9, 17; 28 : 1; Jer. 31 : 5; 50 : 19; 1 Sam. 14 : 25), terwijl de vele berghellingen overvloedig geschikt waren voor landbouw en veeteelt.

Het Over-Jordaansche, voornamelijk de vlakte Hauran met haar eindelooze tarwevelden, was de korenschuur van Damascus; de boomlooze streek daar werd overvloedig besproeid door de beken van den Jarmuk. Meer zuid-westelijk lagen Gilead en Basan met afwisselende eikenwouden en frissche weiden. Op het bergland van die streken vond men eiken, sparren en noteboomen. Op de weiden (Num. 32 : 1–4; Hoogl. 4 : 1; 6 : 5) graasden sterke stieren (Ps. 22 : 13). Aan weerszijden van den Jabbok was veel groenland.

Het zuidelijk deel van Palestina is het minst rijk door de natuur bedeeld. Vooral de berghellingen naar het Jordaandal en de Doode Zee zijn woest en eenzaam. Het Zuid-Oostelijke bergland van Judea neemt meer en meer het karakter van een woestijn aan; men heeft hier de vele eenzame holen die tot wijkplaats dienden (1 Sam. 22:1), o.a. de spelonk van Adullam. Eenzame weiden, zooals van Tekoa, waar Amos herder was (Amos 1:1), en van Hebron (Gen. 13:8; 23:2; 37:14) onderbraken de woestijnen.

Tusschen Samaria en Jeruzalem voerde de weg door het dorre, rotsige moerbeziëndal, misschien wel het tranendal (Ps. 84:6—8). Aan de westzijde van het bergland van Juda lag de vruchtbare vlakte Sephela; hier was het pad door de wijnbergen, waarlangs Simson afdaalde naar Thimnath (Richt. 14:5); hier ook het dal der terpentijnboomen, waar David Goliath versloeg (1 Sam. 17). Aan de zuidzijde van Jeruzalem lagen de akkers waar Ruth de aren oplas (Ruth 2:3); de velden waar David de kudden zijns vaders weidde, en de vijvers van Etham, door Salomo gegraven. Eindelijk moet de oase van Jericho genoemd worden, met rotsen omkranst. De vlakte wordt hier besproeid door een wilden toevloed van water uit het gebergte van Juda; de Jordaan zet hier al het vruchtbare slib af, dat hij heeft medegevoerd. Hier groeien de palm, de vijgeboom en de kostbare balsemstruik.

Landplagen. Behalve door den, op blz. 12 gemelden Oostenwind, waaiende uit de woestijn van Arabië en met zwavel bezwangerd (Ps. 11:6), werd het land vaak geplaagd door stormen (Jona 1:4, 12; Jer. 23:29; Amos 1:4; Ps. 55:9) waterhozen en wolkbreuken. De bodem van Palestina is vulcanisch en leverde daarom ook gevaar op voor aardbevingen (1 Kon. 19:11; Amos 1:1; Zach. 14:5; Matth. 27:51). De landman had op zijn akkers voorts veel last van muizen en zwijnen, maar de vreeselijkste landplaag waren

de sprinkhanen, die in menigte (1 Kon. 8 : 37; 2 Kron. 6 : 28), en in vele soorten voorkwamen (Joël 2). Zij vermenigvuldigden zich sterk in een zeer droog voorjaar. De wind voerde ze in massa's uit Arabië mede, in een wolkvormige streep van uren lang en breed (Richt. 6 : 5; Joël 1 : 6; Jer. 46 : 23), waardoor de zon zelfs verduisterd werd (Ex. 10 : 15; Joël 2 : 10). Zij maakten in hun vlucht een zeker trappelend geluid (Joël 2 : 4), en vielen neder als een gordijn, dat den bodem bedekt (Ex. 10 : 5). In een oogenblik was het groen van velden en boomen afgeknaagd (Deut. 28 : 38; Ps. 78 : 46); druiven en druivenbladeren (Joël 1 : 12), ja zelfs de schors der boomen spaarden zij niet (Joël 1 : 7). Na de verwoesting werd de tocht opnieuw aangevangen, maar alleen des daags en vaak met achterlating van eieren (Spr. 30 : 27; Joël 2 : 8). Tegen de nachtelijke koude zochten ze bescherming in struiken en heggen (Nahum. 3 : 17). Zelfs de woningen der menschen ontzagen zij niet (Ex. 10 : 6). De wind voerde hen zeewaarts, waar zij den dood in de golven vonden. Zij werden wel gegeten door de armen, na in water gekookt, van vleugels en pooten ontdaan en met zout bestrooid te zijn (Matth. 3 : 4).

Flora en Fauna.

Van de bloemen in Palestina bepalen wij ons bij *a. de lelie* die, behalve in tuinen en dalen (Hoogl. 2 : 1; Matth. 6 : 28; Luc. 12 : 27), vooral in de Saronsvlakte groeide; zij was wit van kleur, en had wellicht den vorm van een kroon; *b.* de *roos van Jericho*, *c.* de *hysop* (Ps. 51 : 9; Joh. 19 : 29; Hebr. 9 : 19) ± $1^1/_2$ voet hoog, met bloemen, die te voorschijn komen uit de oksels der harige bladeren; *d.* den *wonderboom* (Jona 4 : 6), die in korten tijd tot een schaduwrijke plant opschiet, maar ook spoedig weer verdort, en een hollen stam, en zaagvormige gekartelde bladeren heeft

Wat graan, gerst, spelt en linzen betreft, Minnith in Gilead

en Maszichona en Michmas westwaarts van den Jordaan, leverden het beste koren (Ezech. 27 : 17; Esra 2 : 27); gerst werd veel verbouwd voor veevoeder en brood voor de armen; de spelt (Jes. 28 : 25; Ezech. 4 : 9), die veel op tarwe leek, had fijner en witter meel, maar was minder voedzaam en werd wellicht daarom allengs door de tarwe verdrongen; linzen en boonen, een geliefd voedsel, werden veel verbouwd.

De lelie.

Onder de eetbare planten komen verder nog voor, *a.* de *dudaim* (Gen. 30 : 14; Hoogl. 7 : 13), een soort van dollekers met ronde, welriekende vruchten; *b.* de *jeneverboom*, een schaduwrijke bremstruik met gele bloemen en peulvormige vruchten, die veel in woeste streken groeide en waarvan de wortel werd gebruikt als materiaal voor houtskool (Ps. 120 : 4); *c.* de *Johannes-broodboom*, wellicht zoo geheeten omdat Johannes de Dooper zich met zijn vrucht zal hebben gevoed, met roode bloemen,

Tak met bloesem (Johannes-broodboom).

waaruit zich hoornachtige peulen ontwikkelden met een suikerrijk merg, een geliefkoosd veevoeder, vooral voor zwijnen (Luk. 15 : 16)

De boomen, die om hun hout werden gekweekt, waren vooral: *a.* de *plataan* (Gen. 30 : 37; Ezech. 31 : 8), groeiend in een natten bodem en onder een tropisch klimaat; zijn hout diende voor scheepsbouw; *b.* de *cypres* (1 Kon. 9 : 11; Ps. 104 : 17; Jes. 14 : 8; Zach. 11 : 2). met roodachtig geel hout, groeide vooral op den Libanon; *c.* de *ceder*, een soort eik, de boom van den Libanon. Het duurzame hout van cypres en ceder leverde de grondstof voor scheepsdellingen en muziekinstrumenten. Eindelijk werd nog gebruikt het hout van *d.* den *eikeboom* (Gen. 12 : 6; Richt. 4 : 11; 9 : 6), van *e.* den *wilden olijf* en *f.* den *wilg*.

De, in den bijbel voorkomende, meest Palestijnsche wilde dieren, die zich met planten voeden, zijn *a.* de *wilde ezel*, die het midden houdt tusschen ezel en paard. Hij is geelachtig wit of bruin van kleur (Job 39 : 6, 8). Hij komt voor in groote kudden. Een eenzaam ronddwalende wilde ezel was dus een treffend beeld van de zich van de Godsregeering losmakende en hardnekkig voor zichzelf levende Efraïmieten (Hos. 8 : 9); *b.* de *eenhoorn*, (Job 39 : 12, 13; Num. 23 : 22; Deut. 33 : 17; Ps. 29 : 6; Jes. 34 : 7), een fabelachtig dier, veel op een paard gelijkend, snel van gang en voorzien van een langen hoorn voor op den kop. Hij wordt gehouden voor een soort gazel, ter grootte van een os. Hij is in alle geval niet de Egyptische neushoorn; *c.* de *Behemoth*, die volgens Job 40 : 10 niet de olifant, maar alleen het Nijlpaard kan zijn, 17 voet lang en 7 voet hoog, met een grooten kop, en een zwijnenstaart. Alleen als het geprikkeld werd, viel het menschen aan. Met moeite was het dier te vangen.

Meer bepaald roofdieren zijn: *a.* de *leeuw*; zijn vele namen o. a. de brandende naar buit (Gen. 49 : 9), de sterke (Job 4 : 11; Jes. 30 : 6), de brullende (Job 4 : 10; 10 : 16; Ps.

91 : 13) bewijzen hoe zeer men hem kende. Hij huisde voornamelijk in de boschrijke oevers van den Jordaan (Jer. 49 : 19; 50 : 44), in wouden (Jer. 12 : 8; Amos 3 : 4), of op de bergen, waar hij uit holen of kreupelhout (Jer. 4 : 7; Ps. 10 : 9) op zijn prooi loerde (Ps. 10 : 9; 17 : 12). Zijn gebrul (Openb. 10 : 3) is vreeselijk (Job 4 : 11; Spr. 19 : 12), vooral als hij op voedsel uitgaat (Ps. 104 : 21; Richt. 14 : 5; 1 Petr. 5 : 8). Hoewel beschouwd als het sterkste dier (Richt. 14 : 18; 2 Sam. 1 : 23), durfden helden als Simson en David toch den strijd met hem aan.

b. de *beer*, in het Hebreeuwsch genoemd de langzaamgaande (1 Sam. 17 : 34, 36, 37; 2 Sam. 17 : 8; Jes. 11 : 7; Dan. 7 : 5; Openb. 13 : 2). Zijn verblijf was op den Libanon en Hermon; hij voedde zich met kruiden; maar viel ook kudden aan. In Palestina was alleen de bruine beer bekend.

c. de *wolf* (Gen 49 : 27; Jes. 11 : 6; Jer. 5 : 6) wordt in het Hebreeuwsch genoemd de geschuwde, de gejaagde, omdat wegens het rooven der schapen op hem het meest jacht werd gemaakt. Hij kwam veel voor. De Talmud spreekt van een uitgeschreven vasten vanwege de wolvenplaag (Tract. Taänith 3 : 6).

d. de *hyena*, kenbaar aan zijn vreeselijk gebrul, zich ophoudende in holen en rotsgraven, schrikachtig van aard. Hij valt bij voorkeur schapen en geiten aan. Het dier werd gevangen in gegraven kuilen, die men met rijshout bedekte. (Matth. 15 : 14).

e. de *vos*, vaak ten onrechte met jakhals verward, om zijn sluwheid bekend (Hoogl. 2 : 15; Klaagl. 5 : 18; Matth. 8 : 20; Luc. 9 : 58).

f. de *jakhals*, in het Hebreeuwsch : de huiler, (Jes 13 : 22; 34 : 14), of: de languitgestrekte of draak (Job. 30 : 29; Ps. 44 : 20; Mich. 1 : 8; Mal. 1 : 3). Hij ging in troepen 's nachts op roof uit, maar was voor menschen niet gevaarlijk. Zijn kop was langer dan die van den os; en zijn huidskleur

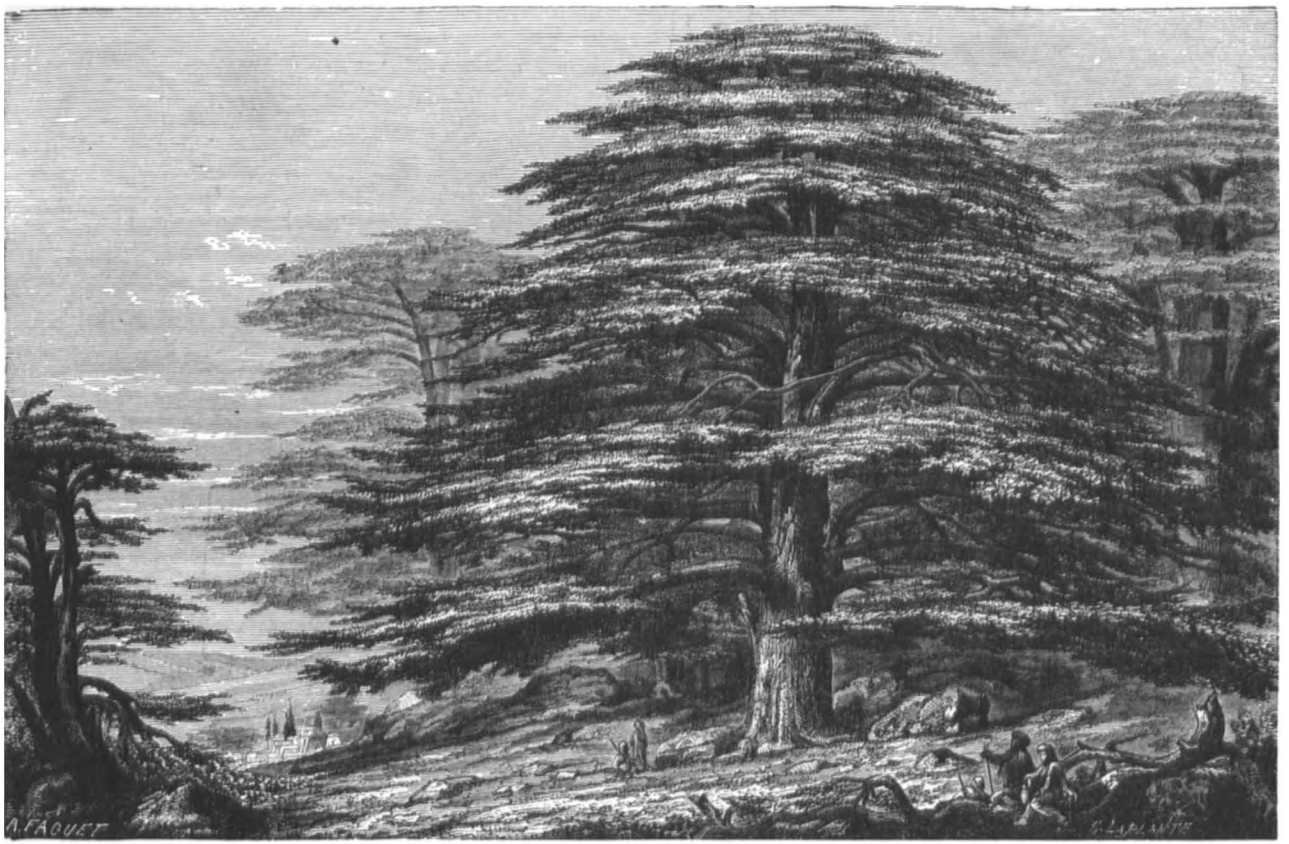

Cederen van den Libanon.

geelachtig. In Richt. 15 : 4 worden jakhalzen bedoeld.

g. de *pardel* of *luipaard*, een rank en snel roofdier (Hab. 1 : 8), loerende van uit een hinderlaag (Jerem. 5 : 6; Hosea 13 : 7). Het was een der schoonste dieren van het kattengeslacht, met bruinachtig-gele zwartgevlekte huid, (Jer. 13 : 23). Als Daniel (7 : 6) het derde rijk : het Medisch-Perzische, in het profetisch gezicht verzinnebeeldt met een luipaard, dan wordt hier de snelheid bedoeld waarmede zich dit rijk heeft uitgebreid. De woning van den luipaard was de Libanon.

De meest bekende roofvogels zijn *a.* de *gier*, de bijbelsche naam voor een roofvogel in het algemeen (Levit. 11 : 14; Jes. 34 : 15). Inheemsch zijn de *aasgier*, of pelikaan in Deut. 14 : 17 genoemd Rachama of de ontfermende, om de liefde tot de jongen; de moeder voedt ze uit den krop. Deze gier komt na den winter veel voor; de *lammergier* (Lev. 11 : 13; Deut. 14 : 12), die ook wel voor een zeearend wordt gehouden; de *ganzengier*, met vaalbruine vederen, die gaarne nestelde tegen de rotswanden langs de zee van Tiberias; *b.* de *adelaar* of *arend*, in den bijbel uitvoerig beschreven, om de liefderijke verzorging van zijn jongen, vooral om ze te leeren vliegen (Ex. 19 : 4). Opvallend is zijn rijke vederdos (Ezech. 17 : 3); licht en snel zijn vlucht (Jer. 4 : 13); naar zijn prooi omlaag (Hos 8 : 1; Habak. 1 : 8), of in de wolken omhoog (Spr. 23 : 5) De verjonging van den adelaar is volgens den Psalmist (Ps. 103 : 5) en Jes. 40 : 31 zichtbaar aan zijn nieuwe vederbekleeding. De slangenarend vormt den overgang tot den valk. De roode valk komt vooral in Palestina voor. *c.* de *wouw*, (Deut 14 : 13) evenals de arend een onreine vogel, met een scherp gezicht. Men onderscheidde koningswouwen, trekwouwen en Egyptische wouwen, *d.* de *uil* (Lev. 11 : 17; Deut. 14 : 16; Ps. 102 : 7), waartoe behoorden : de steenuil, die in muren en ruïnen huisde en de nachtuil, die slank gebouwd en schoon gevlekt was.

De *roerdomp* (Ps. 102 : 7), waarmede waarschijnlijk de peli-

kaan wordt bedoeld. Hij was de grootste van alle zwemvogels, en wordt voorgesteld als een vogel, die in eenzame onbewoonde vlakten thuis behoort.

Niet als roofvogel, maar wel als een wilde vogel moet ook de *struis* genoemd worden. Hij behoort tot de onreine dieren (Lev. 11 : 16; Deut. 14 : 15), en leeft in groote troepen in de woestijn, waar hij zich met dadels voedt; hij is liefdeloos tegen zijn gebroed (Klaagl. 4 : 3); zijn leven wordt in Job 39 : 16—21 schoon beschreven.

Van de kruipende dieren vermelden we: de *slang*, waarvan giftig zijn: *a.* de *ruige adder*, in Job 20 : 16; genoemd de blazende, *b.* de *basilisk* (Jes. 11 : 8; 30 : 5; Jer. 8 : 17), de schoonste, maar ook de giftigste; *c.* de *hoornslang*, bedoeld in Gen. 49 : 17, wit en zwart gevlekt, klein, maar zeer gevaarlijk; *d.* de *Saraaf*, bedoeld in Num. 21 : 8 en Deut. 8 : 15. Saraaf beteekent: de brandende, omdat haar beet ondragelijken brand verwekt en dorst en blaren op het lichaam ten gevolge heeft; *e.* de *brilslang* (Deut. 32 : 33; Job. 20 : 14, 16; Ps. 91 : 13), met een lengte van 5 à 6 voet, zeer gevreesd. De *leviathan*, kan een slang zijn (Jes. 27 : 1) maar ook een krokodil (Job 40 : 20), of een groot waterdier (Ps. 104 : 26). Als gevaarlijken visch kan men den visch van Jona noemen (Jona 2 : 1, 10), waarschijnlijk en reuzenhaai of een potvisch.

Van de insecten wordt de bij in den Bijbel dikwijls genoemd om haar honig (Jes. 7 : 18) en als zinnebeeld voor godsdienstige waarheden (Ps. 19 : 11; 118 : 12; Hoogl. 4 : 11).

Voor de overige planten en dieren zie men het hoofdstuk voor landbouw en veeteelt.

De stad Jeruzalem.

De stad lag hoog, op het kalkgebergte van Judea, 12 uur verwijderd van de Middellandsche Zee en 8 uur van den Jordaan; zij was op verren afstand niet te zien, daar zij zelf weer door hoogere bergen was omgeven (Ps. 125 : 2), die de stad bijna onneembaar maakten voor den

vijand (2 Sam. 5 : 6). Alleen aan de N.W.zijde lag zij het meest open. Aan de oostzijde liep het Kedrondal en in het westen en zuiden het Hinnomdal, terwijl het Kaasmakersdal of Tyropoeon midden door de stad liep. Men verdeelde de stad in drie heuvelachtige wijken: *a.* de bovenstad, gelegen in het zuiden op den heuvel Sion, het hoogste gedeelte; *b.* de benedenstad, gelegen op den halvemaanvormigen heuvel Acra, tegenover den Tempelberg; *c.* de nieuwe stad, op een verder noordelijk liggenden heuvel gebouwd. In het noordoosten lag de tempelberg, die met bruggen aan de bovenstad was verbonden, en door den burcht Antonia, een aangrenzend gebouw van den tempel, in verband stond met de benedenstad.

In den loop der tijden hebben grootte en bouw van deze stad heel wat verandering ondergaan. Oorspronkelijk was zij een Kanaänietische koningsstad, door de Jebuzieten bewoond (Joz 10 : 1, 23; 15 : 63; Richt. 1 : 8), en toen alleen bestaande uit de bovenstad of den heuvel Sion met de daarop gebouwde woningen. David nam de stad in en maakte haar tot zijn residentie (1 Kon. 3 : 1; 8 : 1). Bij Millo (2 Sam. 5 : 9; 1 Kon. 9 : 24), een toren op de oostelijke helling, begon David te bouwen o.a. zijn cederen huis (2 Sam. 5 : 11), zijn huis der helden, een soort kazerne (Neh. 3 : 16) en een begraafplaats voor de koningen. De nog kleine stad werd door Salomo vergroot, door den heuvel Moria er bij te trekken, waar de tempel werd gebouwd (1 Kon. 6). Tegelijk werd de stad verfraaid door een schoon paleis: „het cederen huis van den Libanon" (1 Kon. 7 : 1—12), en met een muur versterkt.

Ook naar het Noorden breidde zich de stad in en na Salomo's dagen aanmerkelijk uit. Er ontstond een soort voorstad of benedenstad met een levendig verkeer, waartoe de hofstaat der koningen en een wijdvertakte ambtenaarswereld gereede aanleiding gaven. Hier woonden de verschillende ambachtslieden Men had daar een soort markt, de straat der stadspoort (2 Kron. 32 : 6), een bakkerstraat (Jer. 37 : 21), en

de laagte, waar kooplieden en gelddragers woonden (Zefanja 1 : 11): de wijk Mactesch, waar men stamper en mortier hoorde. Men noemde dit gedeelte: het tweede deel (2 Kon. 22 : 14). In den Koningentijd werd ook dit stadsgedeelte met een muur omsloten.

De beide muren hadden tinnen en torens (2 Kron. 26 : 9), o.a. de toren Hananeël (Zach. 14 : 10), en tal van poorten. Poorten in den buitensten muur, om de benedenstad, waren waarschijnlijk de Vischpoort (2 Kron. 33 : 14) met een vischmarkt erbij, de Zonnepoort of Pottebakkerspoort (Jer. 19 : 2), loopende naar het dal Hinnom; de Hoekpoort (2 Kon. 14 : 13; Zach. 14 : 10), bij het openliggend gedeelte van Jeruzalem; daar bouwde Uzzia versterkingen (2 Kron. 26 : 9); de poort Benjamins (Jer. 37 : 13; 38 : 7), de plaats, waar koning Zedekia de stad tegen de Chaldeërs verdedigde, 400 el verwijderd van de hoekpoort; de poort Efraïms (2 Kon. 14 : 13), in het Noorden, en de Paardenpoort (Jer 31 : 40). De middelste poort lag tusschen de boven- en benedenstad. Zeker weet men, dat in den muur om de bovenstad waren: de poort Suz (2 Kon. 11 : 6); de poort des Konings (1 Kron. 9 : 18); de Fundamentpoort (2 Kron. 23 : 5); de Nieuwe poort (Jer. 36 : 10; 26 : 10); de hooge poort (Ezech. 9 : 2).

Bij den terugkeer uit de ballingschap en later zullen voor den herbouw der stad dezelfde fundeeringen zijn gebruikt. Men bouwde de muren en poorten weer op dezelfde plaatsen, al was het terrein daartusschen nog niet dadelijk volbouwd (Neh. 7 : 4).

Langzamerhand heeft in den loop der eeuwen de stad het karakter aangenomen van een wereldstad. Het boek Nehemia, dat in hoofdst. 3 uitvoerig van den herbouw spreekt, vermeldt alleen maar poorten; straten worden niet genoemd. Als poorten komen daar voor: *a.* Schaapspoort; *b.* Vischpoort; *c.* de Oude poort; *d.* de Efraïmspoort (Neh. 12 : 39); *e.* de Dalpoort; *f.* de Mestpoort; *g.* de Fonteinpoort; *h.* de Waterpoort. De

Het oude Jeruzalem.

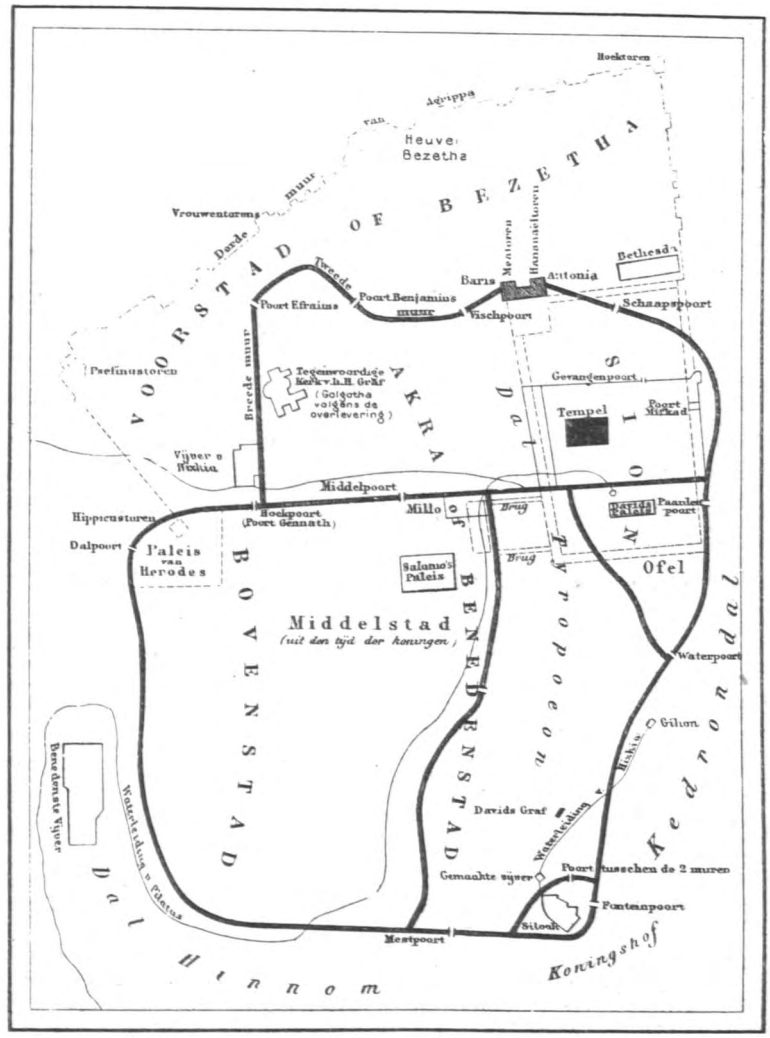

(N.B. Met Sion wordt niet de heuvel van dien naam bedoeld, aangezien de tempel op Moria stond).

poort van Mifkad of poort des Raads (Neh. 3 : 31) en de Gevangenpoort (Neh. 12 : 39) waren tempelpoorten. De straat van de Waterpoort (Neh. 8 : 4) was waarschijnlijk een soort markt. In de nieuwe stad Jeruzalem waren bazars te vinden (Neh. 3 : 31). Allengs nam de stad in bevolking toe; reeds in de dagen van Alexander den Grooten (± 330 vóór Chr.) had Jeruzalem volgens Hecateus een bevolking van 120.000 inwoners.

Beschouwen wij eindelijk nog Jeruzalem in den aanvang der Christelijke jaartelling. Van den Olijfberg uit zien wij de stad, zooals Jezus haar zag, toen Hij over haar weende op den Palmzondag. Zij maakte aan de Oostzijde den indruk van een onneembare vesting, met een enormen muur er om heen, waarlangs de beek Kedron vloeide. Deze muur omringde den Tempelberg, sloot Jeruzalem in het Zuiden af, liep langs den Sionsheuvel, waar aan den hoek in het Z.W. de toren Hippicus stond, gebouwd door Herodes. Van deze poort liep een muur dwars door de stad naar den westelijken tempelmuur. Aan dezen muur grensden zuidwaarts het paleis van Herodes, prachtiger nog dan de tempel en de Xystus, een groot plein, door een zuilengalerij omgeven, waarop het gebouw van den Joodschen raad (Hand. 22 : 30) en het paleis der Maccabeesche vorsten stonden.

Het tweede deel der stad, de benedenstad, waarin de burcht Antonia stond, lag ten Noorden van den muur, die den Hippicus met den tempel verbond. Dit gedeelte werd door een tweeden muur beschermd, die aanving aan de n westzijde van den tempel, noordwaarts liep en bij de Gennathpoort of Tuinpoort den eersten muur weer bereikte. Deze tweede muur omgaf het industrieele gedeelte van de stad. Hier vond men de winkels, bazars en de overdekte markten. Maar allengs was deze ruimte voor het handelsverkeer te eng geworden, en breidde zich de stad meer uit. Er ontstond een nieuwe stad Bezetha, die door Agrippa I (41—44) door een muur is omgeven. Er stonden op dezen

derden muur, die 25 el hoog was en steenen had van 10 el breed en 20 el lang, negentig torens, waarvan een zoo hoog, dat van de tinnen de Middellandsche zeekust zichtbaar was. Door dezen muur zal ook de heuvel Golgotha zijn ingesloten, die in Jezus' dagen nog buiten de stad lag (Joh. 19 : 17—20; Hebr. 13 : 12).

Vroeger hebben we reeds melding gemaakt van eenige monumentale gebouwen, die in de boven- en benedenstad werden gevonden. Behalve den tempel van Herodes had men er ook zijn paleis. Zuilengalerijen, tuinen en bosschen met waterwerken waren hier te vinden, alles omsloten door een 30 el hoogen muur. Noordelijk daarvan, aan den muur, die door de stad liep, waren twee groote torens, behalve den reeds genoemden Hippicustoren, 36 meter hoog, met twee verdiepingen en veel kamers, nl. de toren Phasaël, zóó genoemd naar Herodes' broeder, voorzien van badkamers en portieken, 18 meter in het vierkant, 40 meter hoog, en de toren Mariamne, zoo genoemd naar Herodes' meest geliefde vrouw, 9 meter hoog, het meest luxurieus ingericht. Deze drie torens liet Titus bij de verwoesting staan, als bewijs, hoe sterk de stad was geweest.

De burcht Antonia, die aan den tempel grensde, bestond reeds in Nehemia's dagen (Neh. 2 : 8; 7 : 2), werd later een paleis van de Maccabeesche vorsten en was in Jezus' dagen vesting, kazerne en paleis, vol hallen en prachtige vertrekken. Hier lag de Romeinsche bezetting; hier vertoefde op de feesten, om oproer te voorkomen, de Romeinsche stadhouder, die anders te Cesarea resideerde; hier was het rechthuis, waar Jezus werd veroordeeld (Matth. 27 : 11), en de legerplaats, waarheen Paulus werd gesleept (Handel. 21 : 34). Gabbatha of Lithostrotos: vloer met mozaieksteenen ingelegd, waarop Pilatus zijn rechterstoel liet plaatsen, zal een soort galerij zijn geweest aan dit huis (Joh. 19 : 13). Verder had men het badwater Bethesda ten oosten, in de nabijheid

van den tempel, dicht bij de Schaapspoort, de voornaamste uitgang aan den oostkant, waar Jezus misschien de gelijkenis van den goeden herder (Joh. 10:1—17) heeft uitgesproken, en waar Hij uitging, om Gethsemané op te zoeken.

Dit badwater (Joh. 5:1—10), dat zijn genezend water uit de beek Kedron ontving, diende tot sanatorium. Daarin waren vijf zalen, waarin lijders aan verschillende krankheden hun toevlucht zochten. Die aan dezelfde ziekte leden, lagen in dezelfde zaal. De kerkvader Eusebius noemt het water van Bethesda opvallend rood; het werd oudtijds gebruikt voor het reinigen der offerdieren.

Met Bethesda zijn wij aan Jeruzalems vijvers toegekomen. Wij kunnen in de stad nog noemen, al waren er nog veel meer: *a.* den vijver van Hiskia, die door een waterleiding uit den Millovijver water ontving, gelegen aan Jeruzalems westzijde bij de Gennathpoort (2 Kon. 18 : 17; 20 : 20; Jes. 22:11), waarvan het water door Hiskia ondergronds werd geleid naar de stad Davids; *b.* den vijver Siloach, (Joh. 9:7; Neh. 3 : 15; Jes. 8 : 6; Lucas 13 : 4) aan de zuidoostzijde van Jeruzalem. Het bekken was 16 meter lang, $5^1/_2$ meter breed, en ontving zijn water door een $3^1/_2$ meter lang, gemetseld kanaal. Siloach was oorspronkelijk een beekje, dat tusschen de Z.W. helling van den Moria en de N.O. helling van den Sionsberg ontsprong (Jes. 8 : 6); *c.* den konings- of benedenvijver (Neh. 2 : 14), gelegen in het dal Hinnom, waarvan men het water onmiddellijk na den regentijd alleen kon gebruiken, omdat het in den zomer zoutachtig en bitter was; *d.* de fontein Rogel (Joz. 15:7) of vijver van de vollers (Jes. 7 : 3), op de plaats waar het dal Hinnom en het dal Kedron elkander bereikten, een vijver en waterbak, waar reeds in Davids dagen knechten en maagden water schepten, van welke gelegenheid de trouwe dienstmaagd van Husaï gebruik maakte, om aan Davids spionnen te melden, dat Absalom den raad van zijn vriend Achitofel had verworpen

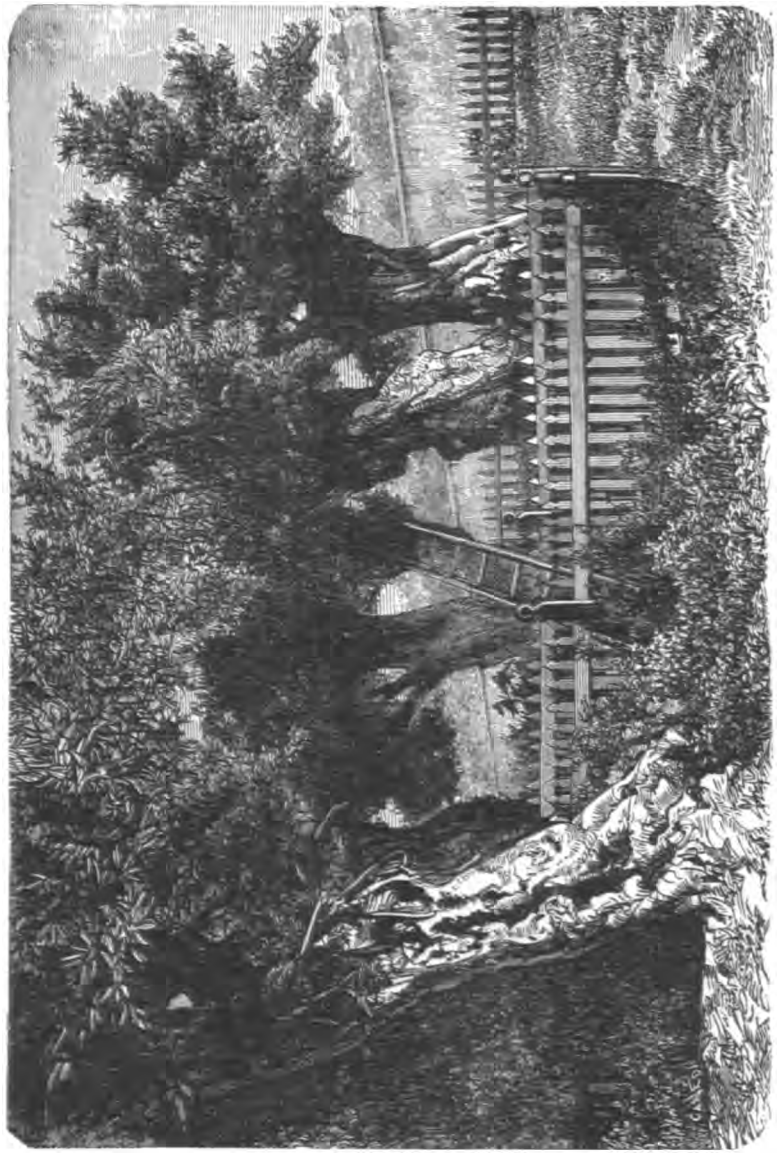

Gethsemané.

(2 Sam. 17 : 13, 14). Hier in de nabijheid vierde Adonia te vroeg zijn koninklijk feest (1 Kon 1 : 9, 25).

In de omgeving van Jeruzalem ligt oostwaarts de Olijfberg. Hij is eigenlijk een keten van bergen met een hoogte, soms van 800 meter, zich verheffende boven den Moria. Deze keten loopt in het zuiden een uur ver uit in den berg der Ergernis, waar een tempel stond voor Kamos ten gerieve van Salomo's vrouwen (2 Kon. 23 : 13). Westwaarts van dezen berg en aan de overzijde van den Kedron lag de akker des pottenbakkers. Akel-dama, de begraafplaats voor vreemdelingen (Matth. 27 : 7, 8; Handel. 1 : 19). Aan de oostelijke helling van den Olijfberg vond men Bethanië (huis der palmboomen), drie kwartier van Jeruzalem gelegen, waarlangs de weg naar Jericho voerde (Matth. 21 : 17; Marc. 11 : 1; Luc. 19 : 29; 24 : 50). Iets verder oostelijk dan Bethanië, maar meer op een heuvel gebouwd, lag Bethfagé (huis der vijgeboomen), ook in de streek van den Olijfberg (Marcus 11 : 1; Lucas 19 : 29). Aan den heirweg van het Noorden naar, en op een uur afstand van Jeruzalem lag Anatoth, een priesterstadje (1 Kon. 2 : 26), de geboorteplaats van Jeremia (Jer. 1 : 1; 29 : 27).

Aan het begin van het Kedrondal ten N.W. van den tempelberg langs den weg naar Anatoth strekte zich de hof Gethsemané uit, evenals vele tuinen der Jeruzalemmers tusschen de beek Kedron en den westelijken voet van den Olijfberg (Matth. 26 : 36; Marc. 14 : 32; Luc 22 : 39; Joh. 18 : 1). Het was een omheinde ruimte met olijven beplant en een olijvenpers er in. Van uit dezen hof heeft Jezus, door Judas verraden en gevangen, den weg afgelegd langs de westelijke zijde van den Olijfberg, zuidwaarts, over de beek Kedron waarlangs de winkels van Bethini, het eigendom van Annas, den hoogepriester, waar het tempelceremonieel kon worden gekocht en waar onder de cederen op dien weg, Maria haar reinigingsoffer heeft gekocht (Luc. 2 : 22, 23, 24) en waarbij het woonhuis van Annas zal hebben gestaan (Joh. 18 : 13).

HET HUISELIJK LEVEN.

Het leven in de tent.

Als zwervende herdersvorsten woonden Abraham en zijn geslacht in tabernakelen. Vaste steden te bouwen schijnt in den allereersten tijd het werk van de kinderen der wereld geweest te zijn. Kaïn bouwde de stad Henoch (Gen. 4 : 17) en Nimrod was de stichter van de stad Babel (Gen. 11 : 1—9), daarentegen werden Sem en Jafeth, en de drie patriarchen tentbewoners (Gen. 9 : 27; Hebr. 11 : 9). Het gevoel van vreemdelingschap op aarde bleef krachtiger bestaan bij het bewonen van tenten (Hebr. 11 : 9, 10). Jabal, Lamechs zoon, (Gen. 4 : 20) zal de eerste tenten van dierenhuiden hebben vervaardigd. Bij het toenemend cultuurleven zijn deze door linnen, kameels-haren en Cilicische geitenharen tenten vervangen. Het bewonen van tenten heeft zich eeuwenlang gehandhaafd. Paulus, van Tarsis in Cilicië, Aquila en Priscilla waren tentenmakers. (Hand. 18 : 3). In de steden bleven de tenten in gebruik, als een geimproviseerde opperzaal op het dak. Luchtig kon men daar zitten, beschermd tegen wind en regen. Het volk Israël verving de tent door vaste woningen, toen het Kanaän erfelijk bezat. Men kan zich daarom de verbazing der Jeruzalemmers voorstellen, als de Rechabieten, afstammelingen van Jonadab, voor de komst der Babyloniërs vluchtend, in Jeruzalem op de pleinen nog hun patriarchiale tenten opslaan (Jer. 35 : 6—10). De vroegere tenten geleken veel op die der tegenwoordige Bedouïnen. Zij hadden meest den vorm van een onderstboven

gekeerd scheepsruim Over enkele in den grond gestoken palen werd het doek van geitenhaar gespannen en met houten pinnen aan den grond bevestigd. De tenten van aanzienlijken bestonden uit drie vertrekken, door voorhangsels gescheiden: het eerste was voor de slaven en het vee, het tweede was de woning voor de mannelijke, en het derde die voor de vrouwelijke leden der familie, die soms een eigen tent bewoonden (Gen. 24 : 67; 31 : 33). In haar vertrek of tent was de vrouw van den nomade geheel meesteres (Gen 21 : 10); de vluchtende vreemdeling kon geen veiliger plek vinden. Onder een deel van het omhoog geslagen doek was de ingang der tent, waar wij eens Abraham aantreffen (Gen. 18 : 1).

Bouw- en inrichting van huizen.

Is er weinig bekend van bouw en inrichting der gewone Israëlietische huizen, tempels en paleizen daarentegen zijn uitvoeriger beschreven vooral bij de, de weelde bestraffende profeten. Men denke slechts aan Salomo's prachtige huizen. (1 Kon. 7 : 1—12). De wanden der gewone huizen waren van leem en tegels of tichelsteenen, in de zon gebrand en zoo bros, dat men er de hand kon doorsteken (Ezech. 12 : 5, 7), en dat zij licht bij den plasregen instortten (Ezech. 13 : 11). Van binnen werden zij met vijgeboomenhout betimmerd. Het dak was een zoldering van goedkoope vijgeboombalken, waarover een houtbedekking werd gelegd. Door een mengsel van leem en stroo er op te stampen, zorgde men voor de dichtheid. De gewone huizen hadden slechts één verdieping zonder vensters. De vrouw uit de gelijkenis van den verloren penning kon dus gemakkelijk het huis met bezemen keren, maar moest voor het zoeken wel een kaars aansteken. (Luc. 15 : 8).

De huizen der aanzienlijken waren opgetrokken uit gehouwen steen, en betimmerd met kostbare cederen of belegd met elpenbeen (Jer. 22 : 13, 14; Amos 3 : 15). Na Salomo's dagen gebruikte men ook wel het roode sandelhout of al-

muggim, dat voor den tempelbouw uit Ofir werd betrokken (1 Kon. 10 : 12) Gemetseld werd met kalk en gips, ook wel met een mengsel van leem en hooi of stoppelen (1 Cor. 3 : 12), en de wanden werden met menie geverfd. In den tijd der Koningen zijn er ongetwijfeld reeds veel steenen huizen in Jeruzalem geweest, daar het anders moeilijk te verklaren zou zijn, dat het materiaal dezer gebouwen kon gebruikt worden voor het verbeteren der vestingwerken (Jes. 22 : 10; Jer. 33 : 4).

Liefst bouwde men zijn huis op den rotsbodem, waartoe men soms 15 M. diep graven moest (Matth. 7 : 24, 25 Hebr. 11 : 10). De huizen der meer gegoeden hadden boven op het dak een opperzaal. Ze waren in het vierkant gebouwd en omsloten een open ruimte, den zoogenaamden binnenhof, met zuilengalerijen langs de zijden en dikwijls van een put en eenige boomen voorzien. (2 Sam. 17 : 18. Door den donkeren voorhof aan een der hoeken van het huis, kwam men op dit binnenplein, of door de vier uitgangen van de vier kamers, die om dezen hof heenlagen.

De meestal bazaltsteenen deuren draaiden op scharnieren of herren, die aan den boven- en benedendorpel vastzaten (Spr. 26 : 14). Van binnen konden zij door een grendel gesloten, van buiten met een sleutel geopend worden. De eenvoudigste sluiting bestond in het toeknoopen met een lederen riem. (Matth. 16. : 19). Binden en ontbinden is een spreekwoordelijke uitdrukking voor toestemmen en weigeren. Wilde men binnen komen dan klopte men aan de deur (Luc. 12 : 36) en een deurwachter of dienstbode (Hand 12 : 13, 14) deed open, als men zijn naam op gaf. Op de deurposten stonden vaak gedeelten uit de Mozaiesche wet te lezen, o. a. het Keri-Schemah (Deut. 6 : 4, 9).

De glazen vensters, van Egyptische of Tyrische afkomst, gingen naar buiten uit open, en met een houten rasterwerk sloot men ze dicht. De glasvensteren, eigenlijk zonnestralen,

genoemd in Jesaia 54 : 12, waren geen vensters, maar tinnen van het dak of muurspitsen.

In heerenbehuizingen trof men onder meer ook den schoorsteen aan tot verdrijving van den rook (Hos. 13 : 3).

Het regenwater liep van het, aan de kanten ietwat afloopend,

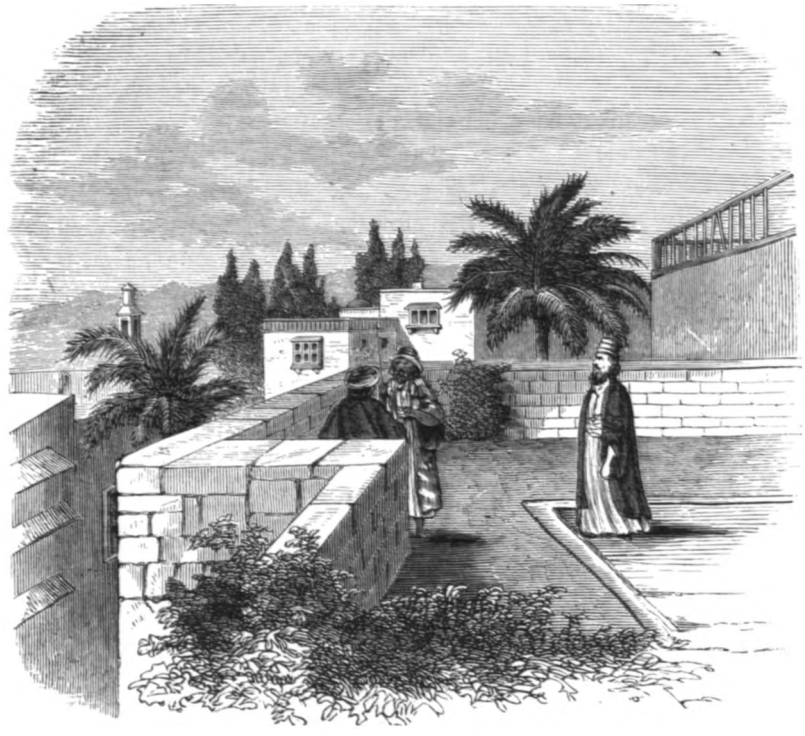

Het dak.

dak langs een buis in putten weg. Waar op daken door het slechte onderhoud het regenwater niet werd afgevoerd, was spichtig dor gras te zien. Dit gold als een beeld van zedelijk verval (Ps. 129 : 6). De daken moesten op bevel van den wetgever van een leuning zijn voorzien (Deut. 22 : 8). Het

dak was een lievelingsplaats voor het gezin. Daar hadden de intieme gesprekken plaats; daar knielde men tot het gebed; daar bracht men 's zomers den nacht door; van daar sprak men de schare wel toe (1 Sam. 9 : 26; Dan. 4 : 29; Jes. 15 : 3; Hand. 10 : 9). Ook was het de schuilplaats, waar men veiligheid zocht tegen den vijand (Richt. 9 : 51), of de nadering van een vijandig leger afwachtte (Jes. 22 : 1); ook teekent het de droefheid. „Op den hoek van het dak te zitten" (Spr. 21 : 9) is een spreekwoordelijke uitdrukking voor een treurig leven leiden. Van het dak af kondigde iederen Vrijdagavond de koster der synagoge in de Joodsche gemeenten den aanvang van den Sabbat aan. De zomerwarmte dreef den Israeliet naar het frissche, hooge dak. Men deed er zijn dagelijksch werk in de meest geliefde plek: de opperzaal (Luc. 22 : 12; Hand. 1 : 13). Zij was de slaapkamer, de eetzaal, de ziekenkamer, het vertrek waar de doode werd gelegd vóór de begrafenis (Hand. 1 : 13; 1 Kon. 17 : 19; 2 Kon.: 4 : 10; Hand. 9 : 37, 39). Maar vooral was zij voor den vromen Jood de bidzaal en studeercel, waar biddend wet en profeten werden onderzocht, bij voorkeur in het stille nachtelijk uur (Joh. 3 : 2). Men kwam in de opperzaal, behalve van uit de voorzaal der woning, door een trap buitenshuis, zoodat men van het dak kon afklimmen, zonder in huis te komen (Matth. 24 : 16, 17).

Voor een reine, goede woning zorgde men zooveel mogelijk. Leviticus 14 : 34 waarschuwt voor melaatsche huizen. Het waren huizen, waar zich bijtende salpeter in groen- en roodachtige vlekken aan kalk en steenen vertoonden. Namen deze vlekken in omvang toe, dan werd zulk een besmet huis afgekeurd en afgebroken. Maar als het geen knagende melaatschheid was, m. a. w. als de salpeterbesmetting zich niet uitbreidde, dan werd de woning levietisch rein verklaard door den priester, als de besmette steenen uit de muren verwijderd waren (Lev. 14 : 33—55).

Steden en dorpen. In Kanaän vond Abraham reeds een vrij groote beschaving. Overal trof hij steden aan. Hebron bijv. was zeer oud (Num. 13 : 22) en de Jebusieten bewoonden reeds een stad Jebus, het latere Jeruzalem. Wij denken verder slechts aan de steden Sodom en Gomorra in het dal Siddim (Gen. 14 : 2). Tot den koningentijd bleven de meeste steden in het bezit van Kanaänieten. Eerst David veroverde de stad Jebus (1 Kron. 11 : 4). Deze steden waren sterker bevolkt; het stadje Ai, bijv., had reeds 12000 inwoners (Joz. 8 : 25) en Gibeon was veel grooter (Joz. 10 : 2). Langzamerhand zijn deze steden den Israëlieten in handen gevallen, maar behielden toch hier en daar een overwegend heidensche bevolking, vooral in het Over-Jordaansche en in Galilea. Men spreekt dan ook van het Galilea der heidenen. Met steden bedoelt de bijbel meestal ommuurde plaatsen, in oorlogstijd een toevluchtsoord voor de bewoners van het platte land (Jer. 4 : 5). De dorpen waren niet ommuurd, doch in schoonheid en grootte van 't aantal inwoners overtroffen ze vaak de steden.

Wij weten, dat Zacharia voorspelde, een dorpsgewijs bewoond worden van Jeruzalem vanwege de veelheid harer inwoners (Zach. 2 : 4).

Denk ook aan Kapernaum; de naam: „dorp der liefelijkheid" verraadt, dat deze aanzienlijke plaats oorspronkelijk een dorp was, terwijl het toch, volgens 's Heilands woord, zich tot den hemel verhief (Matth. 11 : 23). De namen der plaatsen bevatten dikwijls historische of geologische bijzonderheden. Zóó beteekent Ramoth, een stad op Rama's of hoogten, Succoth, een reeks van Succa's, tenten; Gibea of Gibeon, een heuvelstad. Vele namen zijn met *Beth* samengesteld, wat huis beteekent, o.a. Bethlehem (broodhuis), Bethsaïda (huis der jacht of der vischvangst), Bethanië (huis der liefelijkheid); — andere met *Kirjath* = stad, o a. Kirjath-Sefer (boekenstad), Kirjath-Jearim (stad der eikeboomen); — weer andere met *Abel*, wat

landstreek, of met *Ber*, wat put, of met *En*, wat waterbron beteekent.

Wat den bouw aangaat, de straten waren meestal nauw, al waren er ook, breed genoeg voor wagens en paarden (2 Sam. 15 : 1; Jer. 17 : 25). De breedte der straten werd zeer ingekrompen: door de ruimte vóór de huizen, dienende

In de poort.

tot uitoefening van het handwerk werd veel aan breedte verloren. Ook de koopwaren werden marktsgewijs op de straten uitgestald. Vakgenooten woonden en werkten, wat door het warme klimaat mogelijk was, gaarne te zamen in en op één straat (Jer. 37 : 21). Het warme klimaat gaf er gereede aanleiding toe, dat men op straat veel uitvoerde, wat wij binnenshuis moeten doen. Op 't voetspoor der Rabbijnen leerde Jezus op de straat (Luc. 13 : 26).

Was een stad op hoogten gebouwd, dan verbond een brug de twee tegenover elkander liggende stadsgedeelten. Zóó voerde in Jeruzalem de Xystusbrug over het Kaasmakersdal van de boven-, naar de benedenstad. Met het plaveien der straten werd eerst laat begonnen. Jeruzalem werd beter bestraat in de dagen van koning Agrippa I (41—44 na Chr.).

De vaste steden hadden poorten, die des avonds gesloten werden met ijzeren grendelen (Joz. 2 : 5; Ps. 147 : 13). Van den wachttoren op den muur keek de wachter uit, of er ook iets belangrijks in de verte voorviel (2 Sam. 18 : 24), en wachtte hij elken morgen op de eerste zonnestralen (Ps. 130 : 6). De poort bestond uit een paar zware deuren, en een lang poortgewelf, waar men elkander ontmoette om de belangen der stad te bespreken (Gen. 19 : 1; Job 29 : 7). Het was de verzamelplaats der bevolking, niet ongelijk aan het Romeinsche forum (Ps. 69 : 13). Op de vrije ruimte bij de poort werd rechtszitting gehouden. De oudsten der stad vonnisten daar (Job 31 : 21); en de pleitbezorger vond daar zijn plaats (Ps. 129 : 5; Spr. 22 : 22).

Door het drukke verkeer aan de poorten was zij een aangewezen plaats voor de toespraken der profeten (Jer. 17 : 19). Spreuken 31 : 23 duidt den echtgenoot van de deugdelijke huisvrouw aan met den term van: „zittende in de poort met de oudsten der stad". Als plaats van beraadslaging gebruikt Jezus dan ook het woord poort in Matth. 16 : 18. Oorspronkelijk was deze ruimte ook de marktplaats, later door afzonderlijke pleinen vervangen, waartoe poorten toegang gaven. Zóó had men in Jeruzalem, om in de handeldrijvende benedenstad te komen o a. een aparte Vischpoort (Neh. 12 : 39), een Paardenpoort (id. 3 : 28), een Schaapspoort (Joh. 5 : 2). Een Rabbijn leidt uit Zefanja 1 : 10 het bestaan van een Vogelpoort af, dicht bij de Vischpoort. De bijbel beschrijft Jeruzalem telkens als de stad met twaalf poorten (o.a. Ezech. 48 : 31—35).

Bronnen en putten. Bronnen en putten, in het warme oosten onmisbaar, lagen binnen of in de nabijheid van de steden of andere bewoonde plaatsen. Even buiten Samaria trof Jezus de Samaritaansche vrouw aan bij den put Jacobs (Joh. 4 : 6, 7), terwijl de put van Bethlehem met zijn water, dat David maar nooit vergeten kon, was gegraven dicht bij de poort (2 Sam. 23 : 15). Zij werden in rotsen uitgehouwen (Deut. 6 : 11), soms geheel, soms gedeeltelijk; wat dan boven den beganen grond stond, was van metaal opdat het water niet zou doorsijpelen (Jer. 2 : 13); ook bestreek men de wanden met een duurzaam cement. Met looze kalk d. w. z. kalk zonder zout- of natriumgehalte te strijken of te pleisteren, was vergeefsche moeite en was spreekwoordelijk voor: noodeloos werk doen. Sommige putten geleken op grotten, en waren zóó groot, (Jer. 41 : 7), dat bijv. zekere Ismaël zeventig doode Sichemieten wierp in een kuil, die midden in de stad Mizpa was. Men gebruikte de uitgedroogde bronnen gaarne als bewaarplaats voor gevangenen (Jer. 38 : 8). De openingen der putten sloot men gewoonlijk met een zóó grooten, zwaren steen, dat hij dikwijls alleen met behulp van twee à drie man kon afgewenteld worden. De schepemmers der huisvrouwen uit de steden en die der herderinnen uit de landstreek tot drenking van het vee, liet men dan ook meestal door een kleiner opening in den steen in den put neder. Deze opening werd om het stuifzand gewoonlijk met kleinere steenen of platen toegedekt (Gen. 29 : 2).

Meubelen en huisgerief. In de tent van den herder en op de boerderij van den landman was alles eenvoudig ingericht. Men had alleen het noodige: den handmolen, gewoonlijk door vrouwen in beweging gebracht (Matth. 24 : 41), en bestaande in een ondersteen, en een beweegbaren bovensteen. In een doek werd het gemalen koren, telkens voor één dag (Matth. 6 : 11), uit een opening in den ondersteen

Een put.

opgevangen. De wet van Mozes verbood den schuldeischer, van den schuldenaar den handmolen te pand te nemen (Deut. 24 : 6).

Het malen was een nederig werk, vaak verricht door slaven en gevangenen (Richt. 16 : 21; Klaagl. 5 : 13); maar niettemin was het geluid van den molen iets huiselijks in het oor van den Israëliet (Jer. 25 : 10).

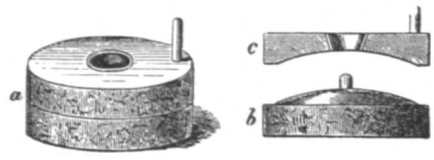

Molensteenen.

Ook stampte men het koren wel in een mortier (Num. 11 : 8). Men had verder den houten baktrog en den aarden bakoven. In den trog werd het deeg gekneed, soms met zuurdeeg. De bakoven, van boven met een deksel gesloten, werd van binnen met vuur verwarmd; en van buiten of van binnen met stukken brooddeeg beplakt. De vrouw van den landman zorgde voor het bakken (2 Sam. 13 : 8; Matth. 13 : 33). Ze

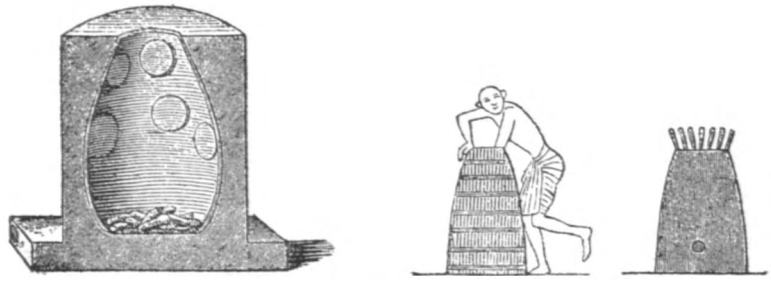

Bakoven.

verstond ook de kunst om luxe-brooden te bereiden, als honigkoeken, vijgebrooden, rozijnvladen, waarom zij dan ook in haar keuken een ruimen inventaris moest hebben van aarden en metalen pannen, ketels, schalen en vormen. Ook konden niet ontbreken de aarden waterkruiken, ofschoon water en wijn ook bewaard werden in lederen zakken, d. i. toebereide dierenhuiden, die gevuld, den lichaamsvorm van het dier hadden.

Zelfs de armste bezat een lamp, met olijfolie gevuld. Deze

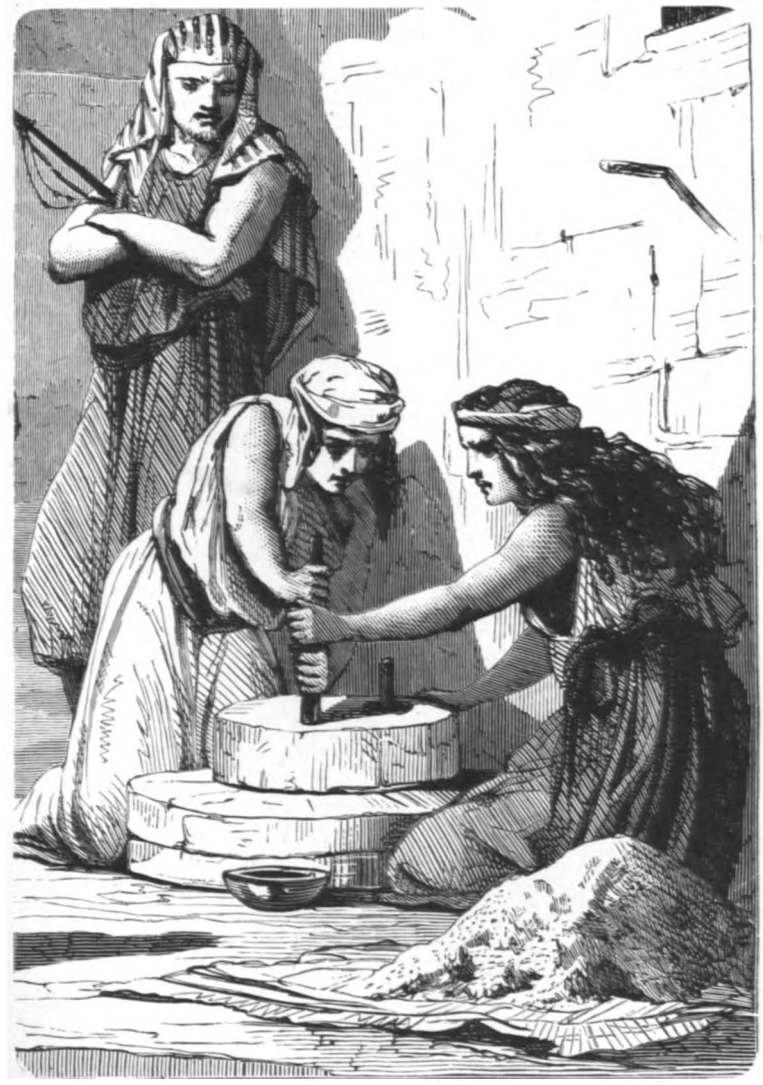

Malende slavinnen.

te missen teekende de diepste ellende (Job. 18 : 6) en werd als een vloek geacht (Spr. 13 : 9). In een nis in den muur geplaatst, brandde zij den geheelen nacht door. Ging ze dooven, ongeveer twee uur 's nachts, dan stond de vrouw des huizes op, goot er nieuwe olie in en begon met korenmalen (Spr. 31 : 15, 18). De lamp bestond uit een langwerpigen schotel van boven met een deksel gesloten; voor het kousje was een tuit.

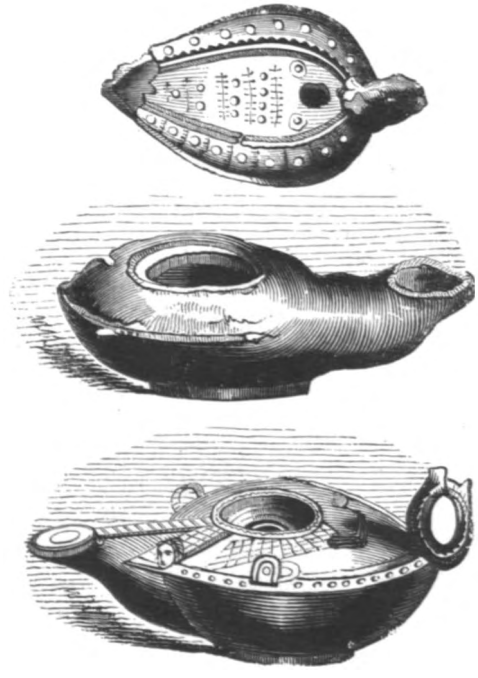

Lampen.

Rustbedden, waren alleen in de huizen der aanzienlijken te vinden, die op dit gebied luxueus waren ingericht. Amos spreekt van elpenbeenen bedsteden (Amos 6 : 4). Het eigenlijke bed bestond uit matrassen en kussens, die met wol of boomwol waren gevuld. Met kleeden en dierenhuiden dekte men zich toe. Vaak diende een donzig vel tot hoofdkussen (1 Sam. 19 : 13). Hangbedden waren in gebruik voor de tuinbewakers (Jes. 24 : 20). De eenvoudige man legde zich op een mat te slapen met zijn kleederen aan. Dat men zich ook in den eenvoudigen stand oudtijds van stoelen en tafels bediende, blijkt uit de zorgen der Sunemietische vrouw, die de opperzaal voor Elisa bewoonbaar maakte met een bed, een tafel,

een stoel en een kandelaar (2 Kon. 4 : 10). Zachte kussens en geborduurde tapijten behoorden bij deftige inboedels (Spr. 7 : 16; Ezech. 13 : 18). Tegen den wintertijd betrok de welgestelde Israëliet zijn winterkamer en legde zijn haard aan (Jer. 36 : 22), midden in de kamer van tichelsteen gemaakt, en in den vorm van een cirkel.

Spijze en drank.

De eerste voedingsmiddelen waren brood en melk. Het brood werd in den vorm van dunne koeken uit tarwe, gerst of spelt gebakken. Gerstebrood was het voedsel der arme volksklasse; in tijden van rouw ook dat der aanzienlijken. Bij de Romeinen was het een militaire straf, als een soldaat een portie gerst te eten kreeg in plaats van tarwe. Behalve als brood werd het graan ook wel geroosterd gegeten (Joz. 5 : 11; Ruth 2 : 14), het geliefkoosde voedsel voor maaiers op het veld.

Naast brood had men leeftocht in melk van koeien, schapen en geiten (Deut. 32 : 14); van geiten allermeest. Zij werd gedronken zoet of geronnen tot zure melk. Den rijkdom van den schaapherder beoordeelde men naar den overvloed van melk (Job 21 : 24). Dat de Hebreërs ook boter gebruikten, hoewel niet algemeen, lijdt geen twijfel (Spr. 30 : 33). Zij werd misschien op dezelfde wijze bereid als door de Bedouinen, nl. door de melk in een lederen zak te gieten en deze zoo lang te schudden, totdat de boter was bereid. Men gebruikte meer olie en honig, en van den laatste onderscheidene soorten, als bijenhonig, druivenhonig, palmenhonig, of ook wel woudhonig, die verzameld werd van de bladeren van bepaalde struiken en boomen: den honig van Johannes den Dooper (Matth. 3 : 4). Bij de bereiding van vruchten kreeg men ongeveer $^1/_3$ van het gewicht aan honig of siroop terug.

Ook werd van melk door stremmen kaas bereid. Men had in Jeruzalem een kaasmakersdal (Josefus: Joodsche oorlog V : 4, 1). Ongetwijfeld zelfs was het onderscheid bekend tus-

schen vette en magere kaas. Dadels en vijgen werden zoowel versch als gedroogd genuttigd. Waren zij rijp, dan kneedde men ze ook wel tot dadel- of vijgebrood, een uitstekend voedsel op reis.

Als groenten kende men linzen (Gen. 25 : 34), Egyptische boonen, uien, prei en knoflook, latuw (salade), klimop (andijvie), peterselie, kervel (een soort palmenmos) en bittere coriander; de laatste vijf stonden steeds op den Paaschdisch. Onder de moeskruiden kan men ook rekenen de melde: knoppen en jonge bladeren aan het struikgewas (Job 30 : 4). Men kweekte zijn groenten meestal in eigen moestuinen (1 Kon. 21 : 2). Verder had men nog als tuinvruchten: augurken en meloenen. Wilde augurken of kolokwinten (2 Kon. 4 : 39) waren eivormig en bitter van smaak. Zonder met meel te zijn toebereid, werkten zij zóó ernstig purgeerend, dat zij den dood ten gevolge hadden (2 Kon. 4 : 39—42). Ze werden even als meloenen op aparte velden verbouwd. Als boomvruchten at men nog: wilde vijgen (Amos 7 : 14), amandelen (Gen. 43 : 11), terpentijnnoten (id. id), noten, granaatappels (Hoogl. 6 : 11), dadels (Hoogl. 7 : 8), olijven. Bij de spijzen was een noodzakelijk ingredient het zout, als steenzout uit de zoutbergen, dicht bij den oever der Doode Zee of als zeezout, gegraven uit kuilen aan den oever van die zee. Tot het kruiden der spijzen werd ook de munt gebruikt (Matth. 23 : 23; Luc. 11 : 42), en tot het inmaken en bewaren bediende men zich van mostaardzaad (Matth. 17 : 20; Marc. 4 : 31; Luc. 17 : 6). Eieren zal men wel reeds vroeg gekend hebben, ofschoon hoenders in het Oude Testament niet genoemd worden. Men had in Egypte met de hoenderteelt reeds kennis gemaakt. In het Nieuwe Testament blijkt het gebruik van eieren en de aanwezigheid van hoenders bekend te zijn (Luc. 11 : 12; Matth. 23 : 37; 26 : 34). Alleen vleesch van reine dieren mocht men eten (Lev. 11). Bij aanzienlijken kwam het alleen dagelijks op tafel (1 Kon. 4 : 23); bij

minder gegoeden alleen bij feestelijke gelegenheden (Luc. 15 : 23). Vooral de schouder van het dier was een lekkernij (1 Sam. 9 : 24). Bloedig vleesch was verboden. Gevogelte en wildbraad ontbraken ook niet op de tafel des rijken (Neh. 5 : 18). Het vleesch werd aan het spit gebraden of in een pot gekookt. Het vleesch van jonge dieren werd in melk gekookt, behoudens de uitzondering van Exodus 23 : 19.

Na de ballingschap lezen wij van vischhandel. Tyrische kooplieden voerden zeevisch op wagens naar Jeruzalem. In Palestina zelf ving men de zee- en riviervisch uit het meer van Gennezareth en uit den Jordaan. In de zee van Galilea was de visch zeer overvloedig, zoodat ze bijna voor het grijpen was. De armste kon zijn kinderen visch verschaffen (Matth. 7 : 10). In de laatste plaats noemen we als voedingsmiddel nog de sprinkhanen, die eerst ontweid, op het dak werden gedroogd en dan tot meel vermalen en tot brood gebakken werden. Zij waren voeding voor armen (Matth. 3 : 4).

Behalve melk dronk men water en wijn. Al was het water het goedkoopst, toch had het in het warme Oosten zekere geldswaarde (Num. 20 : 19). Een frissche bron was een schat; een dronk water een lekkernij (Matth. 10 : 42). De wijn werd nooit onvermengd gedronken. Gewoonlijk waren er vijf deelen water tegen twee deelen zuiveren wijn. Oude wijn, d. w. z. wijn van 3 jaar, werd vóór het gebruik door een doek gezeefd, en heette reine wijn (Jes. 25 : 6). De in den bijbel genoemde: sterke drank, was misschien dadelwijn, of een soort gerstebier. Zoete wijn (Hand. 2 : 13) was waarschijnlijk een aftreksel van gedroogde druiven op water met kruiderij gemengd. Men liet ook wel wijn zuur worden en noemde dit azijn (Ruth 2 : 14). Met myrrhe vermengd heette de wijn edik, een drank, die als verdoovingsmiddel aan ter dood veroordeelden werd toegediend (Matth. 27 : 34).

Den hoofdmaaltijd hield men op het middaguur (1 Kon.

20 : 16; Gen. 43 : 16), ook wel op het avonduur (Richt. 19 : 20, 21). 's Morgens gebruikte men zijn ontbijt (Joh. 21 : 22). De latere Joden gebruikten het eerst na het morgengebed, nooit vóór 's morgens zes uur (Hand. 2 : 15; Josefus: Leven. Hoofdst. 54). De gebruiken vóór den maaltijd waren het wasschen der handen (Matth. 15 : 2; Luc. 11 : 38), en het uitspreken van het tafelgebed: een zegenspreuk over het eten (Matth. 14 : 19; 15 : 36; 26 : 26; Luc. 9 : 16; Joh. 6 : 11). Men zat oudtijds bij het middagmaal (Gen. 27 : 19); later, eerst bij gastmalen, vervolgens bij gewone huiselijk maaltijden, lag men aan (Amos 6 : 4; 2 : 8; Luc. 17 : 7). Men leunde op den linkerarm, en lag met het hoofd tegen de borst van zijn linkerbuurman; vandaar de uitdrukking: aanliggen in den schoot (Joh. 13 : 23; 21 : 20). Onder en na den maaltijd dronk men zijn beker wijn. Den tijd, om een gastmaal aan te richten, koos men liefst op een Sabbatdag (Luc. 14 : 1). Men was gewoon de gasten bij hun aankomst te kussen, hun de voeten te wasschen, en hoofd en baard te zalven (Luc. 7 : 44, 45; Ps. 23 : 5). Naar hun rang kregen ze van den gastheer een plaats aan den disch (Luc. 14 : 8). Dat deze feestmaaltijden wel eens in nachtelijke zwelgpartijen ontaardden, blijkt uit de berichten der profeten in den koningentijd (Jes. 5 : 11, 22; Amos 6 : 6).

Kleeding. Het vervaardigen der kleedingstukken was in Kanaän de taak der vrouwen (Spr. 31 : 19). Het vereischte niet zooveel kunst, omdat kleederen op snit waarschijnlijk onbekend waren; het warme klimaat dwong tot het dragen van een wijd kleed. Door alle standen en beide sexen werd een linnen onderkleed gedragen met een gordel om de lendenen, en daarover heen een kameels- of geitenharen opperkleed, zonder mouwen, wit of zwart gestreept. Zulk een opperkleed was de rok van Jezus (Joh. 19 : 23), en de kleederdracht van de discipelen (Matth. 10 : 10). Wie dit

kleedingstuk aflegde (1 Sam. 19 : 24, Joh. 21 : 7), kon dus zóó goed als naakt genoemd worden. Een eenvoudige garderobe bevatte niet meer dan dit onder- en opperkleed. Toch had men in den regel meer kleederen. Uit den gordel, in zeer onderscheidene vormen en kwaliteiten gedragen, werd zelfs iemands maatschappelijke positie opgemaakt. Hij was eenvoudig van leder, of ook wel van linnen gemaakt (Jer. 13 : 1), soms met goud en edelsteenen bestikt (Dan. 10 : 5). Het onderkleed reikte ongeveer tot aan de knie, terwijl het opperkleed, dikwijls een vierhoekig stuk doek, bij wijze van een shawl werd gedragen. In de ruime plooien bergde men soms levensmiddelen voor de reis (Luc. 6 : 38; Ex. 12 : 34). De armen gebruikten het opperkleed tevens als hun bed — waarom het dan ook van sterke, langzaam slijtende stof werd gemaakt (Ps. 102 : 27) — bij de aanzienlijken werd het daarentegen ontzien en versierd met pelswerk en kostbare voering. De rand was een blauwe zoom, met kwasten aan de hoeken (Luk. 8 : 44). De Farizeërs maakten deze kwasten en zoomen zeer breed, om zooveel te meer aan de geboden Gods te denken (Num. 15 : 38). Dat ook de luxe in de kleeding bij Israël tamelijk sterk was, bewijst bijv., dat de Rabbijnen van niet minder dan achttien kleedingstukken spraken, die men 't eerst moest redden bij brandgevaar. Intusschen werd ook alle tijden door tegen luxe in kleeding gewaarschuwd (Jerem. 4 : 30; Klaagl. 4 : 5; Matth. 10 : 10).

Reeds in den ouden tijd kende men het dragen van kostbare, Babylonische kleeding. Deze bestond uit gepurperd borduurwerk, vaak met pels versierd (Joz. 7 : 21). Vooral in den weelderigen tijd der koningen moesten de eenvoudige profeten streng tegen deze luxe in de kleeding optreden (Jer. 4 : 30, Klaagl. 4 : 5). De gewone kleeding was tweekleurig, het eenkleurige purperen kleed was de dracht der rijken en veldheeren (Richt. 8 : 26; Nahum 2 : 4).

Onder wisselkleederen heeft men eindelijk kleederen te ver-

staan voor bepaalde gelegenheden: galakleederen, die men nu en dan door andere verving (Richt. 14 : 12; Luc. 15 : 22). In de hooge standen droeg men gezalfde kleederen (Ps. 45 : 9). Onder den invloed van Grieken en Romeinen droeg men later in Palestina nog andere mantels. Men kende toen den soldatenmantel, een langwerpig vierkanten doek, meestal over den linkerschouder geworpen en met een gesp aan de andere kleederen verbonden (Matth. 27 : 28, 31). Hij was naar den stand van den drager, meer of minder kostbaar en zwierig. Tevens bediende men zich van een reis- of regenmantel (2 Tim. 4 : 13), over het onderkleed gedragen en van een kap voor het hoofd voorzien. Intusschen zien sommigen daarin alleen een mantel- of reiszak, een soort reticule.

Tot bedekking van nek en hoofd droeg men een muts of hoofdband, door een wollen of haren band om het hoofd vastgemaakt. De latere tulband, hoofddeksel voor mannen (Job. 29 : 14) en voor vrouwen (Jes. 1 : 22) bestond in een kapje, wit of rood van kleur, waaromheen een bontgekleurde doek was geslagen, van dun neteldoek. De eenvoudigen omwonden hun hoofdhaar met een snoer of ze droegen enkel een doek om het hoofd.

Wol, boomwol of linnen (byssus) en vlas waren voor kleedij de grondstoffen, die langs den weg van spinnen, weven, vollen en verven in de hand van de huisvrouw, later ook van bepaalde kleermakers kwamen. De wetgever (Deut. 22 : 5; Lev. 10 : 19) bepaalde, dat men geen kleed mocht vervaardigen van gemengde stof.

Schoeisel werd algemeen gedragen. Barrevoets gaan was onbehoorlijk, tenzij men zoo ging door zwaren rouw (2 Sam. 15 : 10; Jes. 20 : 2). Heilige plaatsen mochten zelfs niet anders dan barrevoets worden betreden (Ex. 3 : 5; Joz. 5 : 15). De priesters gingen daarom bij hun dienst steeds blootsvoets. Wegens armoede behoefde schier niemand ongeschoeid te gaan, omdat de goedkoopte de schoenzolen algemeen verkrijgbaar maakte (Amos 2 : 6; 8 : 6).

Het schoeisel bestond gewoonlijk uit een eenvoudige houten of lederen zool, aan den voet met riemen vastgebonden. De zool was naar de maat van den voet gemaakt (Gen. 14 : 23). Een beeld van verweekelijking was het dragen van sandalen met breede banden. Schoenen kwamen ook wel voor, vooral na de ballingschap; althans de voorname Perzen droegen destijds schoenen en muilen. Aanzienlijken versierden hun schoei-

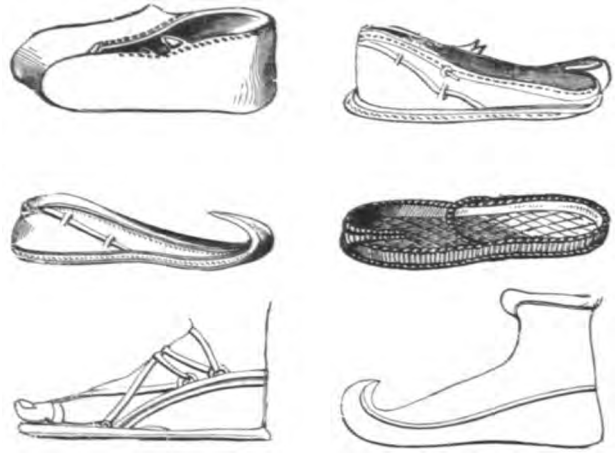

Schoeisel.

sel met gekleurd leder en zijde. Bij het binnentreden eener woning werden de sandalen ontbonden en den gast nagedragen, het werk van de slaven (Matth. 3 : 11; Joh. 1 : 27; Hand. 13 : 25).

Noemen wij eindelijk nog den gebruikelijken staf (Gen. 38 : 18, 25). Een bijna onontbeerlijk kleedingstuk voor de vrouwen was de sluier (Jes. 3 : 23; Hoogl. 5 : 7), die alleen bij arme vrouwen ontbrak. Op reis (Gen. 24 : 65) en bij de huiselijke bezigheden (Gen. 12 : 14) werd hij alleen afgelegd. In de nabijheid van haar verloofde liep het jonge meisje met een sluier gedekt (Gen. 24 : 65), en voor de getrouwde vrouw was het dragen er van een bewijs, dat zij haren man

alleen toebehoorde (1 Cor. 11 : 5ª en 10). Hij kon gemakkelijk terzijde worden geschoven, en diende soms maar alleen tot bedekking van het gelaat.

Aan versierselen voor ooren, armen en voeten, zelfs ook voor den neus, waren de Israëlietische vrouwen zeer gehecht (Jer. 2 : 32). De profeten hebben deze uitgebreide luxe (Jes. 3 : 16 v.v.) telkens bestreden. Deze sieradiën, waarbij men nog kan voegen halskettingen, prachtgordels, shawls, voorhoofdbanden, broches, waren van de fijnste grondstoffen: goud, zilver, elpenbeen of fijn linnen vervaardigd. Aan sommige banden hingen klokjes en kogeltjes, die coquette vrouwen bij haar trippelenden gang deden klinken. Eindelijk bedienden de Joodsche dames zich van spiegeltjes van gepolijst koper of tin — niet van glas — (Jac. 1 : 23; 1 Cor. 13 : 12). Jesaia bedoelt met spiegel (Jes. 3 : 23) waarschijnlijk een dubbel spiegeltje, in den vorm van een opengeslagen boek.

Verzorging van het lichaam.

Warmte en stof in het oosten maakten het baden tot een levensbehoefte. Men baadde niet alleen in stroomen (2 Kon. 5 : 10), maar bij aanzienlijken ook in een bad thuis (2 Sam. 11 : 2; Suzanna 15). Onder Griekschen invloed kreeg men later openbare badhuizen. Men baadde zich vóór het bezoek aan een hooggeplaatste (Ruth 3 : 3; Judith 10 : 3), en vóór den aanvang van een godsdienstige handeling (Ex. 19 : 10). Het handen wasschen verzinnebeeldde onschuld aan eenig misdrijf (Deut. 21 : 6; Matth. 27 : 24). Naast baden en wasschen zalfde men zich en anderen. Om het zweeten te matigen, bedienden zich de Oostersche volken van welriekende oliën, waarmede het hoofd (Ps. 141 : 5), of hoofd en baard (Ps. 133 : 2) vaak ook tevens de kleederen werden gezalfd (Ps. 45 : 9), ja als bewijs van hoogachting zelfs de voeten (Joh. 12 : 3). Het hoofd werd gezalfd van voorname gasten aan den maaltijd (Ps. 23 : 5). Zalfolie was op de toilettafel onmis-

baar. Zalving maakte voorts de huid lenig en frisch (Ps. 45 : 8), waarom het gezalfd zijn gold als een teeken van blijd-

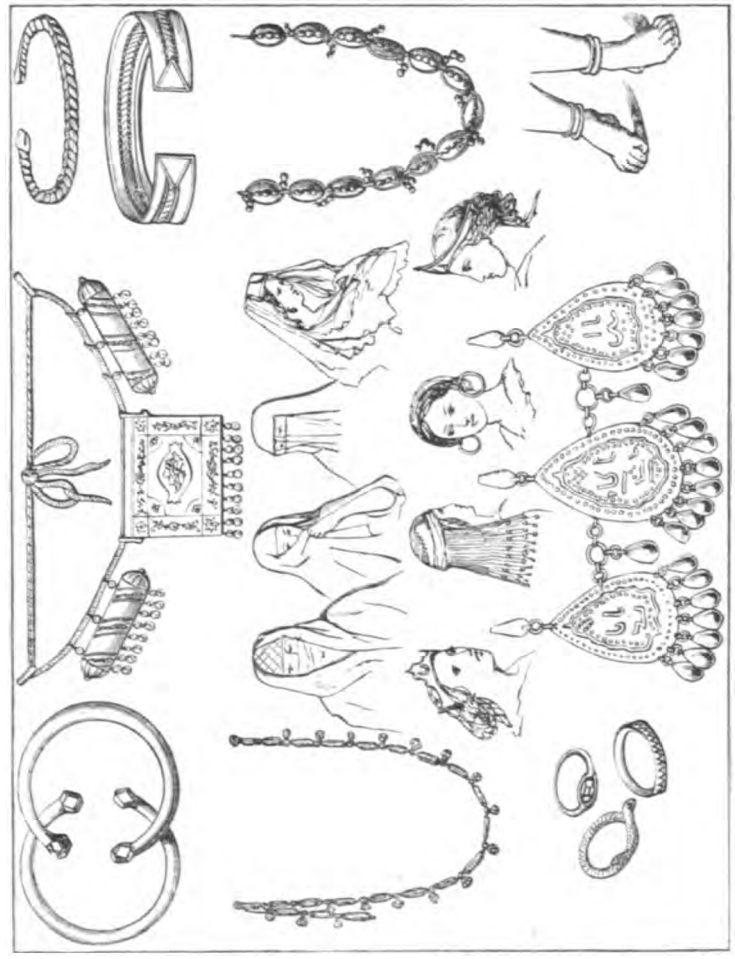

Versierselen.

schap (Matth. 6 : 17). Doch een geleerde, een Rabbi bij zijn uitgaan op straat met welriekende olie te zalven, werd on-

voegzaam geacht (Marc. 14 : 5). Men had zuivere olijfolie, soms ook slechts het sap van versche olijven, maar ook een mengsel van olijfolie met uitheemsche plantstoffen, o.a. nardus en myrrhe (Jes. 57 : 9).

In den ouden tijd droegen de Israëlietische mannen het haar dicht en lang. (Jer. 7 : 29). Een kaalhoofdige was het mikpunt voor bespotting (2 Kon. 2 : 23). Lang haar te dragen in lokken langs het hoofd, werd bij jongelingen schoon gevonden. (2 Sam. 14 : 26). In latere tijden stond het lange haar aan mannen verwijfd (1 Kor. 11 : 4); voor de priesters was lang haar dragen verboden (Lev. 19 : 27). Alleen de Nazireërsgelofte verplichtte tot het laten groeien van het hoofdhaar (Hand. 18 : 18, 1 Kor. 11 : 4).

De vrouwen droegen het hoofdhaar in vlechten en in krullen (Jes. 3 : 24; 1 Tim. 2 : 9). Het werd soms roodgeel of zwart geverfd.

De baard was voor den man een sieraad. Met zalven en reukwerken werd hij zorgvuldig behandeld. Alleen in dagen van droefheid werd hij afgeschoren (Jes. 15 : 2; Jer. 41 : 5), anders slechts bijgeknipt; de bakkebaarden mocht men niet besnoeien (Lev. 19 : 27). Andere volken o.a. de Arabieren deden dit wel; maar de Israëliet haatte „die aan de hoeken zijn afgekort" (Jer. 9 : 26; 25 : 23; 49 : 32). De baard was ook het teeken van een vrij man; slaven waren baardeloos. Hem uitrukken was een beleediging; hem afscheren schending van het aangezicht. Bij den baard zwoer men; was men gast, dan werd de baard geparfumeerd; ja zelfs men kuste hem als teeken van vriendschap. (2 Sam. 20 : 9).

Ziekten en kwalen.

Door het gezonde klimaat kwamen verschillende ziekten niet vermenigvuldig voor; taaiheid van gestel en de in 't algemeen matige leefwijze bevorderden bij den Israëliet bovendien de gezondheid.

In Lev. 26 : 16 en Deut. 28 : 21 worden eenige krankheden

genoemd, zooals verschrikking, tering, koorts, vurigheid. Onder verschrikking kan men verstaan: beroerte met plotselingen dood; onder tering, verdorring. Koorts in verschillenden vorm was de ziekte in lente en herfst. Des zomers waren er veel gevallen van dysenterie. Tegenover deze meer acute ziekten, stond als chronische kwaal de maanziekte, zich openbarend in knarsen der tanden, schuim op den mond, en vallen op den grond. (Matth. 4 : 24; 17 : 15; Marc. 9 : 17). Deze epilepsie werd beschouwd in verband te staan met de werking van de maan. Psalm 121 : 6 bevat wellicht een waarborg voor den reiziger tegen maanziekte en zonnesteek, die ook voorkwam (2 Kon. 4 : 19). Joram is zeer zeker aan dysenterie gestorven (2 Kron. 21 : 18). Ontstekingen kwamen vaak in Palestina voor. (Job 30 : 30). De spenen der Filistijnen (Deut. 28 : 27; 1 Sam. 6 : 11) waren waarschijnlijk aambeien. Verder spreekt de Bijbel dikwijls van geheele of gedeeltelijke verlamming (2 Kron. 16 : 12; Matth. 12 : 13; Luk. 6 : 8); deze ziekte werd veroorzaakt door een verdwijnen van de noodige lichaamsvochten. Tal van ziekten worden slechts een enkele maal genoemd o.a. beeneter (Job 13 : 28), geelzucht, (Deut. 28 : 22; Jer. 30 : 6), wormziekte (Hand. 12 : 23), kanker (2 Tim. 2 : 17) en kinderpokken (Lev. 13 : 2). Door het vele stof kwamen oogziekten menigvuldig voor. Men had witte en grauwe staar, en volkomen blindheid. (Deut. 28 : 28; Zach. 12 : 4).

Onder de hevig aantastende krankheden kan men rekenen pest en melaatschheid. De pest, meestal in Egypte (Ex. 9 : 3; Jer. 44 : 13) ontstaan door de overstroomingen van den Nijl, plantte zich vervolgens in Palestina en Syrië voort (Amos 4 : 10; 2 Kon. 19 : 35), niet zoozeer door de lucht, maar door infecteerende spijzen en aanraking. Gewoonlijk woedde deze ziekte de eerste helft van het jaar.

De voorboden zijn dezelfde als bij melaatschheid: slaperigheid, gebrek aan eetlust, hoofdpijn, koortsigheid en neiging

tot braken; de pest vertoont zich in ontsteking en in roode of blauwe en ovale builen, gewoonlijk aan de weekere lichaamsdeelen, soms ook aan nek en kin. De ontsteking is aan het begin doodsgevaarlijk; komen er builen, dan is genezing mogelijk (2 Kon. 20 : 7). De kracht van de pest wordt dan minder, hoewel bij goedaardige pestbuilen de crisis nog 40 dagen duurt. De builen dragen binnen acht of tien dagen, etteren en verdrogen in ongeveer een maand. Is het eerste gevaar geweken, dan is sterk zweeten, om de koorts te breken, eerste medicijn, en is een streng dieet voorgeschreven, waarbij alle vruchten moeten worden onthouden aan den patient. Wie eenmaal aan pestziekte leed, werd er soms meermalen door aangetast. De pestziekte richtte van alle krankheden de grootste verwoestingen aan (2 Sam. 24 : 15; 2 Kon. 19 : 35). Tot de ongevaarlijke soorten van pest kan men rekenen droge schurft (Lev. 13 : 6—8), haaruitslag (Lev 13 : 39), haarworm (Lev. 22 : 22) en zweren of karbonkels.

Onder de ernstige physische ziekten behoort ten tweede de Egyptische melaatschheid of knobbellepra, uit Beneden-Egypte afkomstig (Deut. 28 : 27, 35). Door een bedervende giftstof in het bloed wordt de huid of het zenuwstel aangetast. De melaatschheid openbaart zich op gelijke wijze als de pest. Zijn de builen hard geworden, dan komen er knobbels op het lichaam, die eerst week zijn en een witte vloeistof afscheiden, om dan tot een bruine korst te worden. Job zal waarschijnlijk aan deze melaatschheid hebben geleden. (Job. 7 : 5; 19 : 17). Het lichaam is dus met bruine zweren overdekt, die alle vleesch gevaarlijk aantasten, het tandvleesch zelfs niet verschoonen, de ademhaling bemoeilijken, en het lichaam onuitstaanbaar doen jeuken (Job 2 : 8) Allengs gaat alles uitvallen: hoofdhaar, wenkbrauwen, en ten laatste zelfs vingers en teenen, handen en voeten. De zintuigen worden alle verzwakt.

Dezelfde verschijnselen vertoonen zich bij de witte of vlekken-lepra. Op armen en beenen komen etterende blaren, die

tot zweren zich zetten en witte litteekens achterlaten. De haren worden ruig, wit en vallen uit, de huid hard en strak als leder en met barsten bezaaid.

Meer dan twintig jaar kan de melaatsche voortleven. De dood door uittering, waterzucht of benauwdheid maakt aan zulk een ellendig bestaan ten slotte een einde. Afzonderen was het eenige wat men voor melaatschen kon doen. Ze moesten allen omgang met anderen mijden. (Luc. 17 : 12). Bethesda, het ziekenhuis te Jeruzalem, zal voor melaatschen waarschijnlijk ook aparte zalen hebben gehad. Kwam de ziekte tot stilstand, dan moest de patient zich aan verschillende levietische reinigingen onderwerpen. (Lev. 14). Genezing is merkwaardig alleen mogelijk, als de lepra dadelijk met kracht uitbreekt en de zieke van hoofd tot voeten wit wordt (Lev. 13 : 13).

Geesteskrankheden, voornamelijk bezetenheid, alleen in het Nieuwe Testament vermeld, werden aan den invloed van booze geesten toegeschreven. In deze meening merkt men de Perzische opvatting omtrent zielsziekten; in de Zend-Avesta, het heilig boek der Perzen, wordt veel over de inwerking van demonen gehandeld, o.a. over het jagen van den duivel uit het eene en andere schepsel. Demonen nl. zouden den wil, den geest van hun slachtoffer binden: de ontplooiing van het leven wordt door hen gestoord door inwerking op het lichamelijk organisme, of door een indringen in het zedelijk middelpunt der persoonlijkheid. De demonische inwerking werd bij de bezetenen in Jezus' dagen in lichamelijke gebreken openbaar: doofstomheid, stomheid en blindheid (Marc. 9 : 17; Luc. 11 : 14; Matth. 12 : 22) of in epilepsie (Luc. 9 : 38 enz.) Onder de categorie van bezetenen moeten ook razenden worden gerekend. Men vindt onder hen ook patiënten, die 's nachts uitgaan en met verscheurde kleederen tusschen de graven ronddolen, niet uit drang tot eenzaamheid, maar omdat zij geloofden, dat demonen zielen

van afgestorvenen zijn en in de graven hun eigenlijke woning hadden.

Dood en begrafenis.

De dooden werden in Israël begraven; van verbranding is slechts sprake in een enkel ongewoon geval (1 Sam. 31 : 12) en dan nog maar werd het vleesch verbrand. (id. vs. 13). Als een ontzettend oordeel wordt dan ook door den profeet de noodzakelijkheid voorspeld, om de lijken der verwanten te verbranden. (Amos 6 : 10). Lijkverbranding was veeleer een onteerende straf. (Lev. 20 : 14); zooals onbegraven blijven een groote schande was. (Ps. 79 : 3). Niet begraven worden wilde zeggen, een prooi worden van verachte honden en roofgevogelte, (denk aan Izebel, 2 Kon. 9 : 35, 36; en aan de zonen van Rispa, 2 Sam. 21 : 8—11). Het was een zaak van piëteit, de begrafenis van een doode op zich te nemen. Het apocriefe boek Tobith heeft juist het doel, tot het goede werk van het begraven der dooden aan te sporen. (Tobith 6 : 15). In een gezin was voor het begraven der ouders allereerst de zoon des huizes aangewezen (Matth. 8 : 21).

Dadelijk na het sterven werden den doode de oogen gesloten (Gen. 46 : 4); het lijk werd daarna gewasschen, gezalfd, en in doeken gewikkeld, waartusschen men specerijen legde (Hand. 9 : 37; Joh. 19 : 40). Aan een groote hoeveelheid reukwerken mocht het niet ontbreken, als men den doode recht wilde eeren. In de oudste tijden werd de doode waarschijnlijk alleen in zijn eigen kleeding ter aarde besteld. (1 Sam. 28 : 14).

Kort na het sterfgeval hield men de begrafenis, althans bij de latere Joden gewoonlijk op den sterfdag nog vóór zonsondergang. (Hand. 5 : 6, 10). In oude tijden stond de doode langer boven aarde (Gen. 23 : 2—4). Men droeg het stoffelijk overschot op een baar en dikwijls nog in een kist naar het graf buiten de stad (2 Sam. 3 : 31; Luk. 7 : 14) of naar de

grafspelonk (Gen. 23 : 4; 50 : 13). In Jeruzalem mocht niemand begraven worden vanwege de heiligheid der stad, behalve koning David en de profetes Hulda. Men gaf soms den doode

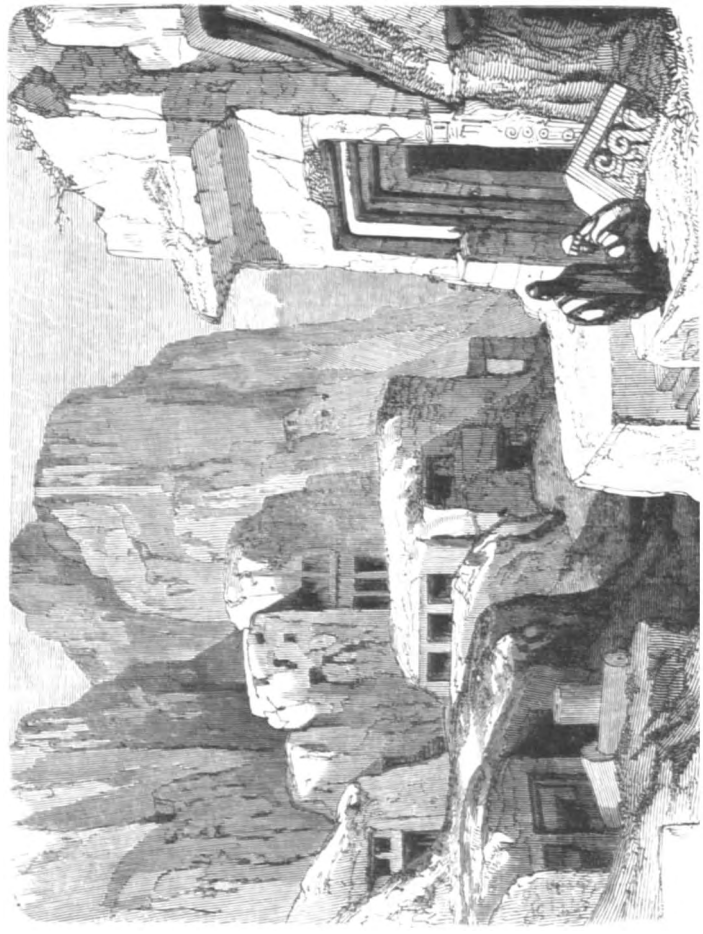

Graven

zijn wapenrusting mede in het graf (Ezech. 32 : 27), soms ook specerijen. (2 Kron. 16 : 14). De graven plaatste men gaarne op gewijden grond (Gen. 35 : 8): onder een breed-

gebladerden boom of op een berg. Ook begroef men niet zelden den doode in den hof van zijn eigen woning. De armen alleen hadden later een gemeenschappelijke begraafplaats (Jer. 26 : 23), evenals later het Sanhedrin van Judas' bloedgeld den pottenbakkers akker kocht tot een begraafplaats voor vreemdelingen. (Matth. 27 : 7). Ook misdadigers werden van overheidswege begraven (Jes. 53 : 9). Op hun graf richtte men soms een ruwen, grooten steenhoop op (Joz. 7 : 26; 2 Sam. 18 : 17). In natuurlijke rotsholten of in, uit de rots uitgehouwen, grafkamers werden alle eeuwen door ook dooden ter ruste gelegd. Deze graven liepen horizontaal of stonden recht-

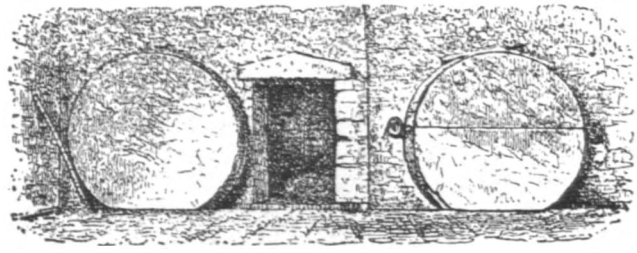

Open en verzegeld graf.

op tegen den rotswand; in het laatste geval ging men met trappen omhoog; ze waren tot 6 à 7 M. diep en bevatten verscheidene grafkamers boven elkander. Met een zwaren steen, uit vrees voor verscheurend gedierte, sloot men het graf af. Deze grafsteenen werden later met kalk gewit na den regentijd, opdat de voorbijgangers zich niet zouden verontreinigen. (Matth. 23 : 27). Om de dooden te eeren sierde men hun graf met een steen of monument. (Gen. 35 : 8; Matth. 23 : 29).

Verwanten en vrienden, liefst in grooten getale, volgden den begrafenisstoet met geween en geklag en onder begeleiding van de treurfluit. (Luc. 7 : 12, Matth. 9 : 23). In het sterfhuis werd op alle wijzen rouwmisbaar gemaakt. Men strooide

asch op het hoofd, als zinnebeeld van de broosheid des levens, scheurde de kleederen aan de borst tot een handslengte (Joel 2 : 13), omhulde het hoofd met een doek, vastte dagenlang, reet zich de huid open, hoewel zich verwonden bij de wet verboden was (Lev. 19 ; 28 ; Deut. 14 : 1), en ging barrevoets. (1 Sam. 4 : 12; 2 Sam. 1 : 12; 3 : 31, 35; Job 2 : 12; Jer. 14 : 2, 16 : 6). Gehuurde klaagvrouwen, ook wel klaagmannen, zongen in het sterfhuis, op weg naar het graf en bij het graf klaagliederen naar een vaste melodie (Zach. 12 : 10). Onder geween en geklag met begeleiding van de klaagfluit (Matth. 9 : 23; Luc. 7 : 12) volgden een groot aantal vrienden en verwanten den stoet. Na de begrafenis werd een eenvoudig lijkmaal gehouden (2 Sam. 3 : 35); de rouwtijd duurde voort nog ongeveer een week, soms langer (Gen. 50 : 10; Deut. 34 : 8). De Rabbijnen hebben later de plechtigheden bij een sterfgeval vermeerderd. Er kwam zelfs op het beroep van lijkredenaar. Hun lijkredenen bevatten slechts een opsomming van de goede werken des dooden. In het sterfhuis mocht niemand spreken vóór den rouwdragende zelf. Op weg naar het graf waren er stations, waar voor den stoet de aansprekers redevoeringen hielden, mits de gestorvene geen slaaf was.

Het Israëlietische huwelijk.

Ongehuwd te blijven was alle eeuwen door in Israël een zeldzaamheid, behalve bij de secte der Esseners. Van een enkele wordt de ongehuwde staat uitdrukkelijk genoemd, o. a. van Jeremia. De latere apostel Paulus, die met het oog op de wederkomst des Heeren en den nood der tijden het ongehuwde leven aanprijst, is waarschijnlijk als wetgeleerde zelf gehuwd geweest, maar heeft wellicht vroeg zijn vrouw verloren. De Israeliet is een gezellig mensch; hem kon over het geheel het vrijgezellenleven niet bekoren. De Rabbijnen werkten later het huwen in de hand. Wetstudie alleen stelde desnoods van het huwelijk vrij.

Het huwelijk was meer de zaak voor de ouders dan voor de kinderen zelf. In de oudste tijden sloten de vaders en bij hun ontstentenis de moeders vooral, onder de goedkeuring harer zonen, voor de kinderen een huwelijk; (Gen 34 : 4, Hemor voor zijn zoon Sichem; Gen. 38:6, Juda voor zijn zoon Er; Gen. 34 : 11, waar Sichem Dina ten huwelijk vraagt voor het aangezicht van haar vader en broeders; Gen. 24:51). Vóór het huwelijk hadden bruidegom en bruid elkander vaak niet gezien (uitzonderingen zijn Richt. 14:1; Hoogl. 8:1). Ging een zoon des huizes in het huwelijk, dan betaalde de vader van den bruidegom aan dien der bruid een zekere koopsom (Gen. 29 : 15—29; Hosea 3 : 2). De koopsom was verschillend; maar de latere wetgever bepaalde een minimum van 50 zilverlingen (Deut. 22:29), ofschoon op andere plaatsen de prijs van een vrouw bepaald was op 15 zilverlingen en $1^1/_2$ homer gerst (Hosea 3:2). Volgens de laatste bepaling zou dan de dochter van den vader de waarde van een slaaf of slavin hebben, die (Ex. 21:32) de waarde vertegenwoordigde van 30 zilverlingen, welke som vrijwel overeenkomt met den in Hosea genoemden prijs. Zijn dochter aan een jongen man te geven als een geschenk tengevolge van verdiensten, kwam niet veel voor. Op die wijze werd de richter Othniël de echtgenoot van Kalebs dochter Achsa (Joz. 15:16), evenals David Michal, de dochter van Saul, tot vrouw kreeg (1 Sam. 18:23—28). Zonder prijs werd de bruid soms ook afgestaan, omdat de jongeling zonder vermogen was (1 Sam. 18:23). De dochter moest betaald of, zooals Lea en Rachel, verdiend worden. In sommige gevallen kreeg de bruid van den bruidegom een bruidschat mede (1 Kon. 9 : 16). Dat men uit Jesaja 4:1 groote verachting tegenover jongedochters, die zelf bij jonge mannen aanzoek deden, zou mogen afleiden, wordt uit niets verklaard. Dit tekstwoord toch doelt meer op het overblijven in het land van slechts weinig jonge mannen

De leeftijd, waarop men mocht huwen, is later bij Rabbijnsche instelling bepaald: een meisje van meer dan 13, en een jongen van meer dan 12 jaar. De gewone manbare leeftijd, waarop men als jongeling een huwelijk sloot, was 18 jaar.

De veelwijverij vindt men reeds in de alleroudste tijden (Gen. 4 : 19). Later werd zij ook onder de aartsvaders gevonden, al was het ook onder eigenaardige verhoudingen, en met toestemming, ja soms op uitdrukkelijk verlangen van de wettige huisvrouw (Gen. 16 : 2); de bigamie of veelwijverij werd te eerder daardoor een algemeene gewoonte in het Oosten. In den tijd der Richteren is de veelwijverij stellig niet het minst voorgekomen. Van een paar richters ten minste weten we, dat ze meer vrouwen hebben gehad dan één (Richt. 8 : 30; 10 : 4; 12 : 9, 14).

Intusschen blijkt door de heele Schrift heen, dat veelwijverij geen goeden klank had en niet door den wetgever werd begunstigd.

De wet van Mozes ging door allerlei bepalingen het bevorderen der veelwijverij te keer. In de koningswet (Deut. 17 : 14—20) is den koningen vermenigvuldiging van vrouwen, m. a w. het haremleven verboden, hoewel menigmaal tegen dit gebod is gezondigd. De wetgever belemmerde dit leven ook door de gelegenheid bijna onmogelijk te maken, om wachters over den harem te kunnen aanstellen, aangezien geen eunuch in Israël mocht gevonden worden (Deut. 23 : 1). Om de droeve gevolgen van de veelwijverij zooveel mogelijk te beperken, werden onbillijkheden in erflatingen afgewend, die licht het gevolg konden zijn van voorliefde voor de eene vrouw boven de andere; zoo was het ook verboden met twee zusters in één echt te leven, om niet de liefde tusschen zusters te verzwakken (Deut. 21 : 15; Lev. 18 : 18). Bovendien hielden de groote onkosten van levensonderhoud de veelwijverij tegen.

Van nakomelingen van Kain, niet van Seth, wordt alleen de polygamie vermeld. Had Jacob al twee vrouwen, hij had

alleen Rachel begeerd. De belofte Gods aan de aartsvaders ging steeds over op de kinderen van hun wettige huisvrouwen; dus niet op Ismaël, maar op Izak. En uitvoerig wordt ons beschreven de ijverzucht tusschen verschillende huisvrouwen in één gezin, die de huishouding bedierf. Denk maar aan Jacobs gezin, aan de jalouzie tusschen Hanna en Penina, vrouwen van Elkana (1 Sam. 1 : 1—9) en tusschen Rehebeams vrouwen Mahalath, Abihail en Maächa (2 Kron. 11 : 18—22).

Teekenend voor Israëls beschaving is, dat de profeten in woord en daad den echt met één vrouw eerden (Jes. 50 : 1; Mal. 2 : 14, 15). Andere profeten teekenen de heiligheid van het huwelijk in het beeld van Gods ondertrouw met Israël (Hos. 2 : 18, 19; Jer. 2 : 2; Ezech. 16 : 8).

Na de ballingschap komt het huwelijk met één vrouw meer en meer in eere en in zwang (Spr. 12 : 4; 19 : 14); en ten tijde van Jezus' omwandeling op aarde lezen wij, al bestond ook nog de veelwijverij, uitsluitend van monogamistische huwelijken (Matth. 18 : 25; Luk. 1 : 5; Hand. 5 : 1). De Rabbijnen bepaalden ook in dien tijd nog, dat een gewoon Israëliet niet meer dan 4 vrouwen, een koning niet meer dan 18 vrouwen tegelijk mocht hebben. Werd een eerste huwelijk gezocht, in Jezus' dagen gold het als een teeken van heilige onthouding, niet een tweede huwelijk aan te gaan (1 Cor. 7 : 8; 1 Tim. 5 : 9). Wij weten toch van de profetes Anna, dat zij na den dood van haar echtgenoot weduwe bleef (Luc. 2 : 36).

Een eigenaardig soort huwelijk was het leviraats-huwelijk. Niet alleen komt dit zwagerhuwelijk voor bij de Israëlieten, maar ook bij de Indiërs en Perzen. Het berust op een oude bepaling (Gen. 38 : 8), die Juda aan Onan gaf, om nam. de weduwe zijns broeders Er te trouwen. Het bedoelde de voortplanting van het geslacht en den naam en het instandhouden van familiegoederen van een kinderloos gestorvene. Wij ken-

nen dit huwelijk uit de wet van Mozes (Deut. 25 : 5—10), uit het gesprek tusschen Jezus en de Sadduceërs over de vrouw, die stierf, na achtereenvolgens met zeven broeders te zijn gehuwd geweest (Matth. 22 : 23—29), en zijdelings ook uit het huwelijk van Boaz met Ruth, al was Boaz niet de naaste levir, de zwager. De wetgever dan bepaalde, dat, stierf een Israëliet zonder mannelijke erven aan zijn weduwe achter te laten, de in dezelfde streek wonende broeder des overledenen deze weduwe moest huwen, om zijn gestorven broeder een naam en geslacht te winnen, m. a. w. diens huis te bouwen. „Ben", het Hebreeuwsche woord voor zoon, is afgeleid van „banah", dat bouwen beteekent. Intusschen was zulk een zwagerhuwelijk niet verplicht, en kon de levir zich van zulk een echt door een gerechterlijke beschimping vrijmaken (chalizah). Deze chalizah (iets wat men uittrekt, de schoen van den zwager) bestond hierin, dat de weduwe het recht had voor de oudsten der plaats van inwoning, den zwager de schoen uit te trekken, hem in het gelaat te spuwen en toe te roepen: „Alzoo zal dien man gedaan worden, die zijns broeders huis niet wil bouwen" (Deut. 25 : 9). Maar met deze beschimping was dan ook de levir van het huwelijk vrij. Men kan dit alles ook op Israëls houding tegenover Edom toepassen (Ps. 60 : 10). Evenals de levir door het uitgetrokken worden van zijn schoen, van zijn aanspraken op de weduwe en haar erfgoed afstand deed, zoo ook bewees Israël door zijn schoen op Edom te werpen, dit volk in zijn macht te nemen. De weigerachtige zwager heette na de beschimping barrevoeter, en zijn huis bleef den spotnaam dragen: „huis van den barrevoeter".

Uit de geschiedenis van Ruth kan men misschien opmaken, dat een naaste familielid (want een zwager van Ruth was er niet meer) zijn rechten als levir aan een ander familielid kon overdragen (Ruth 4 : 1—6). Zulk een familielid moest het erfgoed van de kinderlooze weduwe lossen en was daarbij

verplicht de weduwe te huwen, om uit het huwelijk met deze vrouw zonen te gewinnen voor dit geloste erfgoed (Lev. 25 : 25). Zag hij van zijn recht van lossing af, dan was daartoe een ander familielid gerechtigd. Zulk een moest dan ook de echtgenoot der weduwe worden en heette losser of goël. Hem gaf de eerste bloedverwant zijn schoen over, ten bewijze, dat hij (in Ruths geschiedenis: Boaz) op het erfgoed en de weduwe van het kinderloos gestorven familielid recht had. Deze Boaz werd op die wijze losser of goël, wat beteekent: iemand, die aanspraak mag laten gelden op erfgoed en de achterblijvende weduwe. De Talmud heeft later aan dit zwagerhuwelijk een geheel tractaat gewijd: het tractaat Jebamoth.

Verboden huwelijk.

De Israëliet mocht maar niet met de eerste de beste vrouw in het huwelijk treden. Bij de keuze van een echtgenoote waren tal van beperkende bepalingen. Allereerst mocht een Kanaänietische nooit vrouw van een Israëliet worden (Ex. 34 : 16; Deut. 7 : 1—3). Eliëzer moest voor Izak een vrouw zoeken uit Izaks geslacht (Gen. 24 : 2—4); en ge weet de smart van Izak en Rebecca, omdat Ezau zich vrouwen koos uit de Kanaänieten, nl. de Hethieten: Judith en Basmath (Gen. 26 : 34; 27 : 46; 28 : 1). Intusschen is inzonderheid door vorstelijke personen vaak tegen dit gebod gezondigd. Denk aan Davids huwelijk met Bathseba, de dochter van een Hethiet (2 Sam. 11 : 3, 27), aan Salomo's huwelijken (1 Kon. 11 : 1). In 1 Koningen 7 : 14 wordt een handwerksman in koper genoemd, afgezonden door Hiram tot Salomo, wiens moeder uit den stam Naphtali en wiens vader een Tyriër was. Andere heidinnen waren van een huwelijk met Israëlieten niet uitgesloten (Deut. 21 : 11; Ruth 1 : 4; 4 : 13). God strafte Mirjam en Aäron, omdat zij Mozes haatten om zijn huwelijk met een vrouw uit het land Cusch (Num. 12). Hoewel nu en

dan ook weerzin tegen deze huwelijken reeds in de oude tijden zich openbaarde (Richt. 14 : 3), werden zij eerst na de ballingschap als een nationale schande geacht (Esra 9 : 2; 10 : 18; Neh. 13 : 23). Maleachi noemt zulke huwelijken trouwbreuk (Mal. 2 : 11). In Jezus' dagen stonden de Joden volgens den geschiedschrijver Tacitus bekend, als zich onthoudende van een huwelijk met vreemde vrouwen.

Maar ook was verboden het huwelijk met Israëlietische vrouwen in een bepaalden graad van bloedverwantschap. Zoo was een huwelijk tusschen ouders en schoonouders eenerzijds en kinderen en aangehuwde kinderen anderzijds verboden (Lev. 18 : 7, 8, 10, 15, 17; 20 : 14), tusschen eigen broeder en zuster en schoonbroeder en schoonzuster (Lev. 18 : 9, 16); en eindelijk was het huwelijk verboden met een vaders zuster, met de weduwe van een oom van 's vaders kant, met een schoonzuster, met twee zusters tegelijk (Lev. 18 : 12, 14, 16, 18).

Zonder direct vermeld te zijn, kan men het verbod geldig verklaren van het huwelijk van een vader met zijn dochter, uit het verbod, genoemd in Leviticus 18 : 7, af te leiden.

Het is opmerkelijk, dat niet verboden zijn huwelijken, waarin beide partijen in denzelfden graad van verwantschap tot elkander staan, als genoemd zijn in Leviticus 18 : 12, 14, 16, nl. huwelijken met een broeders- of zustersdochter, met de weduwe van een oom van moeders zijde, met de zuster van de gestorven echtgenoot.

Op het aangaan van een verboden huwelijk was de doodstraf bepaald of bedreiging van de theocratische straf, dat men kinderloos zou blijven. Kwamen uit zulk een huwelijk kinderen voort, dan werden zij als bastaarden beschouwd. De latere Rabbijnen hebben in het tractaat der uitroeiïng (Kerituth) op deze verboden huwelijksgemeenschap de straf van de uitroeiïng bepaald, dat is: een plotselingen dood in het 50ste levensjaar (denk bij deze straf aan Joh 8 : 57). De wetgever verbood deze reeks huwelijken, omdat daardoor de ban-

den van natuurlijke verwantschap werden losgemaakt, uit vrees voor bloedschande en tevens als een tegenwicht tegen Egyptische en Kanaänietische gewoonten. Tegen deze verboden is intusschen meer dan eens gezondigd, ook wel om beide partijen in het huwelijk evenboortig te doen zijn (2 Sam. 13 : 13; Ezech. 22 : 11). De Herodessen stoorden zich allerminst aan verbod en straf hiervan (Matth. 14 : 4).

Voor priesters en hoogepriesters waren nog meer bezwarende huwelijksbepalingen, terwijl een erfdochter bovendien was gehouden, ter wille van de handhaving van het stamverband, niet buiten den stam te huwen (Num. 36 : 6, 7). Intusschen was ten allen tijde bij Israël een zekere voorliefde, om in den kring der verwanten te trouwen, evenals reeds in den patriarchen-tijd (Gen. 24 : 4, 48; 26 : 34, 35; 28 : 1, 8; 29 : 19).

Echtscheiding. De Mozaïsche wet veroorloofde den man, zijn vrouw te verlaten, niet omgekeerd de vrouw den man (Marc. 10 : 12), [wat wijst op de eenzijdige beschouwing over het recht der vrouw], als hij iets schandelijks aan haar had gevonden (Deut. 24 : 1—4). Wil men in deze grief tegen de vrouw een trouwbreuk zien, wat Jezus in deze woorden leest (Matth. 5 : 32), dan klinkt ook hier uit de wetgeving een luid getuigenis voor het heilig houden van den echt. Bovendien de beschouwing, dat de tweede echt van een gescheiden vrouw als verontreiniging wordt gequalificeerd, doet besluiten, dat volgens den wetgever de echtelijke band met den eersten man van Godswege nog van kracht was en nog niet was losgemaakt. Doch dit hooge standpunt heeft men niet ten allen tijde in deze bepaling willen zien. De Rabbijnen, Hillel en Akiba, in de eerste christelijke eeuw levend, maakten om een beuzeling echtscheiding gemakkelijk. Alleen in twee gevallen, genoemd in Deuteronomium 22 : 19, 29, was echtscheiding door den man verboden. Dat echtscheiding wettelijk moest goedgekeurd en moeilijk verboden kon worden,

lag in de mogelijkheid in Israël, om meer dan één vrouw te hebben. Het eerste vloeide uit het laatste voort. De Heiland geeft dan ook als reden van deze vergunning door den wetgever de hardigheid des harten (Matth. 19 : 8).

De man moest bij huwelijksontbinding zijn vrouw een scheidbrief medegeven (Jes. 50 : 1; Jer. 3 : 8; Matth. 19 : 7; Marc. 10 : 4), een oorkonde, waaruit bleek, dat de man zijn vrouw niet meer als de zijne erkende. De oorkonde moest door getuigen geteekend en op perkament worden geschreven met een bepaald soort inkt; de inhoud moest op twaalf regels te lezen zijn. Dit alles volgens het Talmudtractaat Gittin.

Al stond het — zooals wij zoo even zagen — aan de vrouw niet vrij, haar man een scheidbrief toe te zenden, aangezien zij door haar man was gekocht, toch is er een voorbeeld van opzettelijk verlaten door de vrouw; denk aan Abigail (1 Sam. 25 : 31). De wederopname van een gescheiden vrouw was alleen mogelijk, als haar tweede echtvriend was gestorven of haar eveneens had verstooten (Deut. 24 : 3; Jer. 3 : 1).

Plaats van de vrouw in het echtelijke leven.

De plaats der huisvrouw kon door het toelaten van de veelwijverij niet zijn, als die der vrouw onder de christelijke bedeeling; maar toch kon zij in vergelijking met die van vrouwen in andere landen der oudheid nog gunstig worden genoemd. Bovendien is in den loop der tijden een veredeling waar te nemen van de huwelijksverhoudingen. De bijwijven stonden niet noemenswaard boven dienstmaagden en slavinnen (Gen. 16 : 6; Richt. 8 : 31; 9 : 18). Zij waren meest krijgsgevangenen; wel hadden zij wettelijke rechten tegenover den huisheer, maar lang niet zooveel als de wettige huisvrouw. Haar kinderen werden met geschenken door den vader bedacht, en in de geslachtsregisters vermeld, maar in erfrecht stonden zij onder die der eigenlijke huisvrouw.

Al kan van de wettige huisvrouw niet gezegd worden, dat

zij tegenover haar echtgenoot mondig was — zij was altijd een door den man gekochte; de man mocht, door schuld gedrongen, zijn vrouw verkoopen; haar kinderen waren zijn eigendom —, toch bewerkte de wetgeving inzake de eer der vrouwelijke sexe verschillende huwelijksbepalingen ten gunste der vrouw. De kuischheid werd wettelijk beschermd en in eere gehouden. Het bordeelwezen werd streng veroordeeld, hoewel niet geheel uitgeroeid (Spr. 5 : 3; 6 : 26; Jer. 5 : 7). Een priesterdochter, die zich aan bovengenoemde zonde van onzedelijkheid schuldig maakte, moest met vuur worden verbrand (Lev. 19 : 29; 21 : 9; Deut. 23 : 17). De man, die de eer van een jonge dochter in opspraak bracht en aanrandde, ontving als straf een boete van honderd zilverlingen met een kastijding bovendien (Deut. 22 : 18, 19). De echtbreuk werd aan de vrouw zelf met steeniging gestraft (id. 22 : 21). Werd de handhaving harer eer bij een bruid betwijfeld, omdat zij was aangerand door een belager, dan werd geloofd, dat zij om hulp zou hebben geroepen en niemand haar kwam uitredden, en de belager alleen werd gedood (Deut. 22 : 25, 27). Wie een maagd had misleid, werd verondersteld, haar een aanstaand huwelijk eerst te hebben voorgespiegeld; hij was verplicht, haar tot zijn wettige vrouw te nemen (Deut. 22 : 29). Uit een en ander, voornamelijk uit de hoogachting voor kuischheid, mag een zekere achting jegens de vrouw worden afgeleid. Dat de wetgever bedoelde, wederzijdsche liefde der echtelieden als den geestelijken band des huwelijks te verzorgen, blijkt uit Deuteronomium 20 : 7; 24 : 5, waar gezegd wordt, dat een pas gehuwde van de ten oorlog geroepen krijgers kan terugkeeren, terwijl hij het eerste huwelijksjaar van openbare lasten vrij was, opdat hij zijn huisvrouw verheuge, in plaats van door zich in den oorlog in levensgevaar te brengen, zijn vrouw in zorgen te zetten. Schoon zijn de vele spreuken, die wijzen op het liefelijke van een gelukkig, vreedzaam huwelijks- en huiselijk leven. Een

kloeke huisvrouw is de kroon haars heeren; haar waarde is verre boven de robijnen (Spr. 12 : 4; 31 : 10).

De verhouding tusschen ouders en kinderen.

Het bezit van kinderen was voor het echtpaar een zegen, een erfdeel des Heeren (Ps. 127 : 3). Kinderloosheid werd als een straf Gods aangemerkt, inzonderheid bij verboden huwelijken (Hos. 9 : 14; Jes. 47 : 20). De Israëliet is een gezellig mensch, een vereerder van het familieleven. Dezen zin voor huiselijkheid heeft de wetgever heilig gehouden (Deut. 6 : 7; 11 : 19). De naam: „huize Jacobs" is dan ook de geliefde titel voor het volk Israëls. En voor instandhouding van het familieleven waren kinderen onontbeerlijk. Een vrouw, die geen moedervreugde kende, had tevens nog geringachting en bespotting te verdragen (Gen. 16 : 4; 1 Sam. 1 : 6; Luc. 1 : 25). Het bezit van kinderen heeft met het nemen van meer dan één vrouw ongetwijfeld in verband gestaan (Gen. 16 : 1—3). Bij den onvermijdelijken naijver tusschen twee of meer vrouwen van één echtgenoot, zal elke vrouw tegenover de andere vrouwen een steun gevonden hebben in het bezit van een kind. Zoo noemde in den toon van blijde verrassing Lea haar eersteling Ruben: „Zie een zoon" (Gen. 29 : 32). Hanna zocht in het bezit van een kind een bescherming tegen Penina (1 Sam. 1 : 11). De ouders beschouwden hun kinderen als hun door God toevertrouwde panden. Zij hadden over hen geen vrije beschikking. Zich van Zijn kinderen te ontdoen, werd zelfs door ongehuwde moeders niet in praktijk gebracht. (1 Kon. 3 : 16—28). De zorgzaamheid der moeders jegens haar pasgeborenen is vaak in Israël in beeld gebracht. (Jes. 49 : 22).

De ouderlijke macht, vooral die van den vader, over de kinderen reikte nauwelijks verder dan nu nog onder de Christenheid. Het leven der kinderen was heilig, over hun leven hadden de vaders geen beschikkingsrecht; aan de ge-

rechterlijke straffen voor ouders hadden de kinderen geen deel (Deut. 24 : 16; Ezech. 18; 20; 2 Kon. 14 : 6), ofschoon een schuldeischer den schuldenaar met zijn geheele gezin tot lijfeigene kon maken (Matth. 18 : 25). Meestal werden bijwijven door koop iemands bezit; regel in de Oud-Testamentische voorbeelden is, dat bij een huwelijksaanzoek met de gezindheid van het meisje wordt gerekend (Gen. 24 : 57, 58). Beloften van de dochter met betrekking tot een huwelijk kon de vader goed- of afkeuren (Num. 30 : 2—5), maar zijn dochter gewoonweg verkoopen, was hem niet toegestaan (Ex. 21 : 7).

Wil men met een karakteristiek woord de beschouwing weergeven van kinderopvoeding bij de Israelieten, dan leze men Genesis 18 : 19. Ouders hadden hun kinderen voor God te bewaren, als deel van Israëls volk. (Deut. 11 : 2). Was de vreeze Gods het doel der opvoeding (Deut. 4 : 9; 6, 7.) de wet des Heeren te kennen was daartoe het middel, evenals het onderricht in Israëls geschiedenis, vooral op het Paaschfeest (Ex. 12 : 26), het in gedachten houden van de wonderen Gods voor Israël door het dichten en zingen van psalmliederen (Ps. 78 : 1—8). Wij ontmoeten vóór de psalmdichting nog een enkele maal gegevens, dat er boeken en gedichten zijn verloren gegaan, waarin o.a. al de historische feiten in Israëls oudste tijden werden vermeld, zooals het boek van de oorlogen van Jehova (Num. 21 : 14) en het boek des oprechten (Joz. 10 : 13; 2 Sam. 1 : 18). In de Spreukenwijsheid zijn tal van levenslessen bewaard, voor de opvoeding der Israëlietische kinderen. Door de tucht wordt het karakter gevormd. Aan vorming van het verstand, aan leiding van den wil, aan voldoening van historischen zin, aan aankweeking van het natuurlijk gevoel wordt in de boeken des Ouden Testaments nadrukkelijk gedacht.

Kinderen hadden hun ouders te eeren. (Ex. 20 : 12). Met den dood moest gestraft worden hij, die zijn ouders vloekte (Ex. 21 : 17; Lev. 20 : 9; Deut. 27 : 16; Spr. 20 : 20), of zich

aan hen vergreep (Ex. 21 : 15). Wederspannigheid des zoons kon met steeniging gestraft worden (Deut. 21 : 18—22).

De opvoeding der kinderen.

Ze was opgedragen aan de ouders, hoofdzakelijk aan den vader, soms ook aan de moeder (Spr. 1 : 8; 31 : 1). Van schoolonderricht is eerst sprake in de laatste eeuw vóór Chr., hoofdzakelijk onder den invloed van den beroemden Rabbijn Simeon ben Schetach, broeder van de Joodsche vorstin Alexandra Salma (105—78 v. Chr.). Vóór dien tijd hadden koningen en jongelingen van aanzienlijken huize alleen bijzondere opvoeders of voedsterheeren, met name profeten (2 Kon. 10 : 1, 5; 2 Sam. 12 : 25; 2 Kon. 22 : 12). Aan de geestelijke ontwikkeling der dochters werd steeds weinig aandacht gewijd. Onder de heerschappij der latere schriftgeleerden stond het laten studeeren der dochters gelijk met haar onderricht te geven in toovenarij.

De eerste hulp bij geboorte geschiedde door vroedvrouwen (Gen. 38 : 28; Ex. 1 : 15). Het kind werd na de eerste verzorging van het lichaam door de moeder gezoogd of bij haar gemis door voedsters (2 Sam. 4 : 4; 2 Kon. 11 : 2), die bij haar zoogkinderen zeer geliefd waren. Zoo trok Debora, de voedster van Rebecca, met haar zoogkind naar het nieuwe vaderland (Gen. 24 : 59).

De knaapjes werden op den achtsten dag besneden (Luc. 2 : 21), waarmede de naamgeving gepaard ging (Luc. 1 : 59, 62). De jongensnamen waren vaak met El, Eli, (= God), Jo of Ja (= Jehova) samengesteld. Zulke namen zijn o.a. Elimelech (= mijn God is koning), Eliëzer (= mijn God is hulpe), Eljakim (= God richt op), Elnathan (= God heeft gegeven), Jojakim (= Jehova richt op), Jojada (= God heeft herkend). Ook wel zijn er namen, die ons de lichaamsgesteldheid van de naamdragers doen kennen, o.a. Ezau (= harig man), of wel die de herinnering bewaren aan eenig voorval bij de geboorte, o.a. Benoni (= zoon mijner smarte), de latere Benjamin, omdat

Rachel stierf bij zijn geboorte (Gen. 35 : 18); of Samuel (= God heeft verhoord), omdat Hanna hem als een gebedsverhooring ontving (1 Sam. 2 : 20); of Icabod (= de eere is weg), de zoon van Pinehas, geboren bij het bericht, dat de ark door de Filistijnen was genomen (1 Sam. 4 : 21). Vleiende namen, meest namen van geliefde dieren en gewaardeerde boomsoorten, werden vaak aan meisjes gegeven; o.a. de namen Rachel (= lam), Thamar (= palmboom), Zippora (= vogeltje), Debora (= bij), Tabitha (= ree).

Later, toen er een genoegzaam aantal namen voorhanden waren, noemde men de kinderen gaarne met 's vaders of grootvaders naam. In den tijd van de Romeinsche overheersching werd het gewoonte, door toevoeging van het Arameesche woordje „bar" (zoon van) van den naam des vaders een nieuwen naam te vormen; zoo o.a. Bartholomeus, Bartimeus, Barjezus. Oudtestamentische namen werden in den tijd van de Grieksche beschaving in Palestina bovendien verkort en vergriekscht; zoo o.a. komt Lazarus voor Eliëzer; Jason voor Jozua of Jezus. Vandaar is de latere dubbele naam van Joodsche mannen te verklaren, o.a Johannes Marcus (Hand 15 : 37), Jezus Justus (Kol. 4 : 11), Saulus, later Paulus. Een tweede naam duidde soms de plaats van herkomst aan; o.a. Maria Magdalena (= uit Magdala) en Judas Iscarioth (= man uit Karioth).

Veertig dagen na de geboorte van een knaapje of tachtig dagen na de geboorte van een meisje (Lev. 12 : 2—6) moest de moeder een reinigingsoffer in het heiligdom brengen van een éénjarig lam als brand- en van een jonge duif of tortelduif als zondoffer. Het knaapje moest dan den Heere worden voorgesteld en was het een eerstgeboren knaapje, dan moest het tegelijk afgekocht of gelost worden van God, want alle eerstgeborenen waren Gods bezit (Luc. 2 : 22, 27; Num. 18 : 15, 16). Het speenen met daaraan verbonden maaltijd (Gen. 21 : 8) had plaats op driejarigen, volgens de

Rabbijnen later reeds op tweejarigen leeftijd. Een twaalfjarige knaap werd als volleerd Israëliet beschouwd, en ging dan ten tweeden male naar den tempel (Luc. 2 : 42). In Jezus' dagen had de vader een vijfvoudigen plicht tegenover zijn zoon nl. zijn zoon te besnijden, te lossen, zoon der wet te maken, een ambacht te leeren en een vrouw te geven.

Lijfeigenen. Ook woonden er reeds bij de aartsvaders slaven in de Israëlietische woning (Gen. 24 : 35). Uit enkele bepalingen blijkt ook, dat gehuurde landlieden, dag-looners, niet onbekend waren (Lev. 19 : 13; Deut. 24 : 14; Job 7 : 2). Groote veehouders beschikten soms over een groot aantal, zelfs 318 slaven, die in tijden van nood een soort leger vormden (Gen. 14 : 14). Ze waren meestal buitenlandsche krijgsgevangenen (Num. 31 : 26—32; Deut. 20 : 14; 21 : 10, 11). Reeds vroeg werd in deze krijgsgevangenen een uitgebreide handel gedreven (Joël 3 : 6, 8; Amos 1 : 6, 9). Ook door invallen van rooversbenden werden menschen als slaaf weggevoerd en verkocht, hetwelk op straffe des doods verboden was (Ex. 21 : 16; Deut. 24 : 7). In vredige tijden werden ook slaven verhandeld (Gen. 17 : 23) tegen den bij de wet bepaalden koopprijs van dertig zilverlingen (Ex. 21 : 32). Een slavin kostte evenveel, al was zij een Israëlietische; een vrije Israeliet evenwel werd op 50 zilveren sikkelen berekend (Lev. 27 : 3, 4). Wie zich wegens schuld door armoede of luiheid als slaaf aanbood, erlangde zonder losgeld na zes jaar dienens of in het jubeljaar zijn vrijheid terug (Ex. 21 : 2; Lev. 25 : 39, 40). Ouders konden ook hun dochters verkoopen (Ex. 21 : 7), maar de wet maakte voor zulke vrouwen gunstige bepalingen. Ze werden als bijwijven meestal beschouwd en konden, ingeval zij haren heer niet bevielen, vrij uit huis heengaan (Ex. 21 : 9—12; Deut. 21 : 14), en mochten niet aan een vreemd volk verkocht worden (Ex. 21 : 8). Bij rechterlijke beslissing, als vergoeding voor een

diefstal, konden aan schuldeischers ook kinderen van den schuldenaar als slaven worden toegewezen (2 Kon. 4 : 1; Neh. 5 : 5; Jes. 50 : 1). Huwde een slaaf gedurende zijne dienstbaarheid, dan ging hij in het jaar der vrijlating vrij uit, maar zijn vrouw en kinderen niet (Ex. 21 : 4). Zijn kinderen heetten zonen der dienstmaagd (Ex. 23 : 12), of ingeborenen des huizes (Gen. 17 : 23).

Al hief de wet de slavernij zóó min als de veelwijverij op, toch werd de opheffing door haar voorbereid door allerlei menschlievende bepalingen. De Israëliet moest bedenken, dat hij zelf eens in Egypte slaaf was geweest (Ex. 22 : 21; 23 : 9; Deut. 5 : 15; 10 : 19; 15 : 15; 16 : 11, 12; 24 : 18, 22). Een slaaf had recht op een menschwaardig bestaan (Job 31 : 13). Zóó genoot hij de Sabbatsrust (Ex. 20 : 10), ontving het teeken der besnijdenis (Gen. 17 : 23, 27) en deelde dus in de zegeningen des verbonds en mocht vroolijk deelnemen aan de maaltijden van de tienden, van Pinksteren en Loofhuttenfeest (Deut. 12 : 12, 18; 16 : 11, 14). Ook genoot hij burgerlijke rechten. Hij kon zich eigendommen verwerven om zich te lossen (Lev. 25 : 49). Sloeg de heer zijn knecht, zoodat deze dadelijk stierf, dan werd hij gestraft (Ex. 21 : 20); bekwam de slaaf lichamelijk letsel van de zijde zijns heeren, dan bekwam hij de vrijheid (Ex. 21 : 26, 27). Israelietische slaven en slavinnen werden na zesjarigen dienst zelfs heengezonden, rijk begiftigd met vee en veldvruchten (Deut. 15 : 13, 14). In slavernij geboren slavenkinderen erlangden in het jubeljaar hun vrijheid (Lev. 25 : 41; Jer. 34 : 8). Ten allen tijde ook kon een slaaf of slavin gelost, en door verwanten vrijgekocht worden.

Wilde nu in het jaar der vrijlating de slaaf van zijn vrijheid geen gebruik maken en blijven bij zijn heer of vrouw en kinderen, of wachten met de laatsten op het jubeljaar, dan werd hem ten aanzien van de overheid met een priem het oor doorboord (Ex. 21 : 6; Deut. 15 : 17; Ps. 40 : 7).

Al moesten zij hard werken (Job 7 : 2), hun heeren onbepaald

gehoorzamen (Ps. 123 : 2), en soms ook de strafroede gevoelen (Spr. 29 : 19, 21), de slaven hadden een dragelijk lot. Een slaaf trouwde zelfs eens met de dochter van zijn heer tot instandhouding van diens geslacht (1 Kron. 2 : 35); en meermalen werden slavinnen den zonen harer heeren tot huisvrouw en dan als dochters des huizes beschouwd (Ex. 21 : 9). Eliëzer (Gen. 24 : 2) en de knecht van den centurio uit Kapernaum (Luc. 7 : 2) zijn bewijzen, dat slaven in hooge achting soms stonden bij hun heer. Gamaliel I, Paulus' leermeester, was ontroostbaar over het verlies van zijn getrouwen knecht Tabi. Ingeboren slaven waren zelfs niet zelden opvoeders van de zoons huns heeren (Gal. 3 : 24). Het werk der slaven bestond in werken op den akker en in huis. Zij waren deurwachters, boden tot uitnoodiging aan een gastmaal (Matth. 22 : 3), zij trokken de sandalen hunner heeren uit, droegen ze hun achterna (Matth. 3 : 11), en wieschen de voeten der gasten (Joh. 13 : 16). Het draaien van den handmolen was meer in 't bijzonder het dagwerk der slavinnen (Matth. 24 : 41). De Esseners verwierpen alle slavernij als onmenschwaardig.

Een deel der latere krijgsgevangenen deden als tempelslaven voor de levieten de geringe tempelwerkzaamheden. Het waren de door Jozua overwonnen Gibeonieten, die houthakkers en waterputters werden (Joz. 9 : 21), en de Nethinim, door David en andere vorsten aan het heiligdom als helpers toegewezen (1 Kron. 9 : 2; Neh. 7 : 60). Volgens Ezechiel pasten deze tempeldienaars niet bij de heiligheid van 's Heeren huis (Ezech. 44 : 5—9).

Bruiloft en gezellig verkeer.

Het huwelijksleven werd met een bruiloftsfeest geopend. Zelden (Richt. 14 : 1, 2) — en dan nog slechts in Judea — ontmoette de bruidegom vóór dit feest zijn bruid, die zijn vader of moeder voor hem had aangeworven [volgens de Rabbijnen minstens twaalf maanden vóór het huwelijk]. In Judea toch was het den

bruidegom geoorloofd één enkele maal tevoren zijn bruid te ontmoeten; in Galilea was dit zelfs niet geoorloofd. Een enkele uitzondering hierop levert het huwelijk van Simson (Richt. 14 : 1, 2). Op den trouwdag na het vallen van den avond haalde de bruidegom, omringd van zijn vrienden (Richt. 14 : 11; Matth. 9 : 15; Joh. 3 : 29), de bruid uit haar woning. In bruidsgewaad en diep gesluierd wachtte zij hem op (Jes 61 : 10; Jer. 2 : 32; Openb. 21 : 2). Van haar gezellinnen omringd, volgde zij hem naar zijns vaders of naar zijn eigen huis onder gezang, muziek en dans, ook op de open straat (Jer. 7 : 34; 16 : 9). De kinderen zagen dit menigmaal en speelden op straat bruiloftje (Luc. 7 : 32). Aan de nieuwe woning werd het bruidspaar met fakkellicht opgewacht (Matth. 25 : 1—14).

Nu begonnen de bruiloftsfeesten, die bij aanzienlijken zeven (Gen. 29 : 27; Richt. 14 : 12), bij armen twee dagen duurden, en werden gevierd in gezelschap van een grooten kring vrienden en verwanten (Gen. 29 : 22; Luc. 14 : 8; Joh. 2 : 2). Op deze feesten, op kosten van den bruidegom gegeven (Richt. 14 : 10; Joh. 2 : 9) en met gezang en allerlei tijdverdrijf doorgebracht (Richt. 14 : 12), verscheen deze bekranst (Hoogl. 3 : 11), soms zelfs met een krans van zout.

Van een kerkelijke wijding bij het huwelijk is ons niets bekend, ofschoon het zeker niet, als een verbond voor God (Spr. 2 : 17; Mal. 2 : 14), zonder heilige ceremoniën zal zijn gesloten; misschien hebben de formule (1 Sam. 20 : 23) en de zegenwensch (Ruth 4 : 11) op een echtverbintenis betrekking. Later zijn er huwelijkscontracten opgemaakt, met vermelding van huwelijksvoorwaarden (Tob. 2 : 15).

Na de bruiloftsfeesten geleidden vriendinnen de bruid naar de nieuwe woning, volgens de Rabbijnen door den vader van den bruidegom gebouwd met bepaalde lengte en breedte [1]). Een paar vrienden van den bruidegom leidden hem in de

[1]) A. De Visser: Israels ambten en bedrijven in Jezus' dagen, pag. 138. Groningen, firma J. B. Wolters, 1907.

slaapkamer (Tob 8:1) en namen van hem de verzekering mede, dat hij met zijn huwelijk volkomen gelukkig was, welk getuigenis later aan het Sanhedrin werd overgebracht. Vrienden en verwanten verblijdden zich er in, als de echt met kinderen werd gezegend (Ps. 128:6; Spr. 17:6).

De Rabbijnen bepaalden later den echt met een jonge dochter op den vierden dag der week, omdat op den vijfden dag zitting der gerechtshoven was en de bruidegom dan zijn bezwaren omtrent zijn huwelijk kon inbrengen, en opdat de Sabbat niet zou worden geschonden door toebereiding van het bruiloftsmaal; de echt met een weduwe was bepaald op den vijfden dag (tract. Ketuboth I:1).

Gastvrijheid. De Israëlieten waren als alle Oosterlingen gastvrij. Wie geen gastvrijheid verleende in zijn huis, was een voorwerp van algemeene verachting en bracht zelfs den liefdevollen discipel Johannes tot een uitbarsting van rechtmatigen toorn (Luc. 9:52–55). Een gast, wie hij ook was, waardig te ontvangen, hem niet op de straat te laten overnachten, sprak als van zelf (Job 31:32; Richt. 19:20). Gasten te verontrusten was alleen bij het ruwe gepeupel denkbaar (Gen. 19:4–8) en in oorlogstijd en uit nationalen haat verschoonbaar en verklaarbaar (Richt. 4:17–22). Het werd den vreemdeling in de woning zoo comfortabel mogelijk gemaakt. Hem werden de voeten gewasschen (Gen. 18:4; 19:2); voor onderhoud van zijn leven en dat zijner rij- en lastdieren werd zorg gedragen (Gen. 18:5; 19:3; 24:32; Ex. 2:20). Hij stond verder onder de beschutting van den gastheer (Gen. 19:6; Joz. 2:4). Misschien werd tusschen gast en gastheer een zoutverbond gesloten, als een zinnebeeld van blijvende vriendschap (Num. 18:19; 2 Kron. 13:5). Het verder trekken werd den gast door een geleide veilig en feestelijk gemaakt (Gen. 18:16; Hand. 20:38; 21:5) of door raadgevingen vergemakkelijkt (Hand. 17:15; Rom. 15:24).

Onder westersche invloeden nam de gastvrijheid in Palestina af en kwam het herbergwezen op. Intusschen heeft Jezus in Zijn gesprekken de gastvrijheid aangeprezen en ze voor Zijn discipelen bij hun tocht door het land verondersteld (Matth. 10 : 11—15). Een ongastvrije streek stelde Hij zelfs onder Sodom, dat althans nog één gastvrij huis bezat. Het Bethanisch gezin met zijn gastvrije Martha was Hem lief (Joh. 12 : 2). Paulus scherpte den jeugdigen Christengemeenten in, herbergzaam en gastvrij te zijn (Rom. 12 : 13; 1 Tim. 5 : 10; Hebr. 13 : 2).

Beleefdheidsvormen. Bij de intrede in en het verlaten van de woning, evenals bij de begroeting op de straat, was men uiterst wellevend en vriendelijk. Gastheer en gastvrouw noemden zich knecht (Gen. 18 : 5; 19 : 2) of dienstmaagd (Luc. 1 : 38), soms onwaardige (Matth. 8 : 8), ja zelfs, om zich te vernederen, hond (2 Sam. 9 : 8; 2 Kon. 8 : 13); terwijl men zijn gast met een „mijn Heere" begroette (Gen. 19 : 2; 33 : 8; 24 : 18). Bij inkomen en gaan (2 Sam. 18 : 21; 1 Sam. 20 : 41) boog zich de geringere voor den hooger geplaatste meer dan eens ter aarde (Gen. 33 : 3). Bij ontmoeting van een vorst wierp men zich zelfs geheel ter aarde (Gen. 42 : 6; Matth. 2 : 11). Reed de mindere op een rijdier, of ontmoette men rijdend een aanzienlijke vrouw, dan steeg men snel af en maakte de verschuldigde buiging (Gen. 24 : 64; 1 Sam. 25 : 23). Voor grijze haren en achtenswaardige personen stond men eerbiedig op, en ouderen van dagen namen het eerst het woord (Lev. 19 : 32; Job 29 : 8, 9). Bij intiemere vriendschap viel men elkander om den hals, en kuste voorhoofd, wang, mond, baard of schouder (Gen. 33 : 4; Ex. 4 : 27; 18 : 7;

2 Sam. 20 : 9). Met al deze eerbetuigingen verliep eenige tijd, waarom Elisa aan Gehazi en Jezus aan Zijn discipelen verbood, zich met begroetingen op te houden, omdat ze haast hadden te maken (2 Kon. 4 : 29; Luc. 10 : 4). Misschien wijst Lucas 10 : 4 ook op de positie van de discipelen als volgelingen van den lijdenden Heiland, geroepen tot mede-treuren, omdat vastenden en treurenden de voorbijgangers niet plachten te groeten, in verband met het barrevoets loopen, dat den discipelen ook geboden werd (vergel. Matth. 10 : 10).

Groet en wedergroet bestonden in een zegenwensch, als: „De Heere zij met u" en „De Heere zegene u" (Ruth 2 : 4; Ps. 129 : 8), of „God zij u genadig" (Gen. 43 : 29), of den gebruikelijksten gelukwensch: „Vrede zij u en uwen huize" (1 Sam. 25 : 6; Matth. 10 : 13; Luc. 10 : 5). Belangstellend werd naar elkanders welzijn gevraagd (2 Kon. 4 : 26). Bij het afscheid was de groet: „Ga heen in vrede" (1 Sam. 1 : 17; 20 : 42).

In huis werd aan bezoeker of bezoekster de eereplaats gegeven, nl. aan de rechterzijde van den heer des huizes (1 Kon. 2 : 19; Ps. 45 : 10; Matth. 25 : 33), terwijl de bezoeker den gastheer met reukwerken en geschenken eerde (Richt. 3 : 18; 2 Kon. 8, 9).

Een beschaafd gedrag betaamde in het gezelschap van een hooggeplaatste (Job 30 : 10). Openbare eerbetuigingen jegens koningen en huiswaarts keerende overwinnaars bestonden in juichgeroep: „De koning leve", of „Hozianna", of „Gezegend zijt gij, die komt" (2 Sam. 16 : 16; 1 Kon. 1 : 39; Matth. 21 : 9), in muziekspel (1 Kon. 1 : 40) en in het spreiden van kleederen en palmtakken over den weg (2 Kon. 9 : 13; Matth. 21 : 8), soms ook in een serenade met fakkellicht (2 Macc. 4 : 22) of in een processie, door priesters voorafgegaan (Josefus Oudheden XI, 8, 5).

Gezellig leven.

De Israeliet was huiselijk. Hij was liefst in zijn woning of onder zijn wijnstok en vijgeboom (1 Kon. 4 : 25; Micha 4 : 4; Zach. 3 : 10). In huis hield

men zijn maaltijden, waaraan alle huisgenooten deelnamen. Het huis was een heiligdom; vandaar ook de afkeer tegen volkstellingen, als een ingrijpen in het familieleven, en de gewoonte, om buiten aan de woning blinde muren te maken. Men at en dronk daar, vertelde elkander allerlei volksverhalen. Bij maaltijden werd de kring der gasten uitgebreid. Dan waren er muziek en dans in de woning (Job. 21 : 12; Jes. 5 : 11, 12); men speelde (Jer. 31 : 4; 1 Sam. 18 : 7; 30 : 19) en gaf elkander raadsels op (Richt. 14 : 14; 1 Kon. 10 : 1). In de nabijheid der woning vermaakte men zich met het rollen van ballen, een soort biljart (Jes. 22 : 18), deed aan schietwedstrijden op de schijf (1 Sam. 20 : 20; Klaagl. 3 : 12), aan hardloopen (2 Sam. 1 : 23; 2 : 18) en aan allerlei lichaamsoefeningen (Zach. 12 : 3). Op straat vonden de kinderen een ruime speelplaats (Zach. 8 : 5; Matth. 11 : 16, 17). Behalve in de woningen onderhield men zich met elkander over verschillende belangen op de straat of in de poort (Gen. 19 : 1; Ps. 69 : 13). In de poort werden meest gericht en raad gehouden (Spr. 31 : 23; Matth. 16 : 18).

Het herbergwezen en gelegenheden van publieke vermakelijkheden, als schouwburgen, amphitheaters en badhuizen, deden hun intrede met de Grieksche beschaving; zij vonden echter in de oogen van den vromen Jood geen genade. Koning Herodes voorzag, om de Romeinen te vleien, de Joodsche steden van circussen en gebouwen voor gymnastische spelen. Later in Jezus' dagen traden zelfs Joden als tooneelspelers op; alles zeer tegen den zin der Rabbijnen, die den afkeer der vromen tegen die vreemde spelen door allerlei bepalingen zochten te versterken. Een circus mocht geen Jood helpen bouwen; en wie het spel liefhad, mocht nooit als rechter of getuige in een geding optreden.

In de onderlinge gesprekken werden ernst, voorzichtigheid en eerzaamheid zeer op prijs gesteld (Spr. 10 : 19; 17 : 28; 29 : 20; Job 30 : 10).

HET BEROEPSLEVEN DER ISRAËLIETEN.

I. De landbouw en veeteelt.

De ontwikkeling van den landbouw.

Als natie waren de Israëlieten een landbouwend volk. De instelling van den volksgodsdienst en het staatkundig bestaan, op Sinaï gegeven, ging geheel uit van de onderstelling, dat het volk Israël in Kanaän landbouwers zou zijn. Op den akkerbouw heeft de wetgever bijna uitsluitend het oog en over dit nationaal bedrijf in zijn geheel breidde de mozaïsche wet haar net van bepalingen uit. De godsdienstige feesten zijn oorspronkelijk landbouwfeesten als Pascha, Pinksteren en Loofhuttenfeest, die eerst als feesten zijn geweest van den gerste-, tarwe- en vruchtenoogst. De instelling van het Sabbats-, en van het jubeljaar verliest allen zin, als niet landbouw de bijna uitsluitende werkzaamheid van Israels volk was. De reeks bloedige en onbloedige offeranden, de eerstelingen, de tienden, die aan Jehova moesten gebracht, waren ondenkbaar en niet aan te brengen, als het volk niet veel aan landbouw en veeteelt deed. Later is ook wel van handelsgeest, vooral sinds Salomo's regeering, in Israel sprake, maar nationaal bedrijf werd de handel evenwel nooit. Elk jaar op den Grooten Verzoendag bad de hoogepriester om een jaar van regen en zonneschijn. De psalmen en nationale liederen bezingen bijna uitsluitend het leven op het veld. Uitlandsche invloeden en verachtering van het volksleven werkten den handelszin in de hand.

In den patriarchalen tijd was de landbouw een bijkomstig werk (Gen. 26:12; 37:7), maar als Palestina erfelijk bezit wordt, werd geprofiteerd van wat in Egypte aan landbouw was geleerd. Alleen een klein deel van het volk, dat in de volksgeschiedenis geen noemenswaardigen invloed heeft gehad, de stammen Ruben, Gad en de halve stam van Manasse, heeft steeds door het nomadenleven voortgezet, omdat zij de weidestreken ten erfdeel kregen, o.a. Basan (Ps. 22 : 13). Bovendien hebben de Rechabieten te midden van het cultuurleven der Israëlieten den zin voor het patriarchale getrouw bewaard. (Jer. 35:3).

De vruchtbaarheid van het land.

Deut. 8:7—9 noemt het land Palestina een land van waterbeken en fonteinen, van tarwe en gerst, van honig en allerlei geboomte, met ijzer- en koperhoudend gebergte. Niet alles was intusschen even vruchtbaar. Judea met zijn krijtrotsen en spelonken leverde niet veel op, maar het land om Seforis in Samaritaansch grondgebied was bij uitstek het land overvloeiende van melk en honig. Verder waren zeer vruchtbaar: Galilea, vooral aan den westoever van de Galileesche zee, de 3 uur lange en 4 uur breede vlakte van Jisreël ten zuiden van Galilea, en niet het minst het tropisch heete Jordaandal. Aan de oostzijde van den Jordaan strekten zich uitgebreide wouden uit, terwijl in Gilead en bij Tekoa (Amos 1:1; 7:14) en Hebron (Gen. 13:18, 23:2) goed weiland te vinden was. De vruchtbaarheid van Galilea blijkt ook uit de talrijke bevolking in die streek. Flavius Josefus maakt melding van 204 steden en dorpen in deze streek, waarvan het kleinste 15000 zielen telde, dus van een bevolking van 10.000 menschen per vierkante mijl. De Romeinsche schrijver Diocassius deelt mede, dat bij den opstand van Barcochba (± 135 n. Chr.) door de Romeinen 985 vlekken in het Joodsche land zijn verwoest. Het weideland werd daar in bouwland omgeploegd, wel een bewijs, dat de

grond den arbeid loonde. Ook de Evangeliën spreken van een woelig leven daar (Luc. 14 : 18—21; 17 : 27, 28). „De zware „bodem van de vlakte van Jisreël brengt voortreffelijke mais „en tarwe voort, aan de berghellingen groeit een vurige wijn, „en olijfboomen en koolzaad leveren een rijke opbrengst," zegt Josefus.

In het land der Samaritanen was een rijke boomgroei. De westelijke hellingen der bergen aan de zijde van de Saronsvlakte heetten „het eikenwoud". Men leze Jes. 9 : 9, 17; 28 : 1; Jer. 31 : 5; 50 : 19. Verder was Samaria rijk aan grasgrond en vruchtbare bevloeide tuinaarde en bouwgronden (Gen. 49 : 22).

Judea is voor een groot deel een vruchtbaar kalkbergland, waartusschen steppen lagen voor klein vee. Het kleiner gedeelte, o.a. de vlakte Sephela, grenzend aan het land der Filistijnen, en de landstreek ten zuiden van Jeruzalem, in de omgeving van Bethlehem en de vijvers van Etham: het land van Boaz en Ruth en den herder David, was daarentegen vriendelijk en vruchtbaar.

Ten oosten van den Jordaan waren vruchtbaar de dalen van den Jabbok, het boschrijk bergland Gilead met zijn frissche bergweiden (Num. 32 : 1—4; Hoogl. 4 : 1, 6 : 5), de vlakte Hauran, waar tal van basaltsteenen ruinen van steden en dorpen van vroegere welvaart nog spreken. Het land van de Gadarenen daarentegen was weer met kalkbergen bedekt (Matth. 8 : 28).

Wat bovendien tot vruchtbaar land kon worden gemaakt, werd met de meeste zorg bewerkt; zoo werden de bergen door het kunstmatig aanleggen van terrassen in bouwgrond herschapen (Ps. 72 : 16; Ezech. 36 : 2). Deze terrassen werden bezaaid met graan, of ook wel omheind en met wijngaarden beplant (Jes. 5 : 1). Woeste steppen werden door het graven van putten in weideland veranderd (2 Kron. 26 : 10), terwijl de berghellingen, waar het regenwater niet genoeg bevochtigde, door kanalen van water werden voorzien (Ps. 1 : 3; Spr. 21 : 1).

Men vergaderde eerst het water in bekkens, en leidde het vervolgens door kanaaltjes langs de aangelegde akkers, uit welke kanaaltjes men de akkers besproeide. Misschien had men ook wel de bewateringsmachines op den akker, die door een trippelende beweging met den voet in werking werden gebracht, zooals men dat van de Egyptenaren had overgenomen (Deut. 11 : 10); misschien ook is het „bewateren met uwen gang" teekening van een voetbeweging, waardoor men putwater in den emmer naar boven trok. Het land werd vruchtbaar gehouden door het braakliggen in het Sabbatsjaar (Ex. 23 : 10, 11), en door de bemesting, waarvoor men allerlei stoffen gebruikte zooals: dierenmest, stoppelen en stroo, asch van struikgewas, bloed van dieren, olijfolieschuim. Vaak werden verschillende dezer stoffen op eigen mestvaalten door elkander gemengd (Jes. 25 : 10; 2 Kon. 9 : 37).

Bewerking van den grond.

Het bergachtig land werd bewerkt met de spade (Jes. 2 : 14; Micha 4 : 3) of met een hakbijl, terwijl de groote akkers in de vlakten met de ploegschaar werden bewerkt. Wanneer Jezus in de gelijkenis van den onrechtvaardigen rentmeester (Luc. 16 : 1—9) dezen in den mond legt: „Graven kan ik niet", dan mag in deze woorden een teekening gezien worden van den maatschappelijken achteruitgang in Palestina in Jezus' dagen. Het grondbezit was zóó in stukjes verdeeld, dat ieder zijn lapje grond kon omspitten. De ploegschaar bestond uit twee zware boomtakken van hard hout en vorksgewijze samengegroeid. De toegespitste hoekpunt was met ijzer beslagen en stak naar beneden. Ook kenden de Israëlieten een eenvoudigen boomstam met ijzer beslagen, n.l. het ploegmes (misschien Joël 3 : 10). In de ploegschaar werd de disselboom gestoken, die een enkele maal werd vervangen door touwwerk, waardoor de dieren aan de ploeg waren verbonden (Ps. 129 : 3, 4). Gewoonlijk echter werd aan het uiteinde van den dissel een juk bevestigd,

en dit den ossen (1 Kon. 19 : 19; Job 1 : 14; Amos 6 : 12) òf koeien (Richt. 14 : 18), of soms den ezels (Jes. 30 : 24; Matth. 21 : 5) op den nek gelegd. De ploeger gaf aan de beweging van het ploegijzer richting, waarbij hij al zijn zorg noodig had (Luc. 9 : 62), om in een rechte lijn over de lengte en de breedte voren te trekken. Hem stond daarbij ten dienste een ossenstok (Richt. 3 : 31), om onwillige ploegdieren tot gehoorzaamheid te brengen. Sloegen deze koppig achteruit, dan sloegen zij hun hielen aan bloed tegen den ijzeren punt of prikkel (1 Sam. 13 : 21) onder aan den ossenstok, dien de ploeger in

Ploeg.

de hand hield en naar de beweging der pooten richtte (Hand. 9 : 5). Elke akker werd in den regel viermaal beploegd, het laatste ploegen evenwel stond met harken gelijk. Geëgd werd er tweemaal, éénmaal na het ploegen en éénmaal na het zaaien. Dit eggen bestond in het stuk drukken en effenen van de aardkluiten met een met steenen bezwaard, houten bord (Jes. 28 : 24; Hosea 10 : 11; Job 39 : 13). Onder den invloed van den Romeinschen akkerbouw egde men na het zaaien met een eg, die uit teenen vlechtwerk bestond, van ijzeren pinnen voorzien. Egde men slechts éénmaal, dan geschiedde het alleen na het zaaien. In dit geval ging de zaaiman met zijn zak direct achter den ploeger aan.

Na het inoogsten van de boomvruchten, ongeveer in den aanvang van November bij den vroegen regen, begon in Israel

de zaaitijd van gerst en tarwe; de overige vruchten als boonen en grutten werden in Januari en Februari gezaaid. In de maanden April en Mei ving de oogst aan. Het gesprek van Jezus met Zijn discipelen in de nabijheid van Sichar viel dus ongeveer Januarimaand (Joh. 4 : 35). Men zaaide vroeg in den morgenstond (Pred. 11 : 6), als het niet woei (Pred. 11 : 4), en met de hand hoewel de Talmud bericht, dat de Joden ook van zaaimachines zich bedienden (Baba mezia fol. 105*b*). Ook legden zij wel, volgens Jes. 28 : 25, de graankorrels in de voren, die niet heel dicht bij elkander getrokken werden.

Het land werd in jukken afgedeeld (1 Samuel 14 : 14); een juk land, ongeveer een halve hectare, gaf een dag werk voor een span ploegende ossen. Elk stuk land was in den regel afgeschut en bezaaid met één bepaalde vrucht tegelijk. Er werd op gezaaid niet alleen alle soort tarwe, maar ook boonen en linzen (2 Sam. 23 : 11), knoflook coriander, augurken en komkommers (Jes. 28 : 25; 1 : 8; Num. 11 : 5). Moeilijk was te onderscheiden of men eetbare kolokwinten (augurken) had of wilde, vergiftigde (2 Kon. 4 : 39, 40). Rijst werd er later eerst verbouwd. Ook het verbouwen van vlas was in Palestina reeds heel vroeg bekend (Joz. 2 : 6). Onder de oude geslachten van Juda komt reeds een familie voor van byssus- of vlaswevers (1 Kron. 4 : 21). Een stuk land was goed voor tarwebouw, als er in den grond keiachtige, harde steenen waren, (Matth. 13 : 5) of er groeiden licht doornen (Matth. 13 : 7); groeide er gemakkelijk onkruid, dan was de grond geschikt voor gerstverbouw. Men keek ook eerst, of de kluiten roodachtig gekleurd waren, en of er basaltgehalte in den bodem stak; òf wel, men zaaide hier en daar eerst wat vlas; gedijde het vlaszaad, dan werden op goede hope tarwe en gerst gezaaid. Bij de wet was verboden, op denzelfden akker tegelijkertijd tweeërlei zaad te zaaien, bijv. tarwe en gerst (Lev. 19 : 19), misschien ook om het voordeelige zorgvuldig opzoeken van zaadkorrels niet te bemoeilijken. Dat tegen deze bepalingen wel gezondigd

werd, blijkt uit Jes. 28 : 25. Het opschietend zaad had in Palestina van veel natuurlijke vijanden te lijden. Er groeide allereerst onkruid tusschen de tarwe (Matth. 13 : 25) en den haver, veel op haver gelijkend. De korrels hiervan waren geel of zwartachtig en harig; zij bezaten een verdoovende kracht, nadeelig voor maag en hersenen. Het was moeilijk, ze van het graan af te scheiden, en daardoor ondervond men nog wel de nadeelige gevolgen bij het eten van tarwebrood. Onder de ziekten, die het graan teisterden, behooren het meest brandkoren en honigdauw (Deut 28 : 22; 1 Kon. 8 : 37; Amos 4 : 9). Honigdauw deed de planten verwelken, geel worden; brandkoren was een gevolg van den verdorrenden, verzengenden oostenwind. De voornaamste plagen waren voor den landman de muizen, de zwermen van sprinkhanen (Ps. 78 : 46; 105 : 34; Joël 1 : 4; Jer. 46 : 23), de zwijnen (Ps. 80 : 14) en mieren. Tegen de muizen werden vallen uitgezet; voor zwijnen werden de akkers behoed, door het ommuren van het veld of het te omringen met een gracht. De holen van de mieren werden volgens den Talmud vernield, door aarde uit het eene nest in het andere over te brengen, tengevolge waarvan een doodelijke strijd ontstond tusschen deze dieren.

Oogsten, dorschen, wannen.

De gersteoogst (2 Sam. 21 : 9) ving aan in de vlakte in begin April, na den tweeden dag van het Paaschfeest en werd met godsdienstige feestelijkheid geopend. (Lev. 23 : 10—14; Deut. 16 : 9). Vooral in de Jordaanvlakte werd heel vroeg gemaaid; bij Jericho zelf was de tijd tusschen zaaiing en oogst niet langer dan ongeveer anderhalve maand, dus vóór Pascha waarop de eerstelingen moesten gebracht. De Talmud spreekt er dan ook van, dat den inwoners van Jericho was vergund, vóór het brengen der eerstelingen met den oogst te beginnen (Pesachim IV : 8). Op bergachtige streken viel de oogst ongeveer drie of vier weken later. De tarweoogst begon feitelijk reeds

drie weken na den gersteoogst. Omstreeks Pinksterfeest kan gezegd, dat de oogst grootendeels afgeloopen was. Linzen en wikken waren ongeveer gelijkertijd rijp met gerst, en spelt met tarwe (Gen. 30 : 14; Richt. 15 : 1; Ruth 2 : 23). Met een sikkel werd het golvende graan gemaaid (1 Sam. 8 : 12; 2 Kon. 4 : 18; Jer. 50 : 16). Bij hun moeilijk werk voedden de maaiers zich met geroosterde tarwekorrels (Ruth 2 : 14) of met brood, in azijn gedoopt. (id.). Later, om de bearbeiding van het veld voor het volgende jaar te vergemakkelijken, werden de halmen met wortel en al door middel van een houweel uitgegraven. Met de linkerhand (Ps. 129 : 7; Jes. 17 : 5) werden de halmen vastgehouden, met de rechterhand afgesneden (Deut. 16 : 9). Achter den maaier liep iemand aan, die de afgemaaide halmen bij handenvol tot garven samenbond (Gen. 37 : 7; Jer. 9 : 22). De garven werden opgestapeld tot hoopen van vijftien garven naast elkaar (Ruth 3 : 7; 2 : 16). Zoolang het gewas op het veld stond, werd het door veldwachters bewaakt tegen vogels, wilde dieren of dieven (Jer. 4 : 17: Jes. 24 : 20; Job 27 : 18). De gewone oogst bestond uit het vijfvoudige van het gezaaide. In zeer vruchtbare streken en bij kunstmatige bevochtiging en goede verzorging was de oogst zelfs tot honderdmaal het gezaaide (Gen. 26 : 12; Matth. 13 : 8).

De oogsttijd was een vreugdetijd (Jes. 9 : 2); zingend werd de oogst binnengehaald (Ps. 126 : 6). De hoopen werden op wagens geladen (Amos 2 : 13) en naar een effen, meestal rond stuk grond gereden liefst op een hoogte, waar het meer woei dan in de dalen. Dit was de dorschvloer, waar tegelijkertijd het koren werd gewand. Het dorschen, waarbij men bepaalde liederen zong, bestond in de oudste tijden in kloppen met stokken, voornamelijk van hulsvruchten (Jes. 28 : 27), minder vaak van tarwe (Richt 6 : 11; Ruth. 2 : 17). Later werden de garven uiteengelegd in den vorm van een cirkel, en traden runderen, soms tot een span vereenigd, de graankorrels uit de hulzen. Een enkele maal dorschten paarden,

die dan een lederen kap voor de oogen hadden. De dorschende ossen mochten niet gemuilband zijn (Deut. 25 : 4; Hos 10 : 11). Eindelijk maakte men ook gebruik van dorschwagens op rollen, van scherpe ijzeren raderen voorzien (Jes. 28 : 27, 29), of van dorschsleden, twee planken nl. naast elkaar, met van onderen scherpe steenen en messen, waarmede niet alleen het koren gedorscht, maar ook tevens het stroo klein gesneden werd (2 Sam. 24 : 22; 1 Kron. 21 : 23; Jes. 41 : 15).

Het gedorschene werd vervolgens gewand. In het koren,

Dorschwagen.

fijn stroo en kaf, alles liggende door elkaar op een grooten hoop, stak de landman de wan, een soort van werpschoffel (Jes. 30 : 24; Jer. 15 : 7), en wierp daarna alles in de hoogte, waardoor het lichtere kaf en stroo op den wind wegstoven, terwijl de zwaardere korrels bij hem neervielen. In lateren tijd wande men het koren driemaal, telkens met een gaffel met meer tanden (Kelim XIII : 7). Het werk geschiedde op den dorschvloer (Matth. 3 : 12), meestal 's avonds tot in den nacht (Ruth 3 : 2), omdat dan gewoonlijk de sterke wind ging liggen (Jer. 4 : 11; 51 : 2). Vóór het gewande koren gemalen werd ging men het nog ziften, een werk dat binnenshuis en door vrouwen verricht werd (Amos 9 : 9; Luc. 22 : 31).

Tot bergplaats van het graan dienden zolders, korenschuren (Deut. 28 : 8; Matth. 3 : 12), groeven en holen

die met een steen konden worden gesloten (Jer. 41 : 8), waarin men zelfs veertig jaar het graan kon bewaren. Het stroo diende tot voeder voor het vee (Jes. 11 : 7) en het kaf werd verbrand (Matth. 3 : 12).

Wijnbouw. „De wijn is des menschen leven", (Jezus Sirach 31 : 29). Wie dit heeft neergeschreven, moet in een land van wijn hebben geleefd. De Schrift spreekt dan ook van bergen, druipende van most en zich badende in wijndruivenbloed (Amos 9 : 13; Gen. 49 : 11). Palestina was het land van den wijnstok; zijn vele hoogten en berghellingen en ook wel zijn vlakten, mits goed bevochtigd, waren daarvoor een uitstekend terrein, terwijl het warme klimaat de druiven zoet maakte. Naast vijg en olijf was de wijnstok onder het vruchtdragend geboomte het meest bekend, zoodat hij dan ook telkens genoemd wordt bij een profetische belofte of bedreiging (Jes. 7 : 23; 61 : 5; Jer. 8 : 13; Hosea 2 : 11; Hab. 3 : 17; Zach. 8 : 12; Mal. 3 : 11). In de teekening van een eenvoudig Israëlietisch leven ontbreekt de wijnstok daarom niet. In vredestijd zat men onder (1 Kon. 4 : 25; Zach. 3 : 10), en at men van zijn wijnstok (2 Kon. 18 : 31; Jes. 36 : 16). In de fabel van Jotham (Richt. 9 : 7—21) wordt hij sprekend ingevoerd; zijn verzorging dient vaak als beeld voor Gods trouwe zorg over Zijn volk (Jes. 1 : 8; 18 : 5; 34 : 4; Jer. 6 : 9; Hosea 14 : 8); hij vormt het middelpunt van meer dan één gelijkenis (Matth. 20 : 1—17; 21 : 33—42), ja, de Heiland vergelijkt zich er zelf mede in de bekende allegorie van Joh. 15 : 1—7. Het volk van Israël wordt ook telkens bij een goedverzorgden wijnstok vergeleken (Ps. 80 : 9; Jes. 5; Jer. 2 : 21; Ezech. 17 : 6; Hos. 10 : 1). Boven de deur van den Herodiaanschen tempel hing een zware, gouden wijnstok en in den onafhankelijken Maccabeeschen koningstijd droegen de munten een wijnstok als embleem.

Den wijnstok trof men aan het geheele land door, maar

Judea, inzonderheid in de nabijheid van Hebron en Engedi, was voor wijnbouw zeer geschikt (Gen. 49 : 11; Hoogl. 1 : 14); denk aan de druiventrossen, die de verspieders medebrachten tot Mozes (Num. 13 : 22 enz.). Samaria had een wijnland in de omgeving van Sichem (Richt. 9 : 27). In Galilea vond men den wijnstok bij den Karmel (2 Kron. 26 : 10) den Libanon (Hos. 14 : 8), en in de vlakte van Jisreël (1 Kon. 21 : 1), en aan gene zijde van den Jordaan in Hauran. Bovendien trof men in Palestina den wijnstok in het wild aan (Ezach. 15 : 2).

De wijngaarden omgaf men met een omheining of met een muur, om ze te vrijwaren voor vossen, jakhalzen en dieven; soms had men haag en muur beide (Jes. 5 : 2). Voor de veiligheid bouwde men wachttorens, vanwaar de wachter een vrij uit- en een goed toezicht op den wijngaard had (Jes. 1 : 8; Matth. 21 : 33). Met het oog op den groei van den wijnstok werd de bodem terrasvormig aangelegd, goed omgespit en zorgvuldig van steenen en onkruid gezuiverd. Men plantte dan de boomen vrij wijd uit elkaar, soms met een tusschenruimte van 8 voet. De wijnstok bereikte op sommige plaatsen een hoogte van 30, en een dikte van anderhalven voet; zijn takken, soms ter dikte van eens mans arm, breidden zich tot een oppervlakte van 50 voet in 't vierkant uit. De takken van tegenover elkaar staande wijnstokken bogen tot elkander over en vormden een waar looverdak (Ps. 80 : 9, 11). De edelste druiven waren niet bijzonder groot, maar heerlijk zoet en bijna vrij van pitten. Zij groeiden aan trossen van soms 10 tot 12 pond en leverden den echten zoeten wijn (Hand. 2 : 13). De waarde van den wijngaard hing af van de fijnheid der druiven, maar vooral van het aantal wijnstokken, die gemiddeld op één sikkel per stuk werden berekend (Jes. 7 : 23). Vóór het rijpen der druiven verzorgde men den wijnstok, door de ranken te snoeien met een mes (Lev. 25 : 3; Jes. 18 : 5; Micha 4 : 4; Joh. 15 : 2), of ze langs den grond te leiden en met plankjes of paalwerk te stutten (Jes. 16 : 8; 7 : 23). De

overbodige ranken werden in den lentetijd afgesneden (Hoogl. 2 : 12, 13).

De druiven begonnen reeds in Juli te rijpen, doch de eigenlijke wijnoogst viel in de maand September, in sommige streken zelfs in October; hij werd met de viering van het loofhuttenfeest besloten. De dagen van de inzameling was een tijd van vreugde in Israël; met vroolijk gezang werd de arbeid verricht en dikwijls afgewisseld door zang en feestviering (Richt. 9 : 27). In dezelfde blijde feeststemming werden de gelezen druiven in korven (Jer. 6 : 9) naar de wijnpers gebracht, die zich in den wijngaard bevond, en dikwijls in den rotsbodem van een berghelling uitgehouwen was. Zij bestond uit een boven- en een benedenbak. In den bovensten bak werden de druiven getreden, en in den tweeden vloeide de uitgetreden most (Joël 2 : 24; Spr. 3 : 10). De wijntreders verrichtten al zingende hun zwaren arbeid (Jes. 63 : 2, 3; 16 : 10; Jer. 25 : 30). Den most bewaarde men ongedekt in kruiken (Jer. 48 : 11), of in lederen zakken van geitenhuiden (Job 32 : 19; Matth. 9 : 17; Marc. 2 : 22) onder den grond en in wijnkelders (1 Kron. 27 : 27). Boven den grond werd in afgesloten en met etiquetten voorziene kruiken of zakken de meer edele wijn bewaard. Men deed dit alles, om den wijn tot gisting te brengen. Voordat men den wijn dronk liet men hem eerst een tijdlang op den droesem liggen om te bezinken (Zef. 1 : 12); de smaak werd daardoor zoeter. Daarna goot men hem over uit het eene in het andere vat, om hem te filtreeren en nog zoeter te maken (Jes. 25 : 6; Jer. 48 : 11). Ook dronk men den wijn wel ongegist, als een geestrijken drank (Richt. 9 : 13; Hosea 4 : 11; Joël 1 : 5), of men kookte hem tot siroop: druivenhonig (Gen. 43 : 11; Ezech. 27 : 17), terwijl men van ongetreden druiven rozijnenkoeken maakte (Hosea 3 : 1; 2 Sam. 6 : 19; 1 Kron. 16 : 3).

Ook van den wijnoogst moesten de eerstelingen aan Jehova gebracht (Deut. 18 : 4; Num. 18 : 12) en de tienden aan de

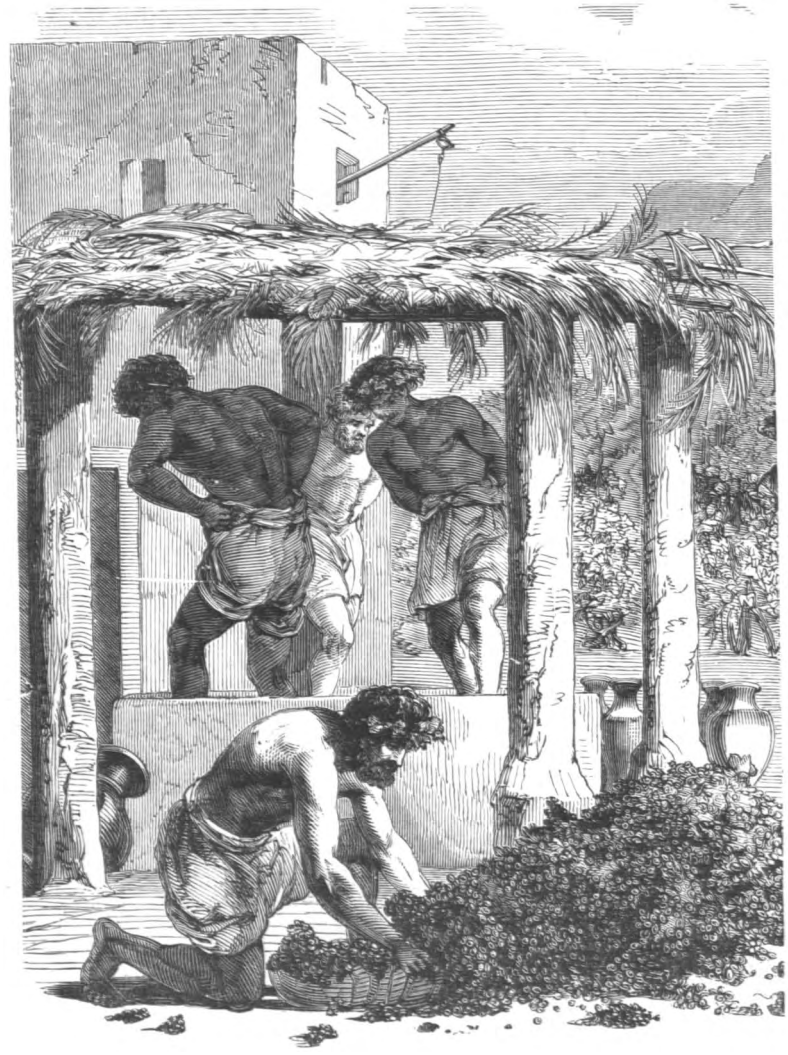

Wynpersbak.

priesters worden afgedragen (Neh. 13 : 5, 12). Met betrekking tot de wijngaarden had de wetgever veel bepalingen gemaakt. Iedere wijnberg moest in het sabbatsjaar onbewerkt blijven (Lev. 25 : 4); om den wijnstokken geen kracht uit den grond te doen missen, mocht in een wijngaard geen zaad worden gezaaid (Deut. 22 : 9); den armen moest bij den wijnoogst een nalezing worden overgelaten (Lev. 19 : 10; Deut. 24 : 21); en eindelijk wie een wijngaard had geplant en vier jaar had gearbeid, zonder te oogsten, behoefde in oorlogstijd niet mede uit te trekken, omdat de wijnstok gewoonlijk in het vijfde jaar de eerste vrucht gaf, en men van dezen eersten oogst kon genieten. (Deut. 20 : 6).

Olijvenbouw. De olijven, waarvan men bij den oogst ook een nalezing moest overlaten voor de armen (Deut. 24 : 20), groeiden in Palestina liefst op hoogten en bergen, aangezien de olijfboomen een drogen en zandigen bodem zoeken. De stam der boomen is knoestig, de bast is glad en grauw van kleur, zij worden van 20 tot 30 voet hoog en hebben bijna langs hun geheele lengte bladeren, die weelderig groeien (Hosea 14 : 7). De bladeren zijn dik, tijf, zonder steel, hebben den vorm van een lancet en blijven het geheele jaar mat groen (Jer. 11 : 16; Ps. 52 : 10; 128 : 3). De bloesems zijn wit; de vrucht begint in Juli te rijpen en heeft dan den vorm van een ovale bes, en de grootte van een duivenei; de kleur verandert van groen in zwartrood. In September kunnen de olijven goed rijp zijn, maar zij werden meestal eerder van de boomen afgeslagen, omdat zij, dan door gekneusd (Ex. 27 : 20; 29 : 40; Lev. 24 : 1), of getreden te worden (Micha 6 : 15), de beste olie leverden. Deze was wit van kleur en aangenaam van geur (Ps. 92 : 11). Rijpe vruchten leverden geen goede olie. Men trad de olijven in een pers, of maalde ze in molens. Behalve voor de olie, was de olijf ook als voedsel zeer geliefd, en werd zoowel rauw als ingemaakt gegeten. Palestina was om zijn olijfolie beroemd. Ze werd

dan ook uitgevoerd naar Egypte (Hos. 12 : 2) en naar Tyrus en Sidon (1 Kon. 5 : 11; Ezech. 27 : 17), vooral van uit Judea in de omgeving van Tekoa. Maar al was Judea het olijvenland (men denke aan Gethsemané en den Olijfberg), de olijfboom groeide overal in Kanaän, in Galilea en in het Overjordaansche evenzeer, en langs de geheele Palestijnsche zeekust (Deut. 33 : 24; 1 Kron. 27 : 28).

De olijfboom groeit wel langzaam, maar hij bereikt een hoogen ouderdom, plant zichzelf gemakkelijk voort en levert veel vruchten, ook al ziet men in jaren niet naar hem om. Behalve de gecultiveerde, groeide in Palestina ook de wilde olijfboom (Rom. 11 : 17, 24) menigvuldig.

Deze werd meer om zijn hout (1 Kon. 6 : 23) dan om zijn vruchten gewaardeerd want zijn olie was minderwaardig en werd alleen voor zalving gebruikt (1 Kon. 6 : 31, 33, Jes. 41 : 19). Zijn takken hadden waarde, omdat ze bij inenting op den stam van een ouden, verdorden, maar edelen olijfboom, dezen weer spoedig nieuwe vruchtbaarheid konden geven. Men onderkende den wilden olijfboom aan zijn kortere en breedere, en aan de onderzijde witgekleurde bladeren en aan zijn doornige takken.

Olijfolie was in Palestina onontbeerlijk. Zij werd gebruikt bij het bereiden der spijzen, diende tot lampverlichting, werd bij wasschingen en zalvingen aangewend, en was een vaak gebruikt medicijn bij wonden.

Behalve wijnstok en olijf, moet van de ooftboomen vooral de vijgeboom genoemd worden, die in Palestina zeer veel voorkwam. (Spr. 27 : 18). Zijn groote handvormige bladeren, die zich ver langs de takken uitbreidden, boden een uitnemende schaduw aan, waarin de Israëliet gaarne uitrustte (1 Kon. 4 : 25; Zach. 3 : 10). Het werd een boom ter hoogte van ongeveer 30 en ter dikte van 3 voet. Door middel van de galwesp, die haar eieren legt in de bloesems van wilde vijgeboomen (een wilde vijgeboom heet ook een mannelijke vijgeboom), heeft de bevruchting plaats. De jonge wespen

vliegen later, met stuifmeel bedekt, naar de vrouwelijke bloesems en bewerken door hun steken (caprificatie) de bevruchting. De vruchtdragende vijgeboomen vond men niet zelden langs de landwegen (Matth. 21 : 19; Luc. 19 : 4), allereerst in de omgeving van Jericho (Deut. 34 : 3), maar ook wel elders (Richt. 4 : 5; 20 : 33). Rijkelijk loont de vijgeboom de zorg, aan hem besteed. Driemaal 's jaars geeft hij vruchten, die een geliefde spijze zijn; allereerst begin of einde Juni, soms nog vroeger, in de nabijheid van Jeruzalem: de vroege vijgen, die zich reeds zetten in de maand Maart, waarom Jezus aan een vijgeboom tegen Pascha meer dan bloesem mocht verwachten; ten tweede: de zomervijgen, in Augustus rijp, die vooral tot vijgebrooden (Jer. 40 : 10, 12) werden bereid; en ten derde: de late of wintervijgen, die groeien, terwijl de bladeren zijn afgevallen en bij een zachten wintertijd tot de lente, tot het rijpen van de vroege vijgen, hangen blijven. Men kan dus zeggen, dat de vruchten een geheel jaar door aan den boom hangen.

Palmen. Vooral in de omgeving van de palmstad Jericho (Deut. 34 : 3; Richt. 1 : 16; 3 : 13), maar ook aan de zee van Tiberias en in Engedi Hazazon-Thamar, kortom waar de dampkring warm is, werden ook veel palmen gevonden. Ze groeien het liefst in de vlakte, en bereiken een hoogte van 40 tot 80 voet. Aan de spits zitten in een bol- of kroonvorm de lange, blauwgroene bladeren en de vele vruchten, die de palmboom in vollen rijkdom levert na het twintigste levensjaar tot zijn dood, die soms valt na 200 jaar. De vruchten zitten trosvormig tusschen de bladeren (Hoogl. 7 : 7), zijn vijf maanden, na zich te hebben gezet, rijp, ongeveer September, en hebben een roode of witte schil. Van den palm blijft niets ongebruikt. De palmen zijn, als versche vruchten of tot dadelkoeken gekneed, een verkwikkend voedsel; van hun sap wordt dadelwijn of honig gemaakt; de takken van

den boom leveren grondstof voor korven, de vezels voor zeildoek en ander weefsel, de bladeren voor matten en bekers, de pitten der vruchten voor veevoeder, en het hout voor zolderbalken in de huizen. Bij Zijn intocht in Jeruzalem ging het volk met palmtakken in de hand Jezus te gemoet, zooals men dat bij een koning gewoon was te doen (Joh. 12 : 13).

Verdere ooftboomen zijn: *a.* de *granaatappelboom* (1 Sam. 14 : 2; Hoogl. 6 : 11), van 5 à 6 meter hoog, met doornige takken, lichtgroene, lancetvormige bladeren, donkerroode bloesems en eetbare vruchten, waarvan de bolster tot medicijn diende en tot het kleuren van leder; *b.* de *amandelboom* (= luz, Gen. 28 : 19), met bruine takken, getande bladeren, volle bloemen en ovale, geplette vruchten, ook wel de wakende genoemd (Jer. 1 : 11), omdat hij het eerst van alle boomen na den winter bloeide; *c.* de *noteboom* (Hoogl. 6 : 11), voornamelijk groeiend in Gilead en in Opper-Galilea, van 40 tot 60 voet hoog, aschgrauw van schors, met lange takken en ovale bladeren; *d.* de *terebinth* of *hazelnotenboom*, iets minder hoog dan de gewone noteboom. Verder noemen we nog: *e.* den *moerbeziënboom* (Ps. 84 : 7; Luc. 17 : 6), *f.* den *appelboom* (Hoogl. 2 : 3; 8 : 5; Joël 1 : 12), *g.* den *laurier*, en *h.* den *abricoos*.

Van de Palestijnsche struiken kunnen we nog vermelden den *jeneverboom*, welks wortelen houtskool leveren (Ps. 120 : 4), de *myrt*, de *dudaïm*, een soort dollekers (Gen. 30 : 14); den *Johannesbroodboom*, waarvan de peulen den bekenden draf voor de zwijnen leverden (Luc. 15 : 16), de *balsemstruik*, die vooral in de omgeving van de Doode Zee en van Jericho groeide, leverende een kostbaren balsemhars, een gewaardeerd handelsproduct van Arabische en Phoenicische kooplieden (Gen. 37 : 25; Jer. 46 : 11; Ezech. 27 : 17).

De voornaamste boomen, behalve den vroeger reeds genoemden palmboom, welker hout gebruikt werd, zijn de *plataan* (Gen. 30 : 37; Ezech. 31 : 8), of *kastanjeboom*, waarvan het

hout diende voor scheepsbouw, de *cypres*, met roodachtig geel hout, dat in den tempel van Salomo werd aangetroffen, de *ceder*, bijna uitsluitend groeiend op den Libanon, de *eik* (Richt. 4 : 11; 9 : 6), de *pijnboom*, met licht, hard, oranjebruin hout, groeiende langs de Doode Zee, in wel 200 soorten, vaak in den bijbel voorkomende, de *wilg* (Lev. 23 : 40; Jes. 44 : 4) en de *populier*.

Bovendien cultiveerde men veel bloemen in lusthoven en tuinen (Pred. 2 : 5). Met het aanleggen van vijvers en fonteinen werd de tuin niet alleen verfraaid, maar ook doelmatig besproeid (Jes. 58 : 11; Pred. 2 : 6). Bloemen en andere kruidachtige planten zijn de *lelie*, de witte bijgenaamd, uit Perzië afkomstig (Susan beteekent lelie), vooral groeiend in de vlakte van Saron (Hoogl. 2 : 2; 6 : 2; Hozea 14 : 6; Matth. 6 : 28; Luc. 12 : 27), de *crocus* of *narcis* (de Statenvertaling heeft roos, Jes. 35 : 1), de liefelijk geurende *cyprusbloem* (Hoogl. 1 : 14; 4 : 13), *de roos van Jericho*, groeiend in tropische streken; de *hysop* (Ps. 51 : 9; Joh. 19 : 29), de *hyacinth* en de *viool*.

Veeteelt.

Ouderdom en waardeering van het veehoedersleven.

Met de veeteelt doet de mensch zijn intrede in het leven der eerste beschaving, de landbouw gaf met een vaste woning de eerste rust. Oorspronkelijk waren de Israelieten herders en leefden met en van hun kudden. Dat dit leven niet gering geschat werd, blijkt uit de teekening van Abel, den vromen herder (Gen. 4 : 2). Landbouw en industrie, zooals blijkt uit de geschiedenis van Kaïn en Lamechs zonen (Gen. 4 : 12, 17, 22) droegen oudtijds een Kaïnietisch karakter. Landbouw leverde volgens het besef van de nomaden doornen en distelen op (Gen. 3 : 17). Maar al was, na de inname van het land Palestina, Israël in het bezit van vaste woningen gekomen, toch had

het volk nog zijn rijke herdersvorsten, o. a. Isaï (1 Sam. 16 : 11) en Nabal (1 Sam. 25 : 2), terwijl aan gene zijde van den Jordaan, vooral in Basan en Gilead (Micha 7 : 14) en in de vlakten aan de Middellandsche Zee en in de woestijnen van Judea, geheele stammen aan de voorvaderlijke zeden getrouw bleven (Num. 32 : 1; Amos 7 : 14). Zelfs koningen hielden groote kudden, die door ambtenaren werden verzorgd; zóó waren Sitraï, Safat, Obil, Jechdeja en Jaziz over de runderen, schapen en kameelen van David (1 Kron. 27 : 29, 30, 31). Op een andere plaats lezen wij van des konings afmaaiingen (Amos 7 : 1). Uit den herdersstand zijn een koning (David) en een profeet (Amos) voortgekomen. Beelden, aan het herdersleven ontleend, zijn vooral in de nationale liederen en in den mond der profeten geliefd (Ps. 68 : 31; 78 : 72; Jes. 14 : 9; 40 : 11; Jer. 50 : 8; Zach. 10 : 3). Zoo geëerd als de Israelietische herders oudtijds waren, zoo laag stonden ze, evenals vroeger bij de Egyptenaren (Gen. 46 : 34), in de algemeene achting bij hun latere volksgenooten. Zij werden met tollenaren en zondaren op één lijn gesteld (Matth. 9 : 11) en mochten niet komen tot het ambt van hoogepriester.

De herders dreven hun groot en klein vee in open veld, woestijnen en vlakten, soms ook in wouden, die gemeen goed waren der Israëlietische stammen en ook door vreemde stammen werden in gebruik genomen (Richt. 1 : 16; 4 : 11; Jer. 35). De niet-Israelietische stam der Rechabieten (Jer. 35) mocht op straffe des doods niets anders uitoefenen dan het herdersbedrijf. Al naar gelang van het seizoen gingen de kudden noord- of zuidwaarts, bergopwaarts of de dalen in. 's Nachts bleven zij onder den blooten hemel, alleen bewaakt achter een schutting of omheining (Luc. 2 : 8). In de stallen bleven zij alleen gedurende den wintertijd of het regenseizoen van November tot Pascha. Gedurende het nachtelijk verblijf in het veld werd de kudde van uit den wachttoren (Gen. 35 : 21; 2 Kron. 27 : 4; Mich. 4 : 8) be-

waakt. Van veel belang was het voor een herder, dat hij de bronnen en putten der verschillende streken kende, waaruit hij als een gemeen goed zijn vee kon drenken (Ex. 2 : 16); soms waren deze putten ook het particulier eigendom van één of meer veehoeders (Gen. 20 : 15), die ze dikwijls, om welke redenen ook, gingen afsluiten of verzekeren (Hoogl. 4 : 12). Alle

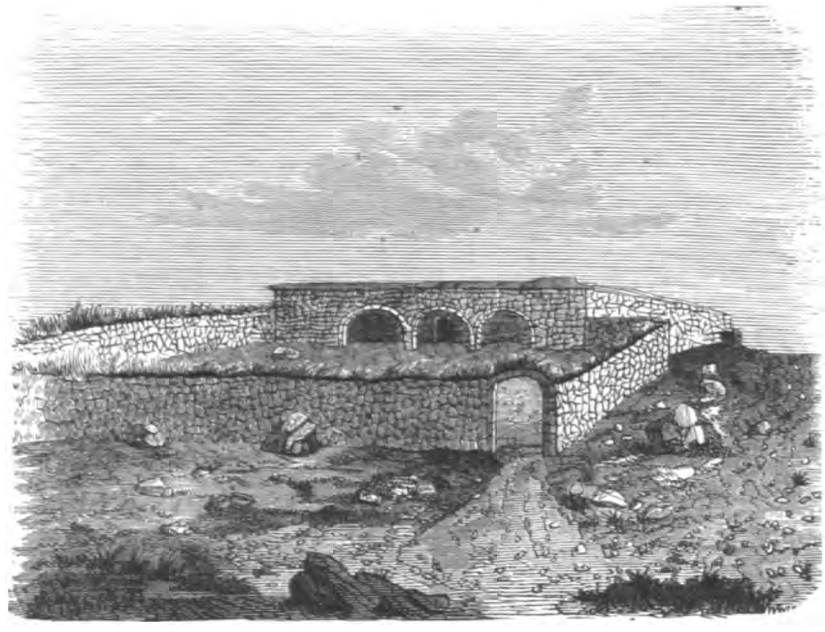

Schaapskooi.

vindingrijkheid der herders werd aangewend om den kudderijkdom te vermeerderen; denk aan Jacobs handeling (Gen. 30 : 37). De schapen wierpen tweemaal, maar de jongen, in den herfst geboren, werden het hoogst geschat, als de krachtigste. Om het oog op de kudde te houden, werd het klein vee zorgvuldig geteld, zoodat de opzichter over de schapen ze een voor een met een stok aantikte en ze zóó optelde. (Jer. 33 : 13; Ezech.

20 : 37; Lev. 27 : 32). Een groot veehoeder had een talrijk personeel in zijn dienst, waarover dan een eerste knecht aan het hoofd werd gesteld, o. a. Eliëzer (Gen. 24 : 2) en Doëg de Edomiet (1 Sam. 21 : 7) Deze werd ook wel veemeester genoemd (Gen. 47 : 6), ofschoon, waren er zonen, deze allereerst voor de kudden zorgden (1 Sam. 16 : 11; Gen. 31 : 40). Maar wie ook de zorg had voor de kudde, de zoon of een huurling, niemand mocht haar in den steek laten, dan alleen bij eigen levensgevaar door verterende hitte of bevriezende kou. Aan een verscheurend dier mocht men het vee niet overlaten, voor een wolf niet vlieden (Joh. 10 : 12). Voor goede bewaring van de kudde, waarschijnlijk, om de schapen op de uitgebreide weiden niet te doen verdwalen, waartoe maar al te veel gelegenheid bestond (Ps 119 : 176; Matth. 18 : 12), gebruikte men soms ook den herdershond (Job 30 : 1).

Voor schapen en geiten waren uitgelezen weiden de meer dorre en bergachtige steppen in de Saronsvlakte (Jes. 65 : 10), op de Galileesche bergen o. a. den Karmel (Micha 7 : 14). Rammen werden bij voorkeur in de omgeving van Hebron gefokt. De langharige geit werd meest in de vlakte van Gilead gevonden. (Hoogl. 4 : 1; 6 : 5). Aan dit dier werd meer dan gewone zorg besteed om zijn haar, dat voorzichtig gekamd veel op zijde geleek, en voor de bereiding van fijn tentendoek werd gebruikt. De wol der schapen, werd tot kleeding verwerkt, evenals de huid der geiten. (Lev. 13 : 47; Deut. 22 : 11; Job 31 : 20). Men moest van de wol, volgens de wet, tienden betalen (Deut. 18 : 4). De tijd van het scheren was een meer dan gewone feestelijkheid (Gen. 38 : 12). Behalve om de wol en het haar, die voor kleeding, tenten en tapijten dienden, en om de huid, die voor het looien van zakken werd gebruikt, fokte men schapen en geiten ook om het vleesch en de melk (Deut. 32 : 14; Jes. 7 : 21, 22). Vooral de geitemelk was gezocht, omdat geiten liever loof eten dan gras. Geitevleesch vooral was een geliefd feestgerecht. (Luc. 15 : 29).

Ofschoon geiten en schapen van elkander gescheiden graasden, kon het nochtans gemakkelijk gebeuren, dat een zwarte bok tusschen de witte schapen verdwaalde. Onmiddellijk werd het dier dan verwijderd. De Heiland gebruikt dit als beeld in Zijn teekening van het laatste oordeel. (Matth. 25 : 32).

Het rundvee, dat vettere weiden verlangt, voelde zich het meest thuis in de grazige velden van Gilead (Num. 32 : 4). Van Basan kwamen de sterke stieren (Ps. 22 : 13) en de ranke koeien (Amos 4 : 1). Ook werden ze veel gevonden in de vlakte van Saron aan de Middellandsche zee (Jes. 65 : 10; 1 Kron. 27 : 29).

Het fokken van rundvee was met het oog op de vele offeranden gebiedende eisch; maar ook was het rund nuttig voor den akkerbouw, terwijl het door zijn melk en vleesch en ook als lastdier (1 Kron. 12 : 40) veel diensten bewees. De melk werd zoet en geronnen genuttigd (Ex. 3 : 8; Gen. 18 : 8). Ook werd zij tot kaas en boter verwerkt (Spr. 30 : 33). Van het vleesch was vooral kalfsvleesch een feestgerecht (Amos 4 : 1; Luc. 15 : 23). Het groote vee bleef den geheelen zomer in de weiden, waar het zich aan gras en klaver (Dan. 4 : 32) te goed kon doen. In den winter werd het in stallen verzorgd (2 Kron. 32 : 28). Het voeder werd dezen dieren in kribben toegeworpen (Spr. 14 : 4; Luc. 13 : 15) en bestond voornamelijk uit stroo, met andere voedingsmiddelen er door heen (Jes. 11 : 7; 30 : 24) en een stuk zout er in, om de maag begeerig te maken.

De kameel, ook al om haar vleesch en melk verzorgd, hoewel dit vleesch den Israëliet bij de wet was verboden, (Lev. 11 : 4) deed evenals paard en ezel groot nut als rij- en draagdier. In Palestina werd meest de eenbultige kameel of dromedaris aangetroffen, die hoewel maar de halve draagkracht (500—700 pond) hebbende van een tweebultige, gemakkelijker dan deze de zomerhitte kan verdragen. Om zijn snellen gang (Jes. 66 : 20) en zijn gering voedselgebruik was

de dromedaris zeer gezocht. Als rijdier droeg hij een zadel, een soort korf of draagzetel, aan den rug van het dier vastgebonden, met een soort hemel er boven (Gen. 31 : 34). Wilde men opstijgen of het dier beladen, dan deed men het op een bepaald teeken op de knieën vallen, terwijl men bij het opstijgen van den langen stok des drijvers gebruik maakte (Gen. 24 : 64). Door een toom liet het dier zich leiden.

Meer dan het paard, — het rotsachtig land was voor transport met paarden bezwaarlijk — diende de ezel als lastdier. Paarden werden alleen in gebruik genomen door de koningen en de aanzienlijken (1 Kon. 4 : 28; 18 : 5; 2 Kon. 9 : 21, 33; 11 : 16; Amos 4 : 10) Tijdens de regeering van Salomo werd er een levendige paardenhandel op Egypte gedreven. Ook een enkele maal komt het muildier slechts voor, (2 Kon. 5 : 17), daar het fokken dezer dieren bij de wet was verboden (Lev. 19 : 19); zij werden slechts bij aanzienlijken als rijdier aangetroffen (2 Sam. 13 : 29).

De ezel was dus het eigenlijke Israëlietische rij- en lastdier, vooral door zijn vasten gang in bergachtige streken. Hij was het rijdier in vredestijd, ook voor voornamen (2 Sam. 17 : 23; 1 Kon. 13 : 13); deze gaven de voorkeur aan een bepaald soort ezel, n.l. een waarvan de bruinroode huid was voorzien van witte strepen (Richt. 5 : 10). Op zulk een ezel gezeten werd de Messias verwacht (Zach. 9 : 9). Als de Heiland op een ezelsveulen de stad Jeruzalem binnenrijdt, dan wordt bedoeld, dat nog nooit iemand dit dier had bereden (Marc. 11 : 2). Daarmede wilde Jezus de wijding en heiligheid van Zijn intocht toonen, aangezien men slechts onaangeraakte dieren voor heilige doeleinden mocht bezigen (Deut. 21 : 3; 1 Sam. 6 : 7). Had men de keuze tusschen den ezel of de ezelin, dan koos men als rijdier de laatste (Matth. 21 : 2). Men belastte het dier bij het rijden niet met een zadel, maar legde er een kussen of kleederen op (Marc. 11 : 7). Een gezadelde ezel zal dus waarschijnlijk een opgetoomde ezel zijn geweest (Gen. 22 : 3;

Richt. 19 : 10). Behalve tot het dragen van lasten diende de ezel ook tot het trekken voor den ploeg (Deut. 22 : 10), en tot het loopen in den korenmolen (Matth. 18 : 6; Luc. 17 : 2). In het Oosten is de ezel veel meer in zijn element, dan in de Westelijke landen. Hij is daar vlug, rank en krachtig, en is zelfs een beeld van fierheid en kloekheid (Gen. 49 : 14).

De hond was een veracht dier (Job. 30 : 1). Men kon iemand niet meer beleedigen dan door hem een hond te noemen (2 Sam. 16 : 9). Het eenige nut, dat dit dier deed, bestond in het bewaken der kudde. Ze liepen, vaak boosaardig en zelfs menschen aanvallende (Ps. 22 : 21), onbeheerd door de straten, zich voedende met afval en vuil. De schrilste teekening van Lazarus' ellende aan de poort des rijken geeft Jezus, als Hij in de gelijkenis hem teekent met verachtelijke honden, lekkende zijn zweren (Luc. 16 : 21). Nochtans vergat de humanitaire wetgever de verzorging ook van dit dier niet (Ex. 22 : 31).

Nog dieper veracht was het zwijn. Zijn vleesch te eten, was bij de wet ten strengste verboden (Lev. 11 : 7; Deut. 14 : 8) en stond bij de profeten gelijk met gruwelijke afgoderij (Jes. 66 : 17). Een Jood tot het eten van dit voedsel te dwingen, is dus ook de gruwelijkste plagerij geweest, waaraan o. a. de Syrische koning Antiochus Epifanes (± 167 v. Chr.) zich schuldig maakte (2 Maccabeën 6 en 7). De Talmud verbood zelfs zwijnen te hoeden en te fokken, zoodat de verloren zoon in de gelijkenis, de zwijnen hoedende, buitenlands moet zijn gereisd (Luc. 15 : 13). De Gadarenen (Matth. 8 : 28) zullen hierom wellicht heidenen zijn geweest, ofschoon dit van de wettisch-lakse Galileërs ook wel kon worden verwacht. Het verbod van zwijnenvleesch te eten moet uit een sanitair oogpunt zeer zeker goed zijn, omdat vet vleesch in het warme Oosten den aanleg voor huidziekten bevordert.

Met hoenders in Palestina maakt men eerst kennis in den Nieuw-testamentischen tijd (Matth. 23 : 37; Joh. 18 : 27). In den Oud-testamentischen tijd worden zij niet vermeld,

of het moest zijn, dat zij onder de bezittingen van Abraham behoorden (Gen. 15 : 10). De Joodsche traditie verbood later, het houden van hoenders in de heilige stad Jeruzalem (Baba Kama VII : 7). Duiven kenden de Israëlieten zoowel wild (Hoogl. 2 : 14) als tam (Jes. 60 : 8).

Handwerksleven.

Geschiedenis van het handwerksleven.

Onder den invloed van het ambachtsleven in Egypte, later van dat der Phoeniciërs, is het handwerk onder Israel bekend geworden. De bouw van den tabernakel onder leiding van de kunstvaardige handwerkers Bezaleël en Ahaliab (Ex. 35 : 30, 31, 34, 35) bewijst genoegzaam, dat onder de kinderen Israels reeds vroeg kennis van bouw- en borduurwerk was. Maar toch, zooals later blijkt uit Hirams toezending aan Salomo van Phoenicische kunst- en handwerkers voor den tempelbouw, was kunstig handwerk slechts aan enkelen onder Israël toevertrouwd. De kunstvaardigheid was dan ook vóór het einde van het Richterentijdvak niet groot (1 Sam. 13 : 19, 20). Waar men leest van prachtige wisselkleederen en kostbare tapijten — denk aan Achans roof (Joz. 7 : 21) — daar verried dit alles slechts de beschaving der in Palestina wonende Kanaänieten. De producten van het handwerksleven in Israël bepaalden zich voorloopig slechts tot hetgeen de huisvaders konden vervaardigen en tot het handenwerk der huismoeders. Het zware handwerk was voor de mannen, zooals het vervaardigen van tenten en het in elkander zetten van huizen, terwijl de vrouwen hadden te zorgen voor het broodbakken (2 Sam. 13 : 8) en het vervaardigen van kleedingstukken en tapijten (Ex. 35 : 25; Spr. 31 : 21, 24). Maar allengs, toen er een meer samengesteld burgerlijk leven in de steden ontstond, toen het peil van het cultuurleven rees in den tijd der koningen, kwam er sprake van een handwerksstand. Niet als enkeling maar als

lid van het gilde komen in den koningentijd voor: de goud- en zilversmid, wiens werk bestond in het met metaal overtrekken van afgodsbeelden (Jes. 40 : 19; Jer. 10 : 14), de bewerker van hout en van ijzer, timmerman en ijzersmid, en beeldhouwer (2 Kon. 24 : 14; Jes. 44 : 12, 13), de steenhouwer en metselaar (2 Kon. 12 : 12), waarbij men ook den steenvoeger rekenen kan (Ezech. 13 : 11), de kleederbleeker (Mal. 3 : 2), wiens vollersvelden en vollersgroeven in Jeruzalems nabijheid als aan ieder bekend worden ondersteld (2 Kon. 18 : 17; Jes. 7 : 3), de pottenbakker (Jes. 29 : 16; Jer. 18 : 2; Matth. 27 : 7, 10), de bakker in de groote steden (Hozea 7 : 4), die zijn bedrijf in een aparte straat, de bakkersstraat uitoefende (Jer. 37 : 21), de barbier (Ezech. 5 : 1), die ook in het verhuren van scheermessen een deel van zijn bestaan vond (Jes. 7 : 20). Het bereiden van oliën en zalf schijnt reeds vroeger in handen van bepaalde handwerkslieden te zijn gekomen, — bij de wierookwerkers voor den tabernakel wordt reeds een apotheker vermeld (Ex. 30 : 35) — en zoo ook het weven van kleedingstukken, voorhangsels en het fijne weefsel der priesterkleeding (Ex. 28 : 32, 39). Het laatste vooral verried het werk van een meester in de kunst, misschien van Aholiab en zijn gezellen. In het weven schijnt later de vakman zelfs zich van een machinale bewerking te hebben bediend, althans in den koningentijd was er een linnenwerkershuis van Asbea (1 Kron. 4 : 21).

In de latere eeuwen van Israëls volksbestaan kwamen de ambachten zelfs tot vrij hooge eer. In Jezus' dagen behoorde het tot de plichten van den vader, zijn zoon een handwerk te leeren. Zelfs de Schriftgeleerde schaamde zich het uitoefenen van eenig ambacht niet. Van Paulus weten wij, dat hij tentenmaker was (Hand. 18 : 3). Wel was de waardeering der verschillende beroepen zeer ongelijk. Zoo werden bijv. die vakmannen het minst geacht, wier bedrijf niet rein was, en den omgang met onreine stoffen noodzakelijk maakte, o. a. de

leerlooiers, bleekers en aardgravers; òf zij, wier beroep hen noodzaakte met vrouwen in aanraking te komen, als goudsmeden, wolkammers, wevers, kappers, parfumeriehandelaars; òf ook zij, wier beroep nog al eens aanleiding gaf tot oneerlijke praktijken, als ezeldrijvers, herders, schippers, kramers. Wij zien evenwel bij een aandachtig lezen der schrift, dat de Heiland uit allerlei werkkring Zijn jongeren koos, zoo zelfs, dat voor de hoogste doeleinden het laagste en eenvoudigste geroepen werd. Zoo was het ook een verachte lederbereider, Simon van Joppe, in wiens huis Petrus tot zendeling onder de heidenen werd geroepen (Hand. 10 : 6).

Is er zooeven sprake geweest van gilden, men versta daaronder slechts vereenigingen, bonden van hen, die hetzelfde bedrijf uitoefenden. Ze woonden zooveel mogelijk in dezelfde straat (Jer. 37 : 21), en stalden hun waar op dezelfde markt uit. In Jeruzalem vond men zoo waarschijnlijk de kaashandelaars gemeenschappelijk in het kaasmakersdal (Josefus Joodsche oorlog V : 8, 1). De verschillende vakmannen behartigden elkanders stoffelijke belangen, en hadden in Jeruzalem en waarschijnlijk ook in hun nederzettingen een gemeenschappelijke synagoge. In de synagoge te Corinthe hebben misschien Paulus, Aquila en Priscilla elkander leeren kennen, omdat ze alle drie tentenmakers waren (Hand. 18 : 2, 3).

Handwerk en beroep.

Wil men ze beschrijven naar de materialen, die ze bewerkten, dan kan men de vakmannen verdeelen in bewerkers van metaal, hout, steen, wol, vlas, leder, zalfoliën. In sommige bedrijven, zooals blijkt uit de benamingen der vakmannen, is de invloed van een uitheemsch, vooral Grieksch, beroepsleven niet te ontkennen.

De smid bewerkte allerlei metaal, dat — al waren Palestina's bergen ook ertshoudend (Deut. 8 : 9; 33 : 25) — van het buitenland werd ingevoerd, voornamelijk uit Egypte, uit Ofir, misschien het tegenwoordige Rhodesië, dat door zijn goud bekend was (1 Kon. 9 : 28), en uit Spanje, vanwaar

de Phoeniciërs het invoerden (Ezech. 27 : 12, 22). Met de onedele metalen hielden zich de koper- en de ijzersmeden bezig, waarbij men als bepaalde vakmannen ook de slotenmakers rekenen kan (2 Kon. 24 : 16). De arbeid van den Palestijnschen smid getuigde niet van veel kunstvaardigheid. Zijn producten bepaalden zich vooral tot het vervaardigen van wapenen, strijdwagens, landbouwwerktuigen en noodig huisgerief, en dan nog bijna uitsluitend van ijzer, want het koper werd meer bij Israëls naburen bewerkt (1 Sam. 17 : 5). Hieruit verklaart men den invoer van klaargemaakt metalen gereedschap of van metalen platen (Jer. 10 : 9) en de aanwezigheid van bekwame uitheemsche handwerkers bij prachtgebouwen (1 Kon. 7 : 45). Het feit zelf, dat bij een inval der Filistijnen slechts bij Saul en Jonathan zwaarden waren te vinden, en volgens 1 Sam. 13 : 20 van elders werden afgeleverd ploegijzers, spaden en houweelen, bewijst geen hooge vlucht van het smidsvak. Wel kende men het plathameren van koper en het pletten tot blik (Ex. 39 : 3), maar het gieten van zuilen en vaatwerk (1 Kon. 7 : 46) was een geheim, dat in Salomo's dagen uitlanders verstonden, evenals het overtrekken met tin (1 Kon. 7 : 14). Intusschen was den Joodschen smid veilig het vermengen, scheiden en smelten der metalen toevertrouwd. Een bekend mengsel van erts, goud en zilver, was het Korinthisch koper, van welk metaal geheel en al de poort in den tempel van Herodes was gemaakt, die toegang gaf tot den voorhof der vrouwen. Misschien wordt dit mengsel bedoeld in Openb. 1 : 15; 2 : 18. Het smelten van het metaal diende hoofdzakelijk, om het van onedele bestanddeelen te zuiveren (Jes. 1 : 25) en een meer edele grondstof te verkrijgen (Ezech. 22 : 18, 20). Het gebeurde in smeltovens, waarvan het vuur werd aangewakkerd door den blaasbalg, en het smelten werd bevorderd door bijgemengd lood (Jer. 6 : 29) of een loogzout (Jes. 1 : 25). De onzuivere bestanddeelen werden in den vorm van slakken verwijderd.

Goud- en zilversmeden hielden zich natuurlijk onledig met de edele metalen: goud en zilver (Richt. 17 : 4; Mal. 3 : 2). De kunst van hun werk bestond vooral in het gieten van het vloeiende metaal tot vormen (Jes. 40 : 19), of ook in het overtrekken met goud van beelden of andere voorwerpen (Ex. 25 : 11, 13; 2 Kron. 3 : 5). Van de soldeerkunst spreekt Jes. 41 : 7. Ook verstond men de kunst om het geplette goud tot fijne draden te snijden en daarmede kleedingstukken te bestikken (Ps. 45 : 14) of edele steenen er in te vatten.

De timmerlieden in Israël hadden hout en steen te bewerken (Ex. 35 : 33). Niet onwaarschijnlijk behoorde ook het maken van wagens, zoowel landbouw- als oorlogsmateriaal — tot hun beroep (Richt. 4 : 13; Hos. 10 : 11). Verder moet bij dit ambacht het schrijnwerk thuis gebracht worden, bestaande in het vervaardigen van met marmer ingelegde en gepolijste meubelen en van min of meer kunstig houtsnijwerk. De werktuigen kwamen vrij wel overeen, ofschoon in primitieven vorm, met die, welke onze ambachtslieden gebruiken. Ze waren hamer, bijl en zaag, niet alleen een hout-, maar ook een steenzaag (1 Kon. 7 : 9), schaaf, passer, meetsnoer (Jes. 44 : 12, 13), paslood (Amos 7 : 7) en teekenkrijt.

Hoofdzakelijk was voor den timmerman (Matth. 13 : 55; Marc. 6 : 3) de kennis van huizenbouw. Hij was dus tevens metselaar en steenhouwer. De steenen voor de aanzienlijke woningen hieuw hij uit de groeven, en maakte er een muur van, door ze met leem of specie te voegen. De binnenwanden werden met hout beschoten (Jes. 9 : 9), of wel, evenals de plafondeering, verguld. Voor de eenvoudige huizen bediende hij zich van gebakken steen, die in de zon werd gedroogd. In Salomo's dagen vinden we als een bijzonderheid in de timmermanswerkplaats gepolijste marmeren zuilen (Hoogl. 5 : 15), doch onder den invloed der Grieksche beschaving kwamen deze menigvuldiger voor als kamerversiering.

Als we van het leem spreken, mogen we vooral den potten-

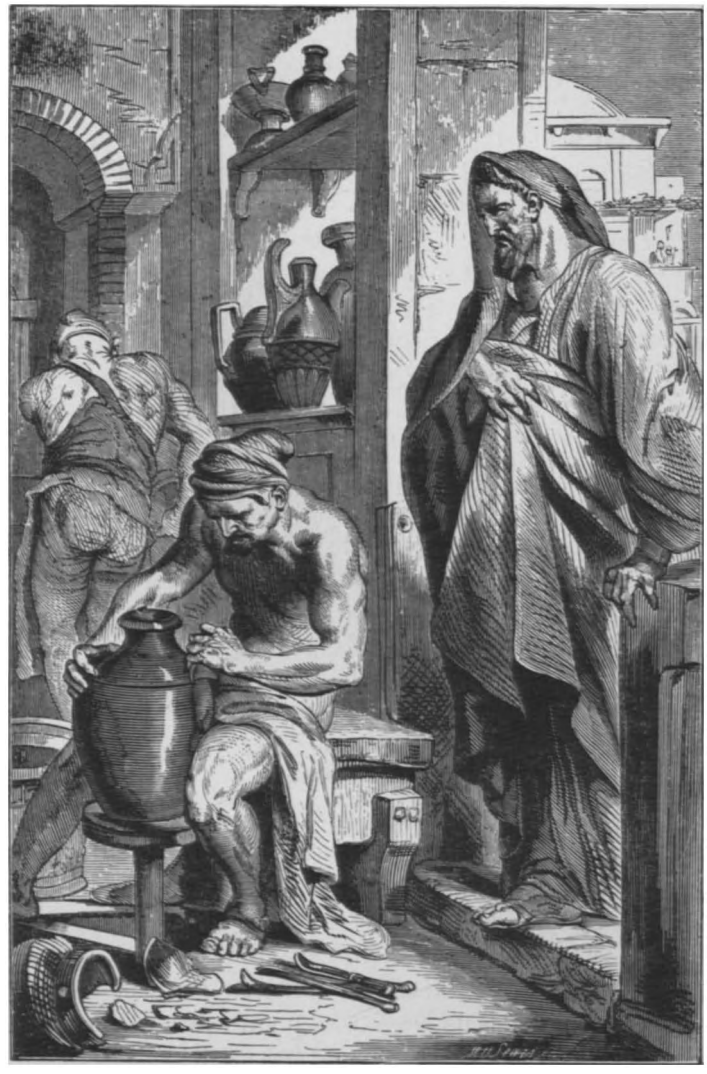

Jeremia in het huis van den pottenbakker.

bakker niet vergeten, dien men vaak in Palestina aantreft (Matth. 27 : 7, 10). In Jeremia's dagen had hij zijn werkplaats bij het Hinnomsdal of de Schervenpoort, waar leemgroeven lagen (Jer. 19 : 1, 2). Uit zijn hand kwam al het vaatwerk, dat benoodigd was voor koken, eten, drinken en wasschen. In zijn werkplaats moest hij eerst het leem treden met den voet (Jes. 41 : 25), om het week en goed kneedbaar te maken. Daarop wierp hij het op de schijf (Jer. 18 : 3, 4, 6), die bestond uit een onderste, grootere schijf, welke met de voeten in beweging werd gebracht en een bovenste kleinere, waarop het leem bewerkt werd. Door middel van een spil werd de beweging van de een op de ander, maar in tegengestelde richting, overgebracht. Bij het draaien gaf de werkman met de hand het leem verschillende vormen. Als op die wijze het vat den vereischten vorm had verkregen, werd het in den oven gezet, om hard te worden, nadat het eerst met glazuur was bestreken (Spr. 26 : 23). Aardewerk was zeer goedkoop. Israëls waardeloosheid voor God teekent Jeremia daarom in het beeld van aarden flesschen, tegenover Israëls waardij, als het vergeleken wordt bij het fijnste goud (Klaagl. 4 : 2).

De omgang met de Phoeniciers, de uitvinders van het glas, zal wel ten gevolge gehad hebben, dat ook de Israelieten met deze kunst bekend werden. Misschien zal het in den bijbel gebruikte woord kristal (Job 28 : 1) glas beteekenen. Glazen bekers worden eerst in den Talmud genoemd. Kwam men in fijner aardewerk, dan had men de voorwerpen van marmer en het witte albast. Deze waren in tegenstelling met gewoon aardewerk zeer duur. In albasten flesschen, met lange halzen en van boven verzegeld, werden kostbare zalven bewaard (Matth. 26 : 7; Marc. 14 : 3; Luc. 7 : 37). Ook waren paarlen en koralen bekend, die uit Indië en Perzië waren ingevoerd. Zij werden uit de zee opgevischt. In Jezus' dagen was de parelhandel van vrij groote beteekenis (Matth. 13 : 45). Zij stonden in waarde met fijn goud gelijk (1 Tim. 2 : 9). Met edelgesteenten,

die men in zegelringen vatte; en in verschillende kleuren kende (Job 28 : 18; Spr. 3 : 15; 8 : 11; 20 : 15; Openb. 21 : 19—22; Ex. 28 : 17—21) worden parelen, koralen, hoorn, elpenbeen, alabast, in een adem als uiterst kostbaar genoemd.

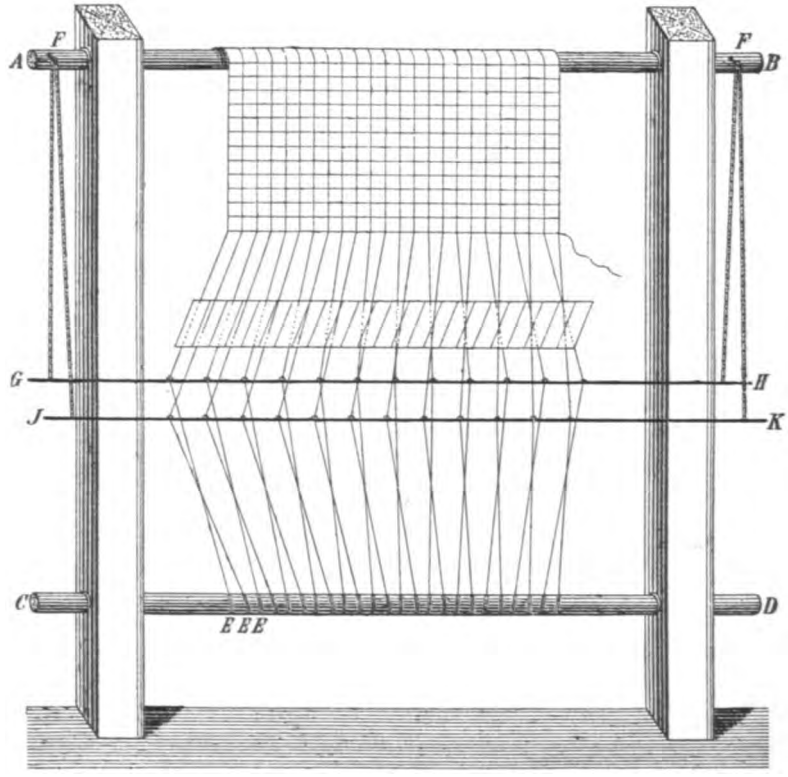

Weefgetouw.

In de oudste tijden waren spinnen, weven en het vervaardigen van kleedingstukken het werk vooral van de vrouwen (Spr. 31 : 22, 24); zij dreven handel met haar fabricaat. (Spr. 31 : 16). Ook hielden mannen zich wel met deze kunst bezig. (1 Kron. 4 : 21). Voor het spinnen gebruikte

men het spinrokken met de spil. Het eerste was niets anders dan een rechte staaf, met een open, uit gebogen houtjes bestaanden kogel aan het einde, terwijl de laatste een eenvoudig staafje was, voorzien van ijzeren ringen aan de uiteinden. De te spinnen stof: boomwol, vlas of hennep (zijde werd in Israël niet bewerkt) werd, na gekamd te zijn (Jes. 19 : 9), over den kogel van het spinrokken gehangen en met behulp van de spil werd deze stof tusschen den vochtig gemaakten duim en vinger tot een draad afgesponnen. Hiermee was in den regel de grondstof voor den wever gereed, tenzij men voor zware stoffen de gesponnen draden ging tweernen (Ex. 26 : 1; 28 : 6, 8), een kunst, die de Israëlieten waarschijnlijk van de Egyptenaren hadden geleerd.

De wever werkte met den weefstoel. Dit was een eenvoudig houten raam van twee opstaande en twee horizontale balken, van welke laatste de bovenste den naam van weversboom droeg (Richt. 16 : 13). De scheringdraden werden tusschen deze horizontale balken gespannen en daarna werden de inslagdraden met een weversspoel (Job 7 : 6) er door heen gewerkt. In zijn eenvoudigsten vorm was deze spoel weinig anders dan een puntig rietstokje, waaromheen de draad was gewonden. Wat meer samengesteld, leek het op een schuitje. De inslagdraden werden met een kam of een aan het weeftoestel verbonden stok zoo dicht mogelijk in elkander geschoven. Men had het in de kunst tenminste reeds zoover gebracht, dat men niet alleen effen, maar ook gestreepte, geruite of met andere figuren bewerkte stof kon vervaardigen De rok van den Heiland (Joh. 19 : 23) bewijst, dat de wever zelfs kleedingstukken zonder naad kon maken. De wet verbood, dat men één en hetzelfde kleedingstuk uit twee grondstoffen samenstelde; men mocht bijv. geen linnen en wol dooreenweven (Lev. 19 : 19; Deut. 22 : 11).

De geweven kleedingstukken kwamen daarna onder de bewerking van den voller, een handwerksman, die in het

latere Israël, evenals de wolkammer, geen groote achting genoot. Hij had zijn bleekersveld buiten de stad (2 Kon. 18 : 17;

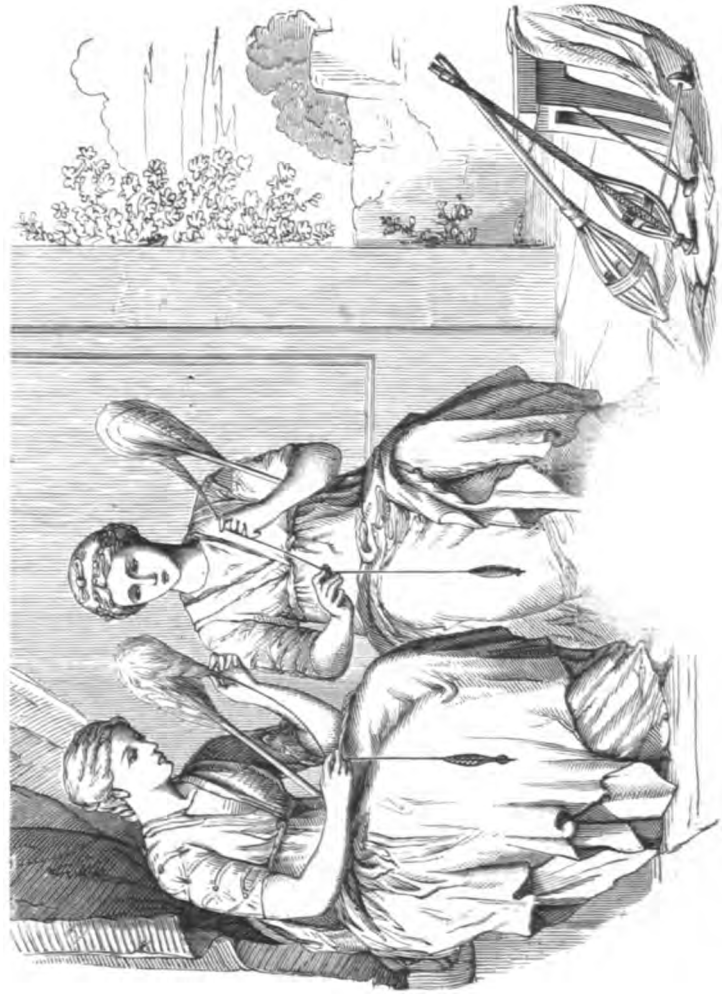

Spinnende vrouwen.

Jes. 7 : 3). In groeven en ondiepe putten ondergingen de gewone stoffen nu drieërlei bewerking: 1e zij werden van

vettigheid en vuil gereinigd, 2e zij werden gekrompen, het eigenlijke vollen, en 3e zij werden geglansd. Daartoe dompelde de voller het weefsel in water, waarin een mengsel van zwavelig loog, een soort van natrum werd gedaan; met stokken werd het nu goed gestampt, zoodat de vloeistof er goed doortrok en na geruimen tijd waren ze klaar om gedroogd te worden. Het natrum, dat men gebruikte, was afkomstig van de Nijlmonden; het loste gemakkelijk op als gewone zeep en nam alle onreinheid weg (Mal. 3 : 2; Jer. 2 : 22).

Ook gedragen kleedingstukken kwamen bij den voller terecht, maar ten opzichte van deze was hij, wat wij eenvoudig een bleeker zouden noemen.

De laatste hand werd door den verver aan de kleederen gelegd. De kleederen werden in een ketel met vloeiende verfstof gedompeld, waaronder een vuur brandde. Om de kleur aan de stoffage duurzaam te maken, wierp men schalen van noten en granaatappelen in den ketel. De kokende verfstof werd door roeren voor te groote hitte bewaard. De wollen stoffen werden vóór het verven eerst door een oplossing met pottenbakkers-aarde toebereid.

We kunnen aannemen, dat vrijwel alle kleuren bij Israël bekend waren, doch de meest gezochte waren toch de vier heilige kleuren, n.l. purperblauw, purperrood, scharlakenrood of carmozijn en wit. Het roode purper was afkomstig van de purperslak, die aan de kusten van Phoenicië en het Syrteneiland Meninx, gevonden werd. De prijs van deze kleur was zeer hoog, omdat elke slak slechts weinige druppels purpersap leverde. Goedkoopere purperen stoffen waren die van Milete; deze vertegenwoordigden ongeveer een derde van de waarde van de Tyrisch-purperen stoffen. De scharlakenroode verf werd bereid uit de eieren en de doode lichamen van een schildluis, een insect, dat zich in den vorm van een roodbruine bes op den stam van een soort eik vastzet.

Andere verfstoffen trok men uit planten en uit mineralen,

o.a. blauwe verf uit indigo, gele verf uit saffraan, zwarte uit een vitrioolverbinding met andere mineralen. Eenkleurige stoffen waren voor den middenstand te duur, waarom de Joodsche burgers meest twee- of veelkleurige kleederen droegen.

Lederbereiding uit de dierenhuiden, waaraan door de vele bloedige offeranden in Israël geen gebrek was, moet reeds een vroeg bekend handwerk zijn geweest. Droeg men in de

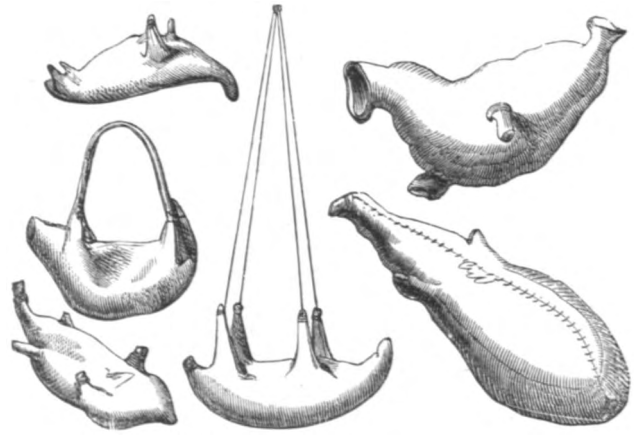

Lederen zakken.

vroegste tijden de huiden met het haar er nog aan als kleeding (Job 31 : 20), later bereidde men ze, door ze te looien, tot sandalen, schoenen, gordels (Matth. 3 : 4), en tot schrijfperkament. Het verblijf in Egypte zal ongetwijfeld ook met het oog op dit handwerk voor Israël een goede school zijn geweest. De werkplaats van den leerlooier lag 's minstens vijftig el buiten de stad, waarschijnlijk om de onaangename geuren der huiden (Hand. 10 : 6). Hij zelf was, tengevolge van zijn werk, een man van de laagste standen. Ofschoon de Talmud eerst van schoenmakers gewaagt, hebben deze handwerkslieden ongetwijfeld ook reeds in oude tijden bestaan, immers het schoeisel behoorde tot de onmisbare bestanddeelen

van de kleeding. Behalve het schoeisel, behoorde zeer waarschijnlijk het maken van lederen zakken tot het beroep van dezen ambachtsman. Van geheel anderen aard, ofschoon schier even noodzakelijk, was het beroep van den reukwerkmaker, want zalfolie en reukwerken behoorden thuis op de toilettafel der aanzienlijke Joodsche vrouwen; zij werden gebruikt bij maaltijden (Ps. 23 : 5) en bij het kruiden van wijn (Marc. 15 : 23). Zij dienden om de huid lenig en frisch te houden in een klimaat, dat zoo licht tot huidziekten aanleiding gaf. Reeds vroeg kende men de kunst van de reukwerkbereiding, zooals blijkt uit de heilige zalfolie, die niet dan op straffe des doods voor iets anders dan heilig gebruik mocht worden gebezigd (Ex. 30 : 38). Zij was een mengsel, dat uit gelijke hoeveelheid *myrrhe, onyché, galban* en *wierook* bestond (Ex. 30 : 34). De grondstoffen voor de meeste reukwerken waren gom- of harssoorten, welriekend en vet, en afkomstig van harsuitzweetende boomen uit Arabië, Syrie of Indië. Zoo was *wierook* (Jes. 60 : 6; Hoogl. 4 : 6), waarschijnlijk afkomstig van een lagen boom uit Arabië, een soort van brandbare gomhars. *Myrrhe* was een terpentijnachtig riekende harssoort, eveneens van Arabische herkomst. Zij had een bitteren smaak (Hoogl. 3 : 6). De voornaamste myrrhesoort stacte, was een ingredient in de heilige zalfolie. *Galban* komt van een geurige vette harsafscheidende plant uit Syrië. De *aloë* was een kostbare gom van den aloë-boom uit Cochin-China; zij had een bitteren smaak (Spr. 7 : 17; Joh. 19 : 39). De *nardus* was afkomstig van een behaarde plant uit Indië, zeer hoog in prijs. Waarschijnlijk was de nardus van Maria (Marc. 14 : 3) uit den eikel van den nardusboom geperst. Andere specerijen, uit de schors en bloemdeelen van welriekende boomen bereid, vinden we in *cassie* (Ex. 30 : 24; Os. 45 : 9). Job noemde een zijner dochters naar dezen cassieboom Kezia (Job. 42 : 14). De *calmus* was afkomstig van een Arabische en Indische rietsoort (Jer. 6 : 20), de *saffraan* (Hoogl. 4 : 14), een roodgeel, sterk-

riekend meel, waarmede men reukwater bereidde, uit de lelievormige bloem van de saffraanstruik in Oost-Indië. *Onyché* werd toebereid uit het gruis van de meerschuimen schelp van een soort mossel, levende in de Spicariardus-meren van Indië en azende op nardusdragende boomen. Door vermenging van deze verschillende specerijen kreeg men weer samengestelde parfumerieën. Kunstoliën kende men ook. Zij dienden om lichaam en kleeding welriekend te maken. Zoo noemt de Talmud *rozenolie,* die in een fleschje aan den hals werd gedragen, en een mengsel was van olie van onrijpe olijven en druiven; *cyprusbloem,* een oranjekleurige haarverf en een toebereiding van spiesglas en olie, n.l. *oogenzalf* of *puch,* naar welke zalf Job zijn andere dochter noemde Keren-happuch of hoorn met oogenzalf (Job 42 : 14). Tal van deze specerijen kwamen ook voor in den winkel van den kruidenier (Hoogl. 3 : 6); als geneesmiddel vond men ze ook vaak in de handen van den geneesheer.

Was oudtijds de toebereiding van de spijzen, zooals bakken en koken het werk van den huisvader of de huismoeder zelf (Gen. 25 : 29; 27 : 4; Richt. 6 : 19), later, in de dagen der profeten, waren ook hiervoor in de steden afzonderlijke vakmannen (Hos. 7 : 4, 6). Zoo woonden bijv. in Jeruzalem de bakkers in een hun aangewezen straat (Jer. 37 : 21). Van gist of zuurdeeg maakte men weinig gebruik. Men bakte het brood zooveel mogelijk voor één dag. Ook het slagersvak zal in verband met het vleeschgebruik, althans in de groote steden, wel als handwerk bestaan hebben. Op de groote feesten toch werden in Jeruzalem menigvuldig feestmaaltijden aangericht. Men had zich bij de uitoefening van dit beroep natuurlijk te houden aan de Mozaïsche bepalingen in Lev. 11; en Deut. 12 : 16, 27. Volgens Jozefus (Joodsche Oorlog V : 4, 1) hadden zij hun waar op een vleeschmarkt uitgestald waar de schouderstukken van het geslachte dier spoedig koopers vonden (1 Sam. 9 : 24). Ook gevogelte werd gegeten,

o.a. ganzen en wildbraad (1 Kon. 4 : 23). Of jagers en poeliers een bepaald handwerk vormden, blijve onbeslist; de Talmud eerst spreekt van vakjagers, die zich natuurlijk wel moesten wachten, onrein wild, als herten en gazellen, als eetwaar te verkoopen (Maäser Scheni III : 11).

De Bijbel zegt ons meer van het visschersbedrijf. Uit de visschers toch koos Jezus Zijn meeste discipelen. Uit Bethsaïda (huis der vischvangst) waren afkomstig Philippus, Petrus en Andreas. Het Galileesche meer was zeer vischrijk. Als men op een gunstigen tijd de netten uitwierp, nam. bij nacht, of in den vroegen morgen (Luc. 5 : 4, 5; Joh. 21 : 3), en dan liefst niet in al te diep water, en dus niet te ver van den oever, kon men in den regel op een vrij goede vangst rekenen. Aan visch was er meestal dan ook zoo'n overvloed, dat de armste zijn zoon wel een visch kon geven (Matth. 7 : 10). De visch uit het meer van Gennezareth werd geheel Palestina door vervoerd en in de steden verkocht. De Jordaan was minder vischrijk. De zeevisch werd reeds in Nehemia's dagen door de Phoeniciërs aangevoerd binnen Jeruzalem (Neh. 13 : 16). In deze stad was er zelfs een bepaalde vischpoort (Neh. 3 : 3; 12 : 39), wat tegelijkertijd doet denken aan het bestaan van een aangewezen vischmarkt. Voor de vischvangst gebruikte men vooral netten, die in grootte en soort van elkander verschilden. Bekend zijn het groote sleepnet (Hab. 1 : 15), dat door twee tot twaalf personen toe werd opgetrokken, en het veel kleinere werpnet (Jes. 19 : 8). Ook maakte men gebruik van aalkorven en fuiken, die echter door de Rabbijnen in de zee van Galilea verboden werden wegens belemmering voor de scheepvaart. Eindelijk vischte men ook met angelen en vischhaken (Matth. 17 : 27). Ook schijnt de harpoen bij de vangst op groote visschen niet onbekend te zijn geweest (Job 40 : 20, 21, 26). Hoe groot de bemanning der visschersschuiten was, hing af van de grootte van het vaartuig. De kleeding der visschers, als ze met hun bedrijf bezig

waren, was er geheel op ingericht om hun het werk te vergemakkelijken (Joh. 21 : 7). De vangst werd in de boot geladen (Luk. 5 : 7) en daarmede begaf men zich dan naar den wal. Aan het strand zag men dan den buit na en las het deugdelijke uit; het waardelooze, waartoe vooral de onreine visch behoorde (Lev. 11 : 9 enz.) wierp men weer in zee (Matth. 13 : 48). Om de visch langer dan een paar dagen te bewaren, werd van de Grieken het inzouten van visch overgenomen, met welke tak van bestaan zich inzonderheid de inwoners van Tarichea onledig hielden, een stad aan de zee van Tiberias, en zóó genaamd naar een woord Tarich, van Spaansche herkomst, dat vischinzouten beteekent.

Van de vischvangst komen we onwillekeurig tot de scheepvaart. Hierin hebben ontegenzeggelijk de Israëlieten hun leermeesters gevonden in de Phoeniciërs. Het waren zeelieden uit Tyrus en Sidon, die op bevel van Salomo de Ofirreizen medemaakten (1 Kon. 9 : 27, 28; 22 : 49). Deze reizen, benevens die over de Middellandsche zee, werden afgelegd op Tarsisschepen (Jes. 2 : 16), die niet zóó heetten, omdat ze op Tarsis in Spanje voeren, want de naam beteekent groote, zeebouwende schepen, die door vele roeiers voortbewogen werden. De vaartuigen, een soort van galeien (Jes. 33 : 21), gingen meest langs de kust, zoodat de vaart heel lang duurde (1 Kon. 10 : 22). Natuurlijk legden die Israelietische stammen zich op scheepvaart toe, wier land aan de zee was gelegen. Hoofdzakelijk leverden de stammen Zebulon (Deut. 33 : 19; Gen. 49 : 13), Dan en Aser zeelieden. De rijke inkomsten, die door deze reizen op zee werden verworven, maakten het bezit van een haven voor de koningen van Juda begeerlijk. Vooral de havens Elath en Esjon. Geber in Edom waren gezocht, en hun bezit was vaak een oorzaak van naijver en oorlog tusschen Edom en Juda (1 Kon. 10 : 22; 22 : 49, 50). De havens aan de Middellandsche zee: Joppe (Jona 1 : 3) en Tyrus (Ezech. 27) bleven respectievelijk in het bezit

van Philistijnen en Phoeniciërs. In den tijd der Maccabeeën nam Simon in 145 vóór Chr. de stad Joppe in en maakte haar tot haven; Caesarea, een haven in Herodes' dagen, was de plaats, vanwaar Paulus zich voor Rome inscheepte (Hand. 27 : 2). Op het meer van Gennezareth wiegelden de visschers-pinken, honderden in aantal, en de meeste met vier man aan boord. Eigenaardig liefelijk is het tooneel van zoo'n vis-schersboot aan den oever, vanwaar de Heiland de schare op den wal toespreekt (Matth. 13 : 2; Luk. 5 : 3), en majes-tueus de teekening van den vaak voorkomenden wervelstorm, als Jezus aan boord den wind en de baren gebiedt (Matth. 8 : 24).

De zeeschepen werden voornamelijk op de werven van Tyrus gebouwd; met allerlei kunstsnijwerk werden ze rijk versierd. In het, voor de oudheidkundige studie onmisbare, Ezechiël 27 wordt zulk een schip geteekend. De wanden waren van cypressenhout, de masten van cederboomen, waar-aan het uit Egyptischen byssus vervaardigde en bontbestikte zeildoek als zeilen en vlaggen werden bevestigd, terwijl de roeibanken met elpenbeen waren gesierd. Het roer werd vaak door een stuurrad bewogen (Hand. 27 : 40; Jac. 3 : 4). Vaak voer het schip onder een bepaald scheepsteeken. Zoo vinden we in Hand. 28 : 11 Castor en Pollux vermeld, als het teeken van het schip, waarmee Paulus zijn reis naar Rome maakte.

De schepen waren van reddingsbooten voorzien, die met touwen boven het dek aan stangen of masten waren beves-tigd (Hand. 27 : 16, 30, 32). Het razeil werd bij stormweer vooral gebruikt (Hand. 27 : 40), terwijl men, om het schip voor stranden te behoeden, de onderkiel met dikke, zware touwen ondergordde (Hand. 27 : 17). Bij hevigen storm, en bij gevaar van op het strand te loopen lichtte men het vaar-tuig door ballast en zelfs lading uit te werpen (Hand. 27 : 19, 38; Jona 1 : 5). Het opperbevel over een koopvaardijschip was opgedragen aan den schipper (Hand. 27 : 11), terwijl het roer aan den stuurman was toevertrouwd (id.).

Handel. Het volk van Israël is in zijn nationaal bestaan volstrekt geen handelsvolk geweest, zooals bijv. de Phoeniciërs waren. Wel lag Palestina voor doorvoerhandel uitstekend geschikt aan den ingang van drie werelddeelen, maar de Mozaïsche wetgeving veroorloofde Israël als akkerbouwend volk geen in- doch alleen uitvoer van koopmansgoederen. Hierbij kwam na de ballingschap de nationale afkeer van omgang met naastwonende heidensche volken, terwijl het eeuwenlange gemis van zeehavens eindelijk een omvangrijken handel met het buitenland over zee onmogelijk maakte. Het betrekkelijk drukke handelsverkeer in den tijd der koningen is dan ook steeds gebleken een schade voor het karakter van Israëls nationaal bestaan te zijn. De, onder hun regeering toenemende, handelszucht der Israëlieten heeft de sociale misstanden in het tien- en tweestammenrijk zeer in de hand gewerkt. Zóó bloeide Israëls buitenlandsche handel tegen het bedoelen van Israëls wetgever in (Deut. 17 : 16) onder de regeering van Salomo, en het resultaat is geweest, dat tien stammen onder Rehabeam, Salomo's zoon, zich afscheidden, klagende over de drukkende lasten. In den uitwendig bloeienden tijd van Jerobeam II, als de handel zich sterk uitbreidde, klonk telkens bestraffend en waarschuwend de stem van de profeten (Hos. 12 : 8 enz.; Amos 6 : 4—8; 3 : 15). Dat in den koningentijd niet het minst Jeruzalem een centrum van handel met uitlanders en van druk verkeer is geweest, strevende de zusterstad Tyrus op zijde, vindt in de vreugde van Tyrus over Jeruzalems val een beteekenisvol bewijs (Ezech. 26 : 2). Maar dat hiermede de toenemende verwereldlijking, gepaard met afgoderij, onzedelijkheid en maatschappelijke ellende, in nauw verband stond, blijkt niet minder uit de verwijtende aanklachten van Israëls profeten (o.a. Jer. 17 : 21; 24 : 27).

De gelegenheid tot handel met het buitenland was ook niet altijd gelijk. De onzekerheid der tijden in het Richterentijdvak

werkte den handel tegen; de vredestijd onder Salomo's regeering, die de vruchten van Davids veroveringen deed genieten, was den handel daarentegen zeer gunstig. Van uit de veroverde haven Esjon-Geber (1 Kon. 10 : 26 enz.; 2 Kron. 1 : 16 enz.) voerde Salomo in bond met Hiram, koning van Tyrus, zijn koopvaardijschepen in en uit, beladen met Ofirs goud, almuggim, fijne houtsoorten, elpenbeen enz. Met Egypte onderhield de koning een drukken handel in paarden. Op die wijze vloeiden de schatten Israels koning toe, maar de handel bleef koninklijk monopolie; het land, als land, werd meer en meer een orientalistisch koninkrijk, verre van de bedoeling van Israels wetgever (Deut. 33 : 5). De Salomonische tijd, die vergeefs terug gewenscht werd door Josafath (914—889 v. chr). in zijn poging om Esjon-Geber weer in handen te krijgen, kwam nog eenmaal weer onder de regeering van Jerobeam II (825—784), maar met het bederf voor Israels volksbestaan bij zich. Samaria, Israels hoofdstad, werd een broeinest van ongerechtigheid. De stem der waarschuwende profeten laat zich telkens hooren.

Na de ballingschap keerde het volk der Joden tot gehoorzaamheid aan de Mozaische geboden terug. Het ging den omgang met buitenlanders mijden. Van handelszucht was nu eeuwen lang geen sprake. Alleen onder de regeering der Maccabeesche vorsten, toen Joppe onder den Maccabeër Simon (145—134) Israëls haven werd, ontwaakte zij weer, ofschoon de haven van Joppe bij dezen priesterkoning tevens gelegenheid gaf tot zendingdrijven onder de heidenen (1 Macc. 14 : 15). Onder de dwingelandij van Herodes den Grooten mislukte evenwel weer elke poging om den handel tot een stuk nationaal bedrijf der Joden te maken. Dat intusschen de binnenlandsche kleinhandel, begunstigd door de hooge, heilige feesten, in Palestina moest bloeien, laat zich verstaan. De Joodsche steden hadden poorten en markten waar de koopmansgoederen werden uitgestald. Zoo was er in Jeruzalem een vee-, wol-,

kleeder- en ijzermarkt, waarover een marktmeester was gesteld, die moest waken tegen overvragen en voor ijk en herijk der maten en gewichten. De broeder van Herodias, de latere koning Agrippa I (41—44), is een tijd lang marktmeester geweest in de stad Tiberias. In Jeruzalem waren in de benedenstad Bezetha een reeks winkels en bazars. In de bovenstad vond men de polytechnische markt, waar men producten van waarde en kunst te koop aanbood. Ja zelfs het heiligdom werd door den negotiegeest niet gespaard, al verkocht men er ook slechts tempelceremonieel (Joh. 2 : 14; Matth. 21 : 12). Uitdrukkingen over eed zweren, in de bergrede genoemd (Matth. 5 : 34—37), verraden, dat het bij koop en verkoop, veilen en afdingen levendig toeging. Ook worden rondtrekkende kramers, met een mars op den rug, vaak in den Talmud vermeld.

Een handeldrijvend volk, in den eigenlijken zin des woords, zijn de Joden eerst geworden na en door de verstrooiing in 70 na Chr. Zij zijn toen als ballingen bij gemis aan grondbezit door de Romeinen, die den handel laag stelden, gedoemd geworden, om zich op de verachte speculatie te werpen. Op deze wijze is uit het Joodsche volk een overal verspreide natie gegroeid, die door woekeren zich een bestaan en bezit trachtte te veroveren.

De handelswegen, waarlangs Phoenicische tusschen-verkoopers de buitenlandsche waren overbrachten, liepen samen in de vlakte van Jisreël: uit Egypte één, die langs de kust liep over Gaza (Hand. 8 : 26); uit Syrië een, die van Damascus ging over den Jordaan langs het meer Gennesareth, over Tiberias, en Nazareth naar de Middellandsche zee. Op dezen tweeden weg treffen wij de Romeinsche tollen aan in Jezus' dagen (Matth. 9 : 9). Eindelijk verbond een weg van drie dagreizen (Joh. 4 : 4; Luc. 17 : 11) Galilea met Judea over Sichem en Samaria. Verder liepen andere kleinere wegen van de plaatsen in Palestina naar Jeruzalem, o.a. een weg van

Cesarea (Handel. 23 : 33), een van Jericho over den Olijfberg en langs Bethanië (Luc. 10 : 30; 19 : 1). Van ouden datum was reeds de weg, die in Salomo's tijd Jeruzalem rechtstreeks met Egypte verbond. Dat daarlangs een druk verkeer ging, bewijst de aanwezigheid van een herberg bij Bethlehem: Geruth Kimham (Jer. 41 : 17).

De wegen waren oudtijds niet geplaveid of geëffend. Misschien heeft Salomo — zoo althans Jozefus Oudh. VIII : 7, 4 — de wegen naar Jeruzalem laten bestraten. Met groote moeite togen de karavanen dan ook over deze wegen voort, die eigenlijk alleen door het menigvuldig reizen en trekken werden gebaand (Ps. 84 : 6). In den tijd, toen de Grieken en de Romeinen invloed in het Joodsche land kregen, begon men eerst straten met mijlpalen aan te leggen en ontmoette men hier en daar herbergen en logementen (Luc. 10 : 34), die misschien door geheele karavanen werden verkozen boven een eenvoudige, geïmproviseerde khan, maar door den enkelen reiziger werden achtergesteld bij private huizen, waar men gastvrij opname verwachtte (Matth. 10 : 11—15; Luc. 9 : 52). De onkosten aan den waard voor de verzorging van een gast: „twee penningen" (Luc. 10 : 35) waren niet willekeurig, maar door de Rabbijnen zoo bepaald. Zij leerden toch: „De verzorging van het lichaam kost half zooveel als de verzorging van de ziel," en de schatting aan het heiligdom bedroeg een halven sikkel, d.w.z. vier penningen.

De geïmporteerde goederen waren hoog in prijs door de hooge invoerrechten, die door de willekeur van gewetenlooze tolpachters nog stegen; ze werden door ezel- of kameeldrijvers vervoerd op wagens of op lastdieren. Deze reisden gaarne in gezelschappen en vormden vennootschappen en karavanen. De ingevoerde koopwaren kwamen uit Egypte, dat tarwe, boonen en linzen, oliën en zalven, paarden en ezels leverde; uit Arabië, dat marmer, vaatwerk en kameelen uitvoerde; uit Medië, vanwaar een soort bier werd geïmporteerd. Phoenicië

voorzag de omgeving van purper, schotels, glaswerk, Syrië van specerijen, Spanje van visch, Creta van appels, Perzië van paarlen. Grieksche kooplieden uit Alexandrië en Tarmudeërs uit Palmyra trokken met hun waren het meest het land door.

Uit de handelsconnecties vloeiden van zelf correspondenties voort. Langs de handelswegen liepen de koninklijke hofkoeriers, om brieven en bevelen van het ééne hof naar het andere te brengen (2 Kron. 30 : 6; 2 Kon. 5 : 5; 10 : 1, 6; 18 : 14). Particulieren gaven hun berichten aan gewone reizigers mede (Jer. 29 : 3). De koninklijke dépêches werden gewoonlijk verzegeld toegezonden (1 Kon. 21 : 8). Daarom lag er een zekere minachting in Sanballaths gedrag, om Nehemia een ongezegelden brief te zenden (Neh. 6 : 5). Met zegelleem werd de brief gesloten (Job 38 : 14), en in dit leem werd een inschrift gedrukt.

Maten en gewichten en geld.

Al spoedig kwam bij den handel een bepaald stelsel van maten en gewichten in gebruik. Wij kunnen de maten verdeelen in lengtemaat, vlaktemaat en inhoudsmaat.

Bij de lengtemaat was de el de normale eenheid (Ex. 25 : 23, 27 : 9, 11—15; 1 Kon. 6, 7; Ezech. 40—43), niet alleen in Israël, maar ook bij de Egyptenaren en de Babyloniërs. Zij had de lengte van een normalen arm, van den elleboog tot den top van den middelsten vinger. De el was weer onderverdeeld in twee span (Ex. 28 : 16; 1 Sam. 17 : 4; Jes. 40 : 12); iedere span had weer de lengte van 3 handbreed (Ex. 25 : 25; Ezech. 40 : 5; 43 : 13); iedere handbreed weer de lengte van 4 vingerbreedten (Jer. 52 : 12). Boven de el had men nog als maat de roede, die 6 el lang was. De lengte van de el verschilde in den loop der tijden, zoodat er meer ellelengten in gebruik waren (2 Kron. 3 : 3). De in Ezech. 40 : 5; 43 : 13 genoemde el was één handbreed langer dan de gewone, dus 7 hand-

breed. De latere Joden maakten onderscheid tusschen gewone en heilige el, waarschijnlijk op het voetspoor der Babyloniërs, die een gewone en koninklijke el kenden, en der Egyptenaren; bij wie de kortere el vroeger werd gebruikt en later de langere, zooals Ezechiel die kent.

De Mozaische el kan $48^1/_2$ c.M. lengte hebben gehad; de latere, die van Ezechiel, $52^1/_2$ c.M. Een vadem had de lengte van 4 el. Bij den schipbreuk van Paulus had het schip eerst ± 40 meter, later ± 30 meter diep water onder zich (Hand. 27 : 28).

De lengte van den weg bedroeg van mijlpaal tot mijlpaal (Matth. 5 : 41) — de Romeinen toch richtten overal mijlsteenen op — 24 minuten of 1000 schreden gaans, dus $^1/_5$ geografische mijl. Ook werd de weg afgemeten naar Grieksche stadiën; elke stadie was 3 minuten of 125 schreden gaans; dus $^1/_8$ Romeinsche mijl en $^1/_{40}$ geografische mijl. Emmäus lag 60 stadiën van Jeruzalem, dus 180 minuten gaans, dus anderhalve geografische mijl, dus op een afstand van drie uur of ruim elf kilometer (Luc. 24 : 13). Een sabbatsreize (Hand. 1 : 12) bedroeg twee kleine mijlen van 1000 el, dus 2000 el of bijna één kilometer of ongeveer een kwartier. Een dagreis is een reis van 8 tot 10 uur loopens (Ex. 3 : 18; 5 : 3).

Als vlaktemaat voor de bepaling van de grootte van een stuk land noemt de Bijbel alleen het juk (1 Sam. 14 : 14; Jes. 5 : 10). Een juk land was zóó groot, dat het op één dag door een juk runderen kon worden omgeploegd; misschien 100 koninklijke el in het vierkant; dus ± 3000 vierkante Meter.

De inhoudsmaten zullen de Israëlieten hoofdzakelijk aan de Babyloniërs ontleend hebben, aangezien deze bijna uitsluitend rekenden in het zestallig stelsel en de zesdeelige maat in hoofdzaak bij Israël voorkomt. Men had zoowel maten voor natte als droge waren. Zoo werd de inhoudsmaat homer (Hos. 3 : 2) gebruikt om droge waren te meten, waarnaast volgens Ezech. 45 : 14 een maat voor natte waren bestond

onder den naam kor; de inhoudsmaat kab is gebruikt voor alles, wat afgemeten moet worden, zoowel nat als droog, volgens 2 Kon. 6 : 25. Intusschen hebben de maten voor beiderlei waren denzelfden inhoud.

Voor natte waren werden als maat gebruikt: **a** een *bath*, bedragende aan inhoud een $^1/_{10}$ homer of kor, welke laatste als maat niet zal hebben bestaan, evenmin als een halve homer (Hosea 3 : 2); **b** een *drieling* (Jes. 40 : 12; Ps. 80 : 6), vertegenwoordigende een derde bath; **c** een *hin* (Ex. 29 : 40; Num. 15 : 4; Ezech. 4 : 11), den inhoud hebbende van $^1/_6$ bath; **d** een *log* (Lev. 14 : 10, 12, 15, 21, 24), vertegenwoordigende $^1/_{12}$ hin, $^1/_{24}$ drieling, $^1/_{72}$ bath.

Voor droge waren komen in aanmerking: **a** een *epha*, een der oudste maten (Lev. 19 : 36; Deut. 25 : 14; Richt. 6 : 19; Ruth 2 : 17 enz.), volgens Ezech. 45 : 11 van denzelfden inhoud als een bath; **b** een *maat* (2 Kon. 7 : 1, 16), volgens Jes. 5 : 10 waarschijnlijk den inhoud hebbende van een derde epha; **c** een *gomer* (Ex. 16 : 16, 22), gelijk aan een $^1/_{10}$ epha (Ex. 16 : 36); **d** een *kab* (2 Kon. 6 : 25), ook voor natte waren in gebruik, volgens de Rabbijnen $^1/_6$ seah of maat, of $^1/_{18}$ epha.

Vervolgens moeten wij weten, dat de inhoud van een bath en een epha dezelfde is als van één metreet (Joh. 2 : 6), en dat deze weer een inhoud heeft van 39 Liter. We krijgen nu het volgende overzicht voor droge waren:

1 homer = 10 epha = 390 Liter.
1 epha = 39 Liter.
1 maat = $^1/_3$ epha = 13 Liter.
1 gomer = $^1/_{10}$ epha = $3^9/_{10}$ Liter.
1 kab = $^1/_{18}$ epha = $2^1/_6$ Liter.

In aanmerking genomen dat een kab gelijk staat met 4 log, hebben we voor de natte waren dit stelsel:

1 log = $^1/_4$ kab = $\frac{1}{2}\frac{3}{4}$ Liter.
1 kab = 4 log = $2^1/_6$ Liter.
1 hin = 12 log = $6^1/_2$ Liter.

1 drieling = 24 log = 13 Liter.
1 bath = 72 log = 39 Liter.
1 kor = 720 log = 390 Liter.

Men woog oudtijds, evenals nu, met een balans en daaraan twee weegschalen (Ps. 62 : 10; Spr. 16 : 11; Jes. 40 : 12). De gewichten waren steenen, weegsteenen (Deut. 25 : 13; Zach. 4 : 10; 5 : 8), die door den koopman in een zak aan den gordel werden medegedragen (Spr. 16 : 11). Hiermede werd ook het gemunte geld afgewogen (Jer. 32 : 10). Valsche weegschalen en weegsteenen waren bij de Mozaische wet streng verboden (Lev. 19 : 35 enz.). Tegen het gebruik daarvan traden de profeten dan ook krachtig op (Ezech. 45 : 10; Micha 6 : 11). Om het valsche gewicht tegen te gaan, bestond er een officieel gewicht, een soort van standaard, het gewicht des konings genoemd (2 Sam. 14 : 26). De sikkel, die dit gewicht had, was de sikkel des heiligdoms (Ex. 30 : 13, 24; Lev. 5 : 15; Num. 18 : 16), omdat dit normale gewicht waarschijnlijk in het heiligdom werd bewaard. Hij was iets zwaarder dan de gewone geldsikkel. Het kleinste gewicht was een *gera* (Ex. 30 : 13; Num. 18 : 16; Ezech. 45 : 12), een klein steenen balletje, dat de grootte had van een boon uit den Johannesbroodboom, zijnde $^1/_{20}$ sikkel in gewicht. Daarna volgt de *beka*, zijnde 10 gera of $^1/_2$ sikkel in gewicht (Gen. 24 : 22; Ex. 38 : 26). Vijftig sikkelen vormen één *pond* aan gewicht (Ex. 38 : 25; Ezech. 45 : 12); en eindelijk een *talent*, dat 60 pond aan gewicht was. Wij moeten onderscheid maken tusschen een goud- en zilverpond, als we Ezech. 45 : 12 vergelijken met 2 Kron. 9 : 16. In Ezech. wordt een gewichtspond bedoeld van 60 sikkelen zwaar, waarvan een 50-tal een talent bedroeg aan gewicht; elders weer een geldmine, 50 sikkelen zwaar, waarvan 60 in een talent. Als wij nu weten, dat een gera ± 0,82 gram woog, dan kan men naar ons gewicht de Israëlietische gewichten bepalen en wel als volgt:

1 *gera* = $^{82}/_{100}$ gram; 1 *beka* = 10 gera's = ± $8^1/_5$ gram;

1 *sikkel* = 2 beka's = 20 gera's = ± $16^2/_5$ gram; 1 *pond* = 50 sikkel = 100 beka = 1000 gera = ± 820 gram; 1 *talent* = 60 ponden = 3000 sikkelen = 6000 beka's = 60,000 gera's = ± 49,200 gram = ± 49,2 K.G.

Vóór de ballingschap gebruikten de Israëlieten geen gemunt geld, ofschoon men uit Gen. 23 : 16 meent, het bestaan van zulk geld wel te mogen afleiden. Zeker is uit deze plaats aan te toonen, dat de stukken geld in de oude dagen een bepaald

Sikkels des heiligdoms.

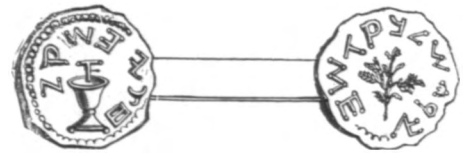

Halve Sikkels.

gewicht hadden. Men betaalde de waren met goud en zilver, dat men afwoog (Ex. 22 : 17; 1 Kon. 20 : 39; Jes. 46 : 6; Zach. 11 : 12), en dat in bepaalde vormen van bepaald gewicht gangbaar in den handel was. Men had schijven, ringen en tongen van verschillend gewicht in gebruik (Joz. 7 : 21). De munteenheid was de sikkel; men had boven deze munteenheid pond en talent en daaronder een halven en kwart sikkel (1 Sam. 9 : 8). Leest men van een *stuk geld*, kesitha (Gen. 33 : 19; Job 42 : 11), dan kan men door vergelijking

der teksten besluiten, dat zoo'n „stuk geld" de waarde had van vier sikkelen. Een *stukske geld* staat misschien gelijk met een stukske zilver ter grootte van een gera (1 Sam. 2 : 36). Men had gouden en zilveren sikkelen. De gouden sikkel had een gewicht van ± 16½ gram, een zilveren sikkel had de waarde van $^1/_{15}$ gouden sikkel.

Gouden munt van Augustus.

Koperen munt van Augustus.

Zilveren munt van Tiberius.

Na de ballingschap was in Palestina gemunt geld in omloop, meest geld van vreemde volken, eerst van de Perzen, de overheerschers der Joden, die den zilveren sikkel brachten op $^1/_{100}$ van den gouden sikkel, en die de dareiken invoerden, in den bijbel genoemd: drachmen (1 Kron. 29 : 7; Esra 2 : 69; Neh. 7 : 72). Het woord: dareik komt waarschijnlijk van Darius Hystaspes, koning van Perzië (521—485), die het geld liet munten. Het is een goudmunt ter waarde van twee Attische drachmen (Luc. 10 : 8), verdeeld in twintig zilverdrachmen (Neh. 5 : 15; 10 : 32). Er waren ook tiende-goud-dareiken in omloop. De Perzische zilverdrachmen of dareiken hadden een waarde van ± 60 cents en heetten ook zilveren sikkel. Boven de Perzische drachme had men ook het pond (Esra 2 : 69) en het talent (Esra 7 : 27; Esther 3 : 9). Het embleem van de Perzische munten was een

gekroonde boogschutter met een vierhoekige holte aan de andere zijde.

Na het Perzische geld kwam het Syrische in omloop: het *vierdrachmen*stuk, Josefus noemt het ook: zilveren sikkel of *stater* (Matth. 17 : 27), het *didrachmen*- of tweedrachmenstuk, de helft van een stater (Matth 17 : 27), en het *drachme*stuk (Luc. 15 : 8), wegende bijna 5 gram en de waarde hebbende van 88 cents. Toen onder de Maccabeën (± 167—63 v. Chr.) de Joden een zelfstandig rijk vormden, kwamen er echt-Joodsche munten in gebruik. Simon de Maccabeër liet in 143 zilveren sikkelen munten, heele en halve (1 Macc. 15 : 6), met een kruik manna, een bloeienden staf van Aäron en een lelie tot emblemen. Daarop waren tevens de waarde en het jaartal aangegeven. Ook zijn er uit Simons dagen koperen munten. Zijn opvolgers hebben vooral koperstukken gemunt. Evenwel waren deze geldstukken alleen voor binnenlandschen handel in gebruik; de Phoeniciers hielden hun munten voor den groothandel in omloop. Tyrus n.l. had een eigen muntrecht. Toen de Romeinen Palestina bezetten, vond men naast de zich handhavende Grieksche ook Romeinsche munten. Wij vinden in de Evangeliën genoemd: *a.* een *penning* (van zilver), in waarde gelijk staande met een Grieksche drachme, dat is in onze munt omgezet 88 cents. Dit was het dagloon van een arbeider (Matth. 20 : 2), (een Romeinsche gouden penning had een waarde van ± 24 gulden); *b.* een *penningske* (Matth. 10 : 29; Marc. 12 : 15), in ons geld ± 9, later ± 5 cents waard; *c.* een *oort* (Marc. 12 : 42), bijna $^1/_2$ cent; *d.* een halve oort, weer genoemd een penningske (Marc. 12 : 42). Misschien wordt in Luc. 12 : 59 met penningske een halve oort bedoeld. Het talent (Matth. 25 : 14, 15), een denkbeeldig geldstuk, bedroeg de waarde van ± *f* 3150. Op den Romeinschen penning stond de beeltenis van den Romeinschen keizer (Matth. 22 : 19).

Kunsten en Wetenschappen.

Zang en muziek.

Terwijl de bouwkunst — men denke aan den Salomonischen tempel, en aan den tempel van Herodes, waarvan de Joden meer de groote proportiën opmerkten, dan de artistieke schoonheid (Marc. 13 : 1) — van niet-Joodschen oorsprong blijkt te zijn, de beeldhouwkunst eer met vijandige blikken — men denke aan den gouden adelaar in den tempel van Herodes — dan met welgevallen werd aangezien, en er van de producten van de schilderkunst zóó goed als geen spoor in den Bijbel te vinden is, bereikte de zang- en de toonkunst in Israël een hoogen trap van ontwikkeling. Het volk Israël is het volk der psalmen, der tempelzangen. Reeds in de oudste tijden lezen wij van zingende vrouwen, die Mirjams lied aanheffen na den doortocht door de Roode Zee (Ex. 15 : 21). Wij ontmoeten in het Richteren tijdvak een richteres Debora, die haar krijgslied den overwinnaars toezong (Richt. 5 : 1) terwijl ook Jephta's dochter haar vader met gezang en muziek zal zijn te gemoet gegaan, (Richt. 11 : 34). Het lied der vrouwen: „Saul heeft zijn duizenden, maar David zijn tienduizenden verslagen," heeft tusschen deze beide groote mannen in Israël de klove verbreed (1 Sam. 18 : 6–9). Het zingen werd onder begeleiding van harpspel gehoord op de uitgestrekte weidelanden, waar herderszangen werden aangeheven. Zoo is David de harpzingende herder. En op de straten der steden verhoogde het snarenspel van zingende jongelingen de levendigheid (Klaagl. 5 : 14). Gezongen werd er ook aan het bruiloftsfeest (Amos 6 : 5) en in het sterfhuis (Jer. 9 : 18), langs de straten en wegen (Gen. 31 : 27), als men optrok naar het nationale feest, op den akker en tusschen de wijnbergen (Jes. 5 : 1). Zang en muziek waren noodig, om een profeet in vervoering te brengen (2 Kon. 3 : 15), of om een kwaden luim te verdrijven (1 Sam. 16 : 16).

Sinds de tempel van Salomo Levietische zangers tot ambtenaren had, kreeg de zang bijna uitsluitend een godsdienstigen inhoud. Het meest karakteristieke van den zang bestond in het zingen bij beurten, nu eens door één, dan weer door velen. Het hield het midden tusschen zingen en spreken, dalende en stijgende in een paar tonen.

Tal van overblijfselen van muziekteekens, bovenschriften, en uitdrukkingen bewijzen, dat men zong op wijzen en melodieën. Zóó was er een gezangwijze van Gath (Ps. 8, 81, 84); van Jeduthun, een van de drie muziekmeesters van David (Ps. 39, 62, 77); van een volkslied: *Sosannim*, leliën (Ps. 45, 69, 80), het eerste woord van een geliefd nationaal lied: *Susan eduth* (Ps. 60): „De getuigenis is een lelie gelijk"; van een ander lied, dat aanvangt: „al tasheth" (Ps. 57, 58, 59, 75), dat beteekent: „Verderf niet", de aanvangswoorden van een lied; van een oud morgenlied, dat „ajeleth hassachar heet of hinde des dageraads (Ps. 22); van een lied: „jonath elem rehokim" (Ps. 56 : 1), of „de duiven van verre terebinthen". Scheminith (Ps. 6 : 1) wil zeggen de achtste der gewoonlijk gebruikte melodieën. De woorden alamoth (Ps. 46 : 1) en muth-labbeen (Ps. 9 : 1) geven misschien de hooge vrouwenstem of sopraan aan.

Muziekinstrumenten. Men kan ze verdeelen in snaar-, blaas-, slag- en schudinstrumenten. De snaarinstrumenten zijn: *a.* de *harp* (1 Sam. 16 : 16, 23). David speelde er op met de hand; volgens Josefus werden de snaren getokkeld met een soort kam. Ze had den vorm van een guitaar, en was volgens Josefus voorzien van tien snaren (Oudh. VII : 12, 3). Ze werd gemaakt van alle soort hout, zelfs van almuggim- en sandelhout (1 Kon. 10 : 12). Gaande speelde men op dit instrument (1 Sam. 10 : 5); in onzedelijke buurten werd het door vrouwen getokkeld (Jes. 23 : 16). Waar harpspel was, was vreugde; het werd bij optochten gehoord (Jes.

24 : 8). Haar geluid was liefelijk (Ps. 81 : 3) en begeleidde later de lof- en dankliederen bij den eeredienst in den tempel (2 Kron. 5 : 12, 13); *b.* de *luit*, veel op de harp gelijkend, bij dezelfde gelegenheden gebruikt, misschien meer uitsluitend als instrument van den aanzienlijken stand (Jes. 14 : 11; Amos 6 : 5); volgens Josefus 12 en Ps. 33 : 2 en 144 : 9 had dit instrument 10 snaren, en was van de harp alleen onderscheiden door haar vorm, gelijkend op een omgekeerde Griekse △, en haar klankbodem, die zich boven de snaren bevond; *c.* de *vedel* (Dan. 3 : 5, 7, 10, 15) een, op de harp gelijkend, viersnarig instrument, een uitvinding van de Syriërs; *d.* de *psalter* (Dan. 3 : 5, 7, 10, 15), met beide handen bespeeld, veel op een citer gelijkende.

Als blaasinstrumenten werden meest gebruikt *a.* de *fluit*, met meerder of minder luchtgaten van riet of hout, hoorn, been of metaal vervaardigd en gebruikt bij vreugde- of klaagzangen (Jes. 5 : 12; Jer. 48 : 36; Matth. 9 : 23), bij het loofhuttenfeest, of tot begeleiding van den dans (Matth. 11 : 17; Luc. 7 : 32); *b* de gebogen *ramshoorn* (Joz. 6 : 5) of *bazuin* (later gebruikte men ook metalen hoornen of rechte hoornen van den steenbok), in alle grootten voorkomend (Jes. 27 : 13), om zijn ver klinkend (Jes 58 : 1), donderend (Ex. 19 : 16) geluid gebezigd bij naderend gevaar (Jer. 6 : 1), bij den aanvang van het nieuwe jaar (Ps. 81 : 4), van het jubeljaar (Lev. 25 : 9), bij troonbeklimming (2 Kon. 9 : 13), bij het uittrekken ten oorlog (Job 39 : 28; Jer. 6 : 1, 5); *c.* de *trompet* (Num. 10 : 2 enz), slechts bestemd voor heilig gebruik (Num. 10 : 8; 31 : 6; 1 Kron. 15 : 24; 16 : 6; 2 Kron. 5 : 12; 7 : 6; 13 : 12; Esra 3 : 10), hoewel ze vroeger ook diende voor alarmsignalen (Hos. 5 : 8): een rechte, lange pijp, ongeveer 1 el lang, met een breed uitstaand mondstuk. Zij had slechts één hoofdtoon, dien men door sterk blazen uit de pijp stiet. Dagelijks werd zij bij den tweeden tempel tot 48 maal toe gebruikt.

Minder vaak voorkomende, maar toch gebruikelijk waren *a.* de *schalmei*, een smachtend geluid voortbrengende, in den bijbel orgel genoemd (Gen. 4 : 21; Job 21 : 12; Ps. 150 : 4), gelijkend op onzen doedelzak of pijpzak, een lederen zak met twee pijpen. Door middel van de eene pijp werd de zak opgeblazen, terwijl de andere, die van gaatjes was voorzien, diende om bespeeld te worden. Zij werd veel bij volksfeesten gebruikt. Zij is de doedelzak of **pijp** van Dan. 3 : 5 enz.; *b.* de *herdersfluit* of *hoorn* (Dan. 3 : 5), bestaande uit meerdere, naast elkander verbonden, trapsgewijs kleiner wordende rietfluiten van verschillende dikte.

De slaginstrumenten zijn **a** de *trommel* (Gen. 31 : 27; Richt. 11 : 34; Ps. 68 : 26), voornamelijk door vrouwenvingeren geslagen, om zang en dans in de maat te houden; ze diende vooral bij feestelijke gelegenheden (Ps. 150 : 4), en bestond uit een rond of vierhoekig raam, van hout of metaal, een hand breed, met een vel overtrokken. Aan de binnenzijde van den houten of metalen rand zaten geluidmakende metalen schijfjes; **b** de *cymbaal* (2 Sam. 6 : 5; Ps. 150 : 5; Esra 3 : 10; Neh. 12 : 27), twee koperen bekkens, die tegen elkander werden geslagen, ook dienende om de maat te doen uitkomen, het eenige slaginstrument dat bij de tempelmuziek in gebruik was.

Nog kan men noemen twee schudinstrumenten **a** de *schel* of ratel (2 Sam. 6 : 5), waarschijnlijk een eivormig raam van hout of metaal, met een handvat er aan. In dit raam waren spijlen gestoken, waaraan rinkinkelende ringen waren bevestigd; **b** de *triangel* (1 Sam. 18 : 6), die veel op de schel geleek.

Zang. Zang en muziek gingen vaak met dansen gepaard (2 Sam. 6 : 14; Matth. 11 : 17). Het was een vermaak voor den volwassen leeftijd, maar dat ook kinderen overnamen (Luc. 7 : 32). Men danste bij elke feestelijke gelegenheid, bij elk huiselijk feest (Luc. 15 : 25), maar ook bij natio-

nale en overwinningsfeesten (Ex. 15 : 20; 1 Sam. 18 : 6) en bij den intocht van een triomfator (1 Sam. 21 : 11). Bij godsdienstige feesten werd soms ook gedanst (Jer. 31 : 13 ; Hoogl. 7 : 1). Ofschoon mannen den dans ook niet versmaadden, was hij toch bij voorkeur een ontspanning van vrouwen en maagden (Ex. 15 : 20; 1 Sam. 18 : 6, 7). De dochter van Herodias, aan den feestmaaltijd van haar koninklijken vader, voerde een griekschen dans uit, kenbaar aan kring- of halve kringvormende bewegingen met rythmische schreden en levendige gebaren (Matth. 14 : 6).

Schrijfkunst. Wordt algemeen aangenomen, dat eerst sinds Mozes de schrijfkunst den Israelieten bekend was, en Gen. 38 : 16—18 niets voor bekendheid van deze kunst in den patriarchalen tijd zegt, dan bedenke men, dat opgravingen het schrift in Palestina als bekend bewijzen, reeds in de dagen der Hethieten en de verkoop van de grafspelonk Machpela aan Abraham waarschijnlijk het bestaan van een, in week leem ingegrift grafdocument met zich medebracht (Gen. 23). De Israelietische lastdrijvers en ambtslieden (Ex. 5 : 4—7) bij de tichelgroeven zullen, evenals Mozes, de schrijfkunst hebben verstaan, om de lijsten der arbeiders en de tabellen der werkzaamheden op te maken. Al is dus Mozes niet te beschouwen als de uitvinder van het zuiver phonetische schrift voor de Hebreeuwsche en oud-Semietische talen, al staat in de wet, dat alleen Mozes schreef (Ex. 17 : 14; 24 : 4; 34 : 27), het graveeren van de namen der stammen in de sardonixsteenen aan den priesterlijken efod (Ex. 28 : 9, 36), de inschriften op den berg Gerizim en Ebal en het schrijven der wet op steenen (Deut. 27 : 8—14) verraden de schrijfkennis bij het volk (Deut. 24 : 3; 11 : 20), zoowel als bij de priesters (Num. 5 : 23). Wij lezen later van het schrijven van Jozua (Joz. 8 : 32). In zijn dagen lezen wij een geheele beschrijving der veroverde Kanaänietische steden (Joz. 18 : 9). Na de

vestiging in Kanaän krijgen wij wellicht een algemeene kennis van de schrijfkunst. In den Richterentijd heeft men reeds een verzameling gedichten, o.a. het boek des oprechten (Joz. 10 : 13); het boek van de oorlogen van Jehova; het lied van Debora (Richt. 5) en de fabel van Jotham (Richt. 9 : 7—16). Richt. 8 : 14 bewijst, dat in alle standen het schrijven reeds bekend was. Vooral voor krijgsoversten was het schrijven onontbeerlijk bij de aanwerving en monstering der troepen. Debora noemt hen in Richt. 5 : 14 wetgevers of schrijvers. Onder de regeering der koningen was het schrijven vrij zeker gemeen goed van de meeste Israëlieten. Onder de regeering van koning David reeds werd een drukke correspondentie gevoerd in brieven en snelberichten (2 Sam. 11 : 14). Aan de hoven der latere koningen waren bepaalde schrijvers verbonden (2 Kon. 12 : 10; 19 : 2; 22 : 3), door wie deze vorsten met de oudsten en edelen in briefwisseling bleven (2 Kon. 10 : 1). Zelfs een soort schoonschrift was waarschijnlijk niet onbekend (Jes. 8 : 1), en dat kinderen de kunst van schrijven verstonden, is op te maken uit Jes. 10 : 19. De inzettingen werden allen verzameld, en rechtsvoorschriften accuraat opgeteekend (Jes. 10 : 1). Het schrijven was onder de burgers voor koopcontracten en acten van beschuldiging bij de oudsten in de poort ook onontbeerlijk geworden (Jer. 32 : 10; Job 31 : 35). Later ging men alles, tot het geringste toe, op schrift brengen (Pred. 12 : 12). De schrijvers van beroep droegen hun schrijfgerei aan den gordel mede (Ezech. 9 : 2, 11). Dat deze als vakmannen konden bestaan bewijzen Ezech. 9 : 2, 11; Ps. 45 : 2, terwijl uit Luk. 16 : 6 valt op te maken, dat de schrijfkunst ook reeds aan de boekhouding werd dienstbaar gemaakt.

Schrijfmateriaal was in de eerste plaats: *inkt* (Jer. 36 : 18; 3 Joh. 13), meest zwart (2 Kor. 3 : 3; 2 Joh. 12), een enkele maal rood; voor prachtboeken gebruikte men goudkleurige inkt, die men door een geheim, dat de Romeinen mededeelden, voor schimmelen kon bewaren. Voorts dienden het *schrijvers-*

mes (Jer. 36 : 23), de *ijzeren griffel* (Jes. 8 : 1; Jer. 17 : 1) met de punt van een diamant en de *pen* (3 Joh. 13), die waarschijnlijk uit een rietstok gesneden werd. Uit dit materiaal kan men opmaken, waarop men schreef. Met een ijzeren griffel schreef of graveerde men in steen; men hieuw daarin letters uit bas-relief, die men met lood volgoot en zwart kleurde (Job 19 : 24). Ook schreef men op metaal of sneed de letters in

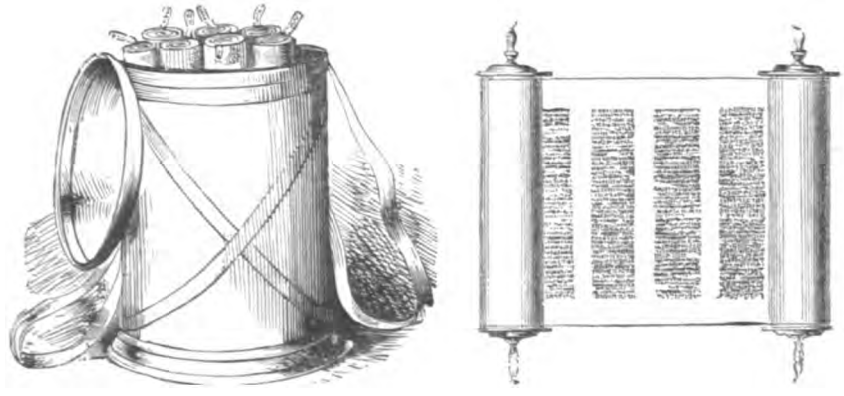

Schrijfmateriaal.

hout (Num. 17 : 17). Men schreef ook met een ijzeren stift letters in was, gestreken over een houten tabletje (Luc. 1 : 63). Later kwam het papyrus in gebruik, aanbevelenswaardig, omdat men zonder schade de geschreven letters daarop kon uitwasschen, en omdat de papyrusplant in Egypte en aan

den Jordaan menigvuldig voorkwam. Nog later bediende men zich van perkament, uit geiten- of ezelsvellen bereid (2 Tim. 4 : 13). Vooral voor de heilige boeken werd perkament gebruikt. Op perkament werd kolomsgewijze geschreven (Jer. 36 : 23). Men wond het beschrevene als een boekrol op (Ps. 40 : 8). Open- en dicht doen (Luc. 4 : 17, 20) was dus op- en afrollen. De beide einden werden om een stokje gewonden, in de rechter- en linkerhand hield men bij het lezen de staafjes vast. Kostbare rollen werden in hulsels bewaard.

De Israëlieten hebben niet altijd dezelfde letters geschreven.

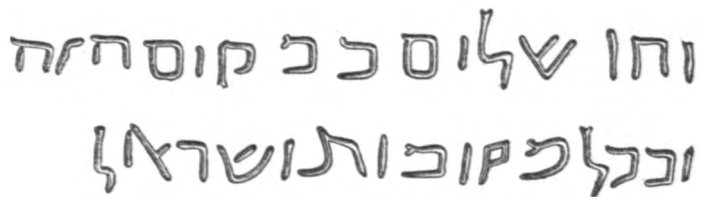

(Het zij vrede aan deze plaats en aan alle plaatsen Israels.)
Quadraatschrift.

Uit hun munten blijkt, dat zij eerst de letters van Samaritanen en Phoeniciërs gebruikten. In de vierde eeuw vóór Chr. bedienden zij zich van het Noord-Arameesche of kwadraatschrift, ofschoon de oude letters bij het volk nog het meest in gebruik bleven. Het waren in het kwadraatschrift dezelfde letters als in het oud-Israëlietische, alleen men opende den kop van sommige letters, die gesloten waren, en men rondde het hoekige af. Zoo bijv. werd de oud-Hebreeuwsche *r* in het kwadraatschrift veranderd door één lijntje in den driehoekvorm weg te laten; met de *b* was het bijna evenzoo. Dat de heilige Boeken in Jezus' dagen reeds in het kwadraatschrift waren overgeschreven, blijkt uit Matth. 5 : 18. De kleine jota komt als halve letter alleen in het kwadraatschrift voor. De tittel in het alphabeth is de kleine opening tusschen een horizontale en verticale streep in een woord. Het verschil

tusschen *h* en *ch* werd hierdoor aangegeven. Dat zulk een tittel van groote waarde is en niet noodeloos mag toegedaan, blijkt bijvoorbeeld uit hallelu (prijst) en challelu (vervloekt). Een enkele tittel te veel of te weinig kon dus aan den zin een geheel tegenovergestelde beteekenis geven. Bij de keuze hunner letterteekens volgden de Israëlieten het zoogenaamde beginsel der acrophone. Het letterteeken werd aangegeven door het ruwe beeld van eenig voorwerp, waarvan de naam begint met den medeklinker, dien men wil aanduiden. Men had alleen medeklinkers, 22 in getal (Klaagl. 4). De alef, he, wau, jod duiden ten deele vocalen aan. De vocalen worden door teekens in, onder en boven de consonanten aangeduid. Waarschijnlijk werd het Hebreeuwsche schrift geschreven van rechts naar links, met meer of mindere verwaarloozing van de woordafdeelingen.

Letterkunde. In de eerste tijden van Israëls volksbestaan bestond de letterkunde in de opteekening van volksdichtkunst. Wij vinden in de boeken des ouden Testaments fragmenten van verloren gegane boeken, als „Boek van de oorlogen van Jehova" (Num. 21 : 14) „boek des oprechten" (Joz. 10 : 13; 2 Sam. 1 : 18). Het waren zangen, ter verheerlijking van Jehova, of gewijd aan de dapperheid van krijgshelden. Nog worden andere liederen aangehaald: „lied op de nederlaag der Moabieten" (Num. 21 : 27), „Bronnenlied" (Num. 21 : 17, 18), en „het lied van Mirjam" (Ex. 15 : 21). Vroeger nog zullen gedicht zijn het zwaardlied van Lamech (Gen. 4 : 23, 24), Debora's lied (Richt. 5) en Jothams fabel (Richt. 9 : 8 enz.). De meeste dezer liederen worden als bekend ondersteld bij den schrijver van de vijf Mozaïsche boeken of Pentateuch. In den Koningentijd schijnen de meeste historische boeken te zijn vervaardigd, benevens de uitspraken van de vóór-exilische profeten. Merkwaardig is, dat de bloeitijd van Israëls letterkunde nauw samenhangt met den strijd tusschen den afgoden- en den Jehovadienst.

Na de ballingschap heeft men de geschriften der na-exilische profeten, die in letterkundige waarde onder die van de groote profeten vóór de ballingschap staan.

Israël kunnen wij noemen het volk van de dichtkunst. Het heeft zijn lyrische zangen in de vele lof- en dankpsalmen, in zijn klaagtonen, in zijn zangen uit de diepten (de 150 Psalmen, de Klaagliederen, het Hooglied); het heeft zijn leerlichten in Spreuken en Prediker. Het boek Job is een merkwaardige proeve, om de rechtvaardiging van het Godsbestuur, de Theodicee, aan te toonen.

In en na den tijd der Maccabeën, van af ± 170 vóór Chr., zagen geschriften het licht, aandringende om vast te houden aan de wet en het voorvaderlijk geloof, en de verwachting van den Messias, den Redder in dagen van nood. In de vier boeken van de Maccabeën ligt veel waarde voor de historiebeschrijving. Al deze boeken zijn bekend onder den naam van Apocryfen des Ouden Verbonds (o a. Boek der wijsheid, Jezus Sirach, Suzanna, Bel en de Draak, Tobith, Judith, 4 boeken der Maccabeën) en van Pseudepigraphen: geschriften met een valschen naam voor den opsteller (o.a. Het boek Henoch; de Salomonische psalmen; het Testament der 12 patriarchen 3 en 4 Esra). Het boek der Jubileën is een bewerking van Genesis op Rabbijnsche wijze.

De dichtkunst in Israël bestaat in het dichten van klaag-, lof- en dankpsalmen met een lyrisch doel, o.a. zich voor God uit te spreken; en in het dichten van *fabelen*, o.a. van Jotham (Richt. 9 : 8 enz.); van *gelijkenissen* en *allegorieën*, de eerste uitwerkingen van een vergelijking, de tweede van een metaphoor, o.a. van Nathans ooilam en Jesaia's wijnberg enz. (2 Sam. 12 : 1 enz.; Jes. 5 : 1 enz.; Ezech. 17 : 2; 24 : 3), van *raadselen* (Richt. 14 : 12, 13; 1 Kon. 10 : 1); van *spreekwoorden*, van *spreuken* (voornamelijk voorkomende in het boek Job, de Psalmen en de Spreuken), van *spotredenen* (Jes 14 : 4; Micha 2 : 4; Hab. 2 : 6).

De gedichten zijn meest een bijeenvoeging van verschillende strophen, die oorspronkelijk tweeregelig waren. In de Psalmen laat zich een strophische verdeeling gemakkelijk aanwijzen, terwijl de Spreukenpoezie een reeks verzen bevat, die elk een synthese, antithese of parallelisme vormen.

Tijdrekenkunde. Den dag rekenden oudtijds de Israëlieten van zonsondergang tot zonsondergang (Lev. 23 : 32), omdat de tijd werd ingedeeld naar den loop der maan (Ps. 104 : 19). Men liet den dag bij den avond beginnen (Ps. 55 : 18; Dan. 8 : 14). Evenwel vinden we in het scheppingsverhaal de indeeling: „van morgen tot morgen". Wanneer wij van tijdsbepalingen van den dag lezen — in tegenstelling van den nacht — dan beginne men van zes uur 's morgens af te lezen; zoo wordt in Joh. 4 : 52 bedoeld: „gisteren ten 1 uur 's middags; in Matth. 20 : 3 en Hand. 2 : 15, in Matth. 20 : 5 en Joh. 19 : 14; in Matth. 20 : 6, in Marc. 15 : 34 bedoeld respectievelijk 's morgens 9 uur, 's morgens 12 uur, 's middags 5 uur en 's middags 3 uur. Men bepale nu zelf den tijd, genoemd in Joh. 1 : 40; 4 : 52; Hand. 3 : 1; 10 : 3. Oudtijds had men geen indeeling in uren; de tijden van den dag werden bij benadering aangegeven door verschijnen en verdwijnen van morgen en avond (Richt. 19 : 8; Gen. 24 : 63) door stijgen en dalen der zon (Gen. 19 : 23; 32 : 31; 15 : 12, 17), door grootere of kleinere warmte (Gen. 18 : 1; 1 Sam. 11 : 11), door verbleeken en helderder worden van de sterren (Neh. 4 : 21); en door het opsteken en het gaan liggen van den koelen avondwind (Hoogl. 2 : 17). Ook bepaalde men den tijd van den dag naar bepaalde dagelijksche bezigheden (Gen. 24 : 11), of men regelde hem naar de diensten in het heiligdom (Esra 9 : 4). Den nacht verdeelde men oudtijds naar de drie wachtposten, die in het heiligdom elkander geregeld aflosten, in drie nachtwaken, elk van vier uur (Klaagl. 2 : 19; Richt. 7 : 19; Ex. 14 : 24). In de dagen van Jezus werd een indeeling in

vier deelen of vigiliën ingevoerd, elk van 3 uur, n.l. 's avonds laat (ten 9 uur), middagnacht (ten 12 uur), hanengekraai (ten 3 uur 's nachts), morgenstond (ten 6 uur 's morgens) (Matth. 14 : 25; Marc. 13 : 35).

Wat Achaz' zonnewijzer met zijn trappen betreft (2 Kon. 20 : 9—11; Jes. 38 : 8), hiermee wordt alleen bewezen, dat deze vorst een juister indeeling van den dag kende, dan zijn tijdgenooten. De indeeling in uren, minuten en seconden is van Babylonischen oorsprong. De dag wordt volgens Joh. 11 : 9 in twaalf uur verdeeld, die 's winters tot 49 en 's zomers tot 71 minuten bedroegen. De dagen hadden geen namen, maar werden geteld (Matth. 28 : 1; Hand. 20 : 7) tot zeven toe. De laatste dag heet steeds Sabbatdag; de Vrijdag als dag vóór den Sabbat werd later de voorbereiding genoemd (Matth. 27 : 62; Luc. 23 : 54; Joh. 19 : 31) of vóór-Sabbat (Marc. 15 : 42). Dan begon de nieuwe week en ving het tellen weer aan met den eersten dag der week enz. De maandindeeling was geheel afhankelijk van de schijngestalten van de maan. Een maan-maand duurde 29 of 30 dagen en begon met het eerste verschijnen van de nieuwe maan. Uit Gen. 7 : 11 en 8 : 3 mag nog niet dadelijk worden opgemaakt, dat de oude Hebreën ook naar het zonnejaren hebben gerekend. Na de ballingschap krijgen de maanden namen, te voren telde men ze en noemde men ze naar het naderen van een of anderen oogst (Ruth 1 : 22; 2 Sam. 21 : 9; Gen. 30 : 14; Richt. 15 : 1; Amos 7 : 1). Om nu met den loop der zon ook het maanjaar te laten uitkomen, schrikkelde men om de drie jaar de halve maand Adar in, soms zelfs twee jaar achtereen. Het burgerlijk jaar begon bij de 7de maand van het kerkelijk jaar, hoewel de maanden met elkander overeenkomen. De maanden droegen deels verschillende namen. Een overzicht geeft deze tabel:

Kerkelijk jaar.			Burgerlijk jaar.			Onze maanden.	Jaargetijden.	Feesten.
Maanden.		dagen.	Maanden.		dagen.			
1e	Abib	30	7e	Nisan	30	Maart—Apr.	Spaderegen.	14—21 Paaschfeest.
2e	Ziv	29	8e	Ljav	29	Apr.—Mei.	Graanoogst.	14—21 Tweede Paaschfeest.
3e	Sivan	30	9e	Sivan	30	Mei—Juni.		6 Pinksterfeest.
4e	Thammuz	29	10e	Thammuz	29	Juni—Juli.	Rijst-, Vijgen-, Olijven- en dadeloogst.	In de maand Tizri 1 Nieuwjaar of Trompettenfeest.
5e	Ab	30	11e	Ab	30	Juli—Aug.		
6e	Elul	29	12e	Elul	29	Aug.—Sept.	Nazomer.	10 Groote Verzoendag.
7e	Ethanim	30	1e	Tizri	30	Sept.—Oct.	Wijnoogst.	15—20 Loofhuttenfeest.
8e	Bul	29	2e	Marchesvan	29	Oct.—Nov.	Zaaitijd.	
9e	Chisleu	30	3e	Chisleu	30	Nov.—Dec.	Vroege regen.	25 Vernieuwing des Tempels.
10e	Thebeth	29	4e	Thebeth	29	Dec.—Jan.	Winter.	
11e	Schebat	30	5e	Schebat	30	Jan.—Febr.		
12e	Adar	29	6e	Adar	29	Febr.—Maart.		14 en 15 Purimfeest.

Het maanjaar van 354 dagen, volgens latere opgaaf van het Sanhedrin vermeerderd met 8 uur, 48 minuten, 38 seconden, begon met de maand Nisan of Abib (maand der groene aren) (Ex. 12 : 2). Het was de maand van Israëls uittocht uit Egypte.

Rekenkunde. Met het oog op hun handwerk en handel moesten de Israëlieten van rekenen eenige kennis hebben (Lev. 25 : 27, 50; Matth. 18 : 23). Zij zullen het optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, deelen hebben gekend, en ook eenige kennis van de bewerkingen met de breuken hebben gehad. Na de ballingschap bedienden zij zich van letters als cijfers, en wel, zooals uit munten blijkt, voor de eenheden van de negen eerste letters, voor de tientallen van de negen volgende letters; voor 100—400 van de vier laatste letters. De getallen 500—900 werden aangegeven door de taalteekens voor 400 met bijvoeging van de overige honderden. Duizendtallen werden voorgesteld door de letters der eenheden, voorzien van boven met 2 punten.

Sterrenkunde. Van den omvang der aarde wisten de Israëlieten zeer weinig — tot in den profetischen tijd was de aardrijkskundige gezichtskring beperkt van het land der Scythen noordwaarts tot Kusch of Aethiopië zuidwaarts en Tarsis westwaarts (Ezech. 27 en 38) —, en van de gedaante der aarde hadden zij eveneens een zeer gebrekkige voorstelling (Ps. 24 : 2; Job 9 : 6). Zoo ook bleef het hemelgewelf met zijn sterren hun wetenschappelijk vreemd. Herders door hun nachtelijke hoede, als Amos (5 : 8), en tempelwachters door hun nachtelijke wacht in den tempel (Ps. 134 : 1) wisten er nog het meest van. Van de ontelbare sterren (Gen. 22 : 17; Ex. 32 : 13; Nah. 3 : 16) kende men *a.* de blinkende *morgenster* (Jes. 14 : 12; Openb. 2 : 28; 22 : 16), *b.* den *wagen* (Job 9 : 9; 38 : 32), of Grooten Beer, *c. den Orion* (Job 9 : 9;

Amos 5 : 8), een groot prachtig sterrebeeld, met de plejaden op één lijn staande, *d.* het *zevengesternte* (Job 9 : 9), *e.* de *langwemelende slang* (Job 26 : 13), staande tusschen den grooten en kleinen Beer, een sterrebeeld, dat zoneclipsen teweeg zou brengen, door zon en maan in zijn windingen te omstrikken, *f.* de sterrebeelden *Castor en Pollux* (Hand. 28 : 11). De kinderen van het sterrebeeld den wagen (Job 38 : 32) zijn de drie sterren, die in een convexe lijn staan. In Judas 13 wordt nog van dwalende sterren gesproken.

De Mozaïsche wetgever waarschuwde tegen de sterrenvereering der Egyptenaren (Deut. 4 : 19; 17 : 3); evenwel is tegen dit verbod in den Koningentijd vaak gezondigd (Jer. 19 : 13; Ezech. 8 : 16; Zef. 1 : 5). Aan de sterren werd steeds een heil- of onheilbrengende kracht toegekend (Job. 3 : 3) vooral bij geboorten. De latere Rabbijnen zelfs nog geloofden aan de macht van de gelukster (Babyl. Schabbath fol. 156 a). Het verschijnen van kometen bracht volgens Josefus (Joodsche Oorlog VI. 5 : 3) rampen aan.

Geneeskunde. Ook hiervoor is het verblijf der Israëlieten in Egypte nuttig geweest. Men had reeds in Jozefs dagen medicijnmeesters (Gen. 50 : 2). Bij geboorten had men reeds vroeg de hulp van vroedvrouwen o.a. Sifra en Pua (Ex. 1 : 15). Doch de geneeskunde zal hoofdzakelijk beperkt zijn geweest tot heelkunde. Van ontleedkunde was geen sprake door den afkeer, om lijken aan te raken, of het moest bij benadering wezen door de priesters, die door bereiding der offerdieren tot anatomische onderzoekingen werden geleid. Uit vrees voor verontreiniging gingen de priester en de leviet dan ook den bij Jericho gevallen reiziger voorbij (Luc. 10 : 31, 32). Reeds vroeg schijnen de geneesheeren als beroepsmannen te hebben bestaan, die tegen betaling geneeskundige hulp verleenden (Ex. 21 : 19). De koningen Asa en Joram lieten zich door geneesheeren behandelen (2 Kon. 8 : 29;

2 Kron. 16 : 12). De groote verdediger van de artsen, Jezus Sirach, beveelt de hulp van den medicijnmeester sterk aan, tegenover het fatalisme, door het farizeïsme gewerkt, dat aan geneeskundige hulp weinig waarde hechtte.

In Jezus' dagen treffen wij den dokter aan, doch niet altijd even gunstig beoordeeld (Luc. 4 : 23; Marc. 5 : 26), hetzij om zijn geringe kennis van de diagnose en daardoor verkeerde behandeling, hetzij omdat hij zich duur betalen liet. Omdat de medische kunst een gave Gods was, werd dan ook kosteloos geneeskundige hulp gewenscht. De tempel van Herodes had een afzonderlijken arts voor de onderlijfskrampen der dienstdoende priesters, die blootsvoets op den marmeren vloer hun werk verrichtten (Schekalim X : 1, 3) De medicijnmeesters waren meest wondartsen, die door verbinden, uitdrukken en met olie verzachten de wonden genazen (Jes. 1 : 6; Luc. 10 : 34). Zij werkten met balsem, wijn (Jer. 46 : 11; Jac. 5 : 14), en pleisters (Ezech. 30 : 21). Planten leverden vaak geneesmiddelen, zooals: de schors, bladeren en bessen van den mastikboom, den balsem van den balsemstruik (Jer. 8 : 22); vijgen tot pleisters gekneed (2 Kon. 20 : 7) Ook werden aangewend waterbaden voor rheumathici, o.a. te Bethesda met vijf zalen te Jeruzalem (Joh. 5 : 2), terwijl de zwavelbestanddeelen in den Jordaan volgens sommigen genezende kracht hadden voor huidziekten (wasschingen werden aanbevolen voor het reinhouden van het lichaam). In latere tijden was ook het aderlaten in gebruik.

Mannen van wetenschap.

Oudtijds was de zorg der wetenschappen hoofdzakelijk aan de profeten met hun scholen opgedragen; later was zij het bezit der schriftgeleerden. De profeten waren mannen uit het volk, geroepenen Gods, tot wie het woord Gods geschiedde (1 Kon. 18 : 1; Amos 3 : 8), staande voor Gods aangezicht, eeuwigheidsmannen, wachters en bewakers van Israëls bijzondere voorrechten als

Gods volk (Amos 3 : 2), reinhoudende Israëls godsdienst, uit breidende zijn geestelijken gezichtskring, en veredelende den zedelijken zin, daarbij vaak staande tegenover koningen, officieele priesters en volk; kortom het waren de verdedigers der theocratie. Zij werden voor hun taak bekwaam, als de geest des Heeren over hen vaardig werd (Jer. 29 : 26; 2 Kon. 9 : 11), en deze kwam niet zelden over hen als ze onder de bekoring kwamen van de muziek (2 Kon. 3 : 15). Zij hielden hun krachtige toespraken voor de rechten van Jehova op Israel, op alle openbare plaatsen: markten, straten, voorhoven van den tempel (Amos 5 : 10; Jes. 29 : 21; Jer. 7 : 2 enz.). Kunst- en gloedvol waren die toespraken, soms in den vorm van een dialoog of debat (Jer. 28), gepaard met een zekeren rythmus en levendige gesticulatie, soms overgaande tot een lied (Amos 5 : 1; Jes. 5 : 1).

Het grootste aantal profeten werd in profetenscholen gevormd, hoewel de onmiddellijke, persoonlijke roeping een profeet hooger stelde (Amos 7 : 14), omdat de vorming in de scholen meer bestond in het dichten, in wetstudiën, en in onderzoek van Israëls historie. Deze scholen waren een stichting van den richter Samuel, die zijn leerlingen of profetenzonen in Najoth bij Rama verzamelde (1 Sam. 19 : 19, 20). In een blok huizen woonden deze scholieren samen en zorgden gemeenschappelijk voor hun onderhoud (2 Kon. 4 : 38vv). Hun overste — ze noemden hem vader (1 Sam. 10 : 12; 2 Kon.; 6 : 21) – bewezen ze veel eer en trouwe gehoorzaamheid (2 Kon. 3 : 11), wat de leerlingen der latere Rabbijnen overnamen (Matth. 3 : 11). In den tijd der koningen treffen wij vaak zulke scholen aan op plaatsen, waar een heiligdom stond: te Jericho (2 Kon. 2 : 5), te Bethel (2 Kon. 2 : 3); te Gilgal (2 Kon. 2 : 1; 4 : 38), waar wij de profetenzonen aantreffen ten getale van minstens 100, en waarheen Elia voor zijn opvaart Elisa leidt, waarschijnlijk om den laatste in zijn plaats als opvolger den leerlingen voor te

stellen. De profetenjonger werd door het hoofd der school gewijd door zalving (1 Kon 19 : 16) en door op hem den profetenmantel te laten vallen (2 Kon. 2 : 13). Een enkele maal lezen wij dat het profetisch ambt erfelijk was in het geslacht (2 Kron. 20 : 14). Lezen wij later van een meer bijzondere roeping tot profeet o.a. van Jesaia (Jes. 6); van Jeremia (Jer. 1 : 2) en van Ezechiel, dan komt dit wellicht door het zedelijk verval in de profetenscholen, die in bond met koningen en priesters meer en meer verwereldlijkten (Amos 5 : 5). De ongehuwde staat werd den profetenzoon niet opgelegd (2 Kon. 4 : 1), evenmin als den direct geroepen profeet (Jes. 8 : 4). Van Jeremia weten wij echter zeker, dat hij ongehuwd zijn moeilijk leven doorging (Jer. 16 : 2).

In zoover de profeten geen bezitting hadden — Elisa had landen en vee (1 Kon. 19 : 19) en bewoonde een huis in Samaria met een huisknecht (2 Kon. 5 : 9, 20), — of geen bedrijf uitoefenden (Amos 7 : 14), waren zij aangewezen op de mildheid hunner vrienden (1 Sam. 9 : 7; 1 Kon. 14 : 3; 2 Kon. 4 : 42; 8 : 8; Micha 3 : 11). Intusschen trachtten zij door het eten van weinig kostbaar voedsel (2 Kon. 4 : 39), en door eenvoudige kleedij (Zach. 13 : 4; Hebr. 11 : 37), hun onafhankelijkheid te bewaren, terwijl de woestijneenzaamheid en de afzondering hen mede tot talentvolle, karakterrijke figuren maakten.

Als zieners waren oudtijds de profeten bij hun volksgenooten zeer gezien (1 Sam. 9 : 9; 1 Kron. 9 : 22; 29 : 29). Men hield hen voor wijze mannen, die ook hun roeping door heilzame wonderen en genezingen bevestigden, en, die als natuurkundigen (2 Kon. 2 : 19, 20; 3 : 16, 17; 6 : 6; 20 : 7) en als wonderartsen (2 Kon. 5 : 10 enz.) groote diensten bewezen.

De wetenschappen, en dan bijna uitsluitend de theologische, kwamen na de ballingschap onder de hoede en zorg van den Schriftgeleerdenstand, waarvan de opkomst kan gerekend worden in de vijfde eeuw vóór Christus, onder den wetgever Esra. Esra droeg zelf den naam van Schriftgeleerde (Neh. 8 : 5,

10, 14), evenals Zadok schrijver of schriftgeleerde heette (Neh. 13 : 13). Door de ballingschap had het volk Israël geleerd, zich onkreukbaar aan de Mozaïsche inzettingen te houden; en het was Esra, wiens hart was gericht, om de wet des Heeren te zoeken en de inzettingen en de rechten Gods te leeren. Met hem begint de wetstudie, die tot de codificeering van de Mozaïsche geboden heeft geleid. De geschriften des Ouden Testaments werden het eenig terrein van studie, en na Esra kwam er een geleerdenstand op, die in de „Groote Synagoge" zijn gloriepunt heeft gekend. Men ging voor gevormd, beschaafd, ontwikkeld door, als men de lessen in de theologisch-juridische uitleggingen der schrift bijwoonde en zich hield aan de aan de wet ontleende regelen en beslissingen voor het burgerlijk en kerkelijk leven. Er kwamen allengs verschillende wetsinterpretaties: een eigenlijke en afgeleide zin van den tekst. Deze studie, die soms heel willekeurig de beteekenis van den tekst der wet veranderde door opzettelijke allegoriseering of verandering van letters, werd allengs geestdoodend en kweekte wetenschappelijke pedanterie. Met minachting zagen in Jezus' dagen de Schriftgeleerden op de onwetende schare neer (Joh. 7 : 49).

Al worden de Schriftgeleerden, die door hun vorming zitting hadden in de verschillende rechtscolleges, vaak met de farizeërs in één adem genoemd; toch behoefden zij niet te behooren tot de farizeesche richting (Hand. 23 : 8, 9). In Jezus' dagen kan men ze in drie categorieën verdeelen. Ten eerste het deel, dat met hoogepriesters, ouderlingen en overpriesters (Matth. 2 : 4; 20 : 18; 21 : 15; 26 : 57; 27 : 41; Marc. 14 : 1; Luc. 23 : 10) zitting had in het Sanhedrin; vervolgens het deel, dat in de studievakken aan leerlingen onderricht gaf, waarvan ieder den geleerden naam van Rabbi, meester, droeg (Matth. 23 : 8, 10); eindelijk het deel, dat uit rechtsgeleerden bestond, die op alle gebied adviezen gaven aan de leeken. De lessen werden in voordrachten gegeven, voornamelijk in

sommige kamers van den tempel, dicht bij den buitenmuur, waartoe men door den voorhof der heidenen toegang had. Het was waarschijnlijk hier, dat de twaalfjarige Jezus de Rabbijnen door Zijn Schriftkennis verbaasde (Luc. 2 : 46, 47). Het onderwijs werd kosteloos gegeven, terwijl de leermeesters van vrijwillige giften hunner leerlingen, die groote achting voor hun Rabbi's hadden (Matth. 3 : 11), leefden of door het verrichten van eenig handwerk in hun onderhoud voorzagen.

Scholen.

Het eenige onderwijs werd oudtijds door de vaders gegeven. De kinderen moesten gedeelten uit de wet van buiten leeren benevens lezen en schrijven. Uit de inleiding van het boek der Spreuken (Hoofdst. 1—9) blijkt dat deze spreuken aan de jeugd waren opgedragen tot zelfonderricht, wat het lezen als bekend onderstelt. Na de ballingschap zullen ouders, in hun ijver om de wet te kennen en te onderwijzen, het leeren lezen onder de jeugd hebben bevorderd. Moeders namen ook de vorming der kinderen op zich (2 Tim. 3 : 15). De bekende farizeër Simeon ben Schetach, levende ± 100 v. Chr., heeft in de Israëlitiesche jeugd belang gesteld door het laten bouwen van kinderscholen. Aan den koster der Synagogen was nu het eerste leesonderwijs voor kinderen opgedragen. Aanzienlijke familiën hadden voor hun kinderen huisonderwijzers.

De kinderen leerden na de ballingschap niet Hebreeuwsch maar Arameesch lezen. Het Arameesch was de taal geworden van het verkeer in geheel Voor-Azië, en tegenover deze spraak kon zich het Hebreeuwsch op den duur niet staande houden, hoe ook een man als Nehemia zich er tegen verzette (Neh. 13 : 24), zoodat in Jezus' dagen door de massa in Palestina algemeen Arameesch gesproken werd. Het Hebreeuwsch bleef kerktaal, maar overigens verstond de Joodsche burger deze taal zóó weinig, dat bij de godsdienstige samenkomsten in de synagoge de gelezen bijbelpericopen eerst

door een dragoman of vertolker in de Arameesche landtaal moesten overgezet worden (Matth. 10 : 27). De Evangelien zelve bevatten veel vreemde of Arameesche woorden, als Abba (Vader); Akeldama (akker des bloeds); Gabbatha, Golgotha, Mammon, Raka, Talitha, en alle eigennamen, die met Bar zijn samengesteld; verder nog het vierde kruiswoord (Marc. 15 : 34) en Maranatha (1 Kor. 16 : 22).

Het zich afzonderen van andere volken was voor Israel niet bevorderlijk tot het aanleeren van vreemde talen. Slechts enkelen kenden ze (Jes. 36 : 11). Het latere besluit, genomen gedurende den Joodschen opstand (± 70 n. Chr.), dat aan vaders verbood, hun kinderen Grieksch te onderwijzen, verklaart in Jezus' dagen de kennis van de Grieksche taal, althans onder den beschaafden stand. De steden in Palestina, o. a. Cesarea en Seforis met een gemengde bevolking van Joden en Heidenen, welke laatste Grieksch spraken; de pelgrimstochten naar de feesten in Jeruzalem van de Joden in de verstrooiing, die zich ook van de Grieksche taal bedienden; de uitlandsche Joden uit de koloniën, die weer naar Palestina repatrieerden, en die hun eigen synagoge in Jeruzalem hadden (Hand. 6 : 9); alles werkte mede, om het Grieksch als spreektaal met het Arameesch te doen concurreeren. Uit Marc. 7 : 26; Joh. 7 : 35; 12 : 20 blijkt genoegzaam, dat de Heiland ook voldoende met de Grieksche taal vertrouwd was.

HET GODSDIENSTIGE LEVEN DER ISRAËLIETEN.

Heilige Plaatsen.

Godsdienstige plaatsen vóór en naast Tabernakel en Tempel.

Niet altijd is in Israël Jeruzalem de eenige plaats der aanbidding geweest (Joh. 4 : 22—24). Naast den tempel van Salomo zelfs vereerde Israël Jehova met altaren aan verschillende plaatsen in Kanaän. Het geheele land Kanaän was Jehova's bezit, daar was Hij overal; alleen buiten Israëls landpalen was ook buiten Israëls godsvereering (1 Sam. 26 : 19; Hosea 9 : 3). Eerst onder den invloed van sommige profeten werd de eeredienst meer in den tempel geconcentreerd. Allereerst trachtte men op bergen Gods gemeenschap te vinden, o. a. op den berg Moria (Gen. 22 : 2), op het gebergte van Gilead (Gen. 31 : 54) waar men eeuwen later nog de Godspraak zocht te hooren, toen de mannen van Gilead Jephta als hun hoofd kozen (Richt. 11 : 10), op den berg Sinaï (Ex. 19 : 11). Op een berg vinden wij Mozes met opgeheven handen, biddende voor Israëls overwinning; op de bergen Gerizim en Ebal sprak Mozes zijn zegen en vloek (Deut. 27 : 12, 13). De tabernakel werd op den heuvel geplaatst in het huis van Ahinadab, toen hij ontrukt werd aan de hand der Filistijnen (1 Sam. 7 : 1). Op den berg Karmel openbaart Jehova zijn heerlijkheid tegenover Baäl (1 Kon. 18). De psalmist verwacht van de bergen zijn hulp (Ps. 42 : 7; 121 : 1), op Thabor zijn priesters, die het volk willen lokken, om daar God te eeren (Hos. 5 : 1). De Syriërs schreven de overwinning der Israëlieten

toe in het bergland aan hun bezit van berggoden (1 Kon. 20 : 23) Ook onder boomen werd God vereerd o. a. onder eiken en moerbezienboomen (Gen. 18 : 1; Richt. 6 : 24; Richt. 9 : 37, Meonenim beteekent eik der waarzeggers). Men meende uit het ruischen der bladeren de Godspraak te hooren (2 Sam. 5 : 24). De altijd groene denneboom (Hos. 14 : 9) werd ook voor heilig gehouden. Micha noemt zelfs Jehova den eenzaam wonende in het woud (Micha 7 : 14).

Verder naderde men bij bronnen gaarne de Godheid, o. a. bij Berseba, put des eeds (Gen. 21 : 14; 22 : 19, Amos 8 : 14), bij den put Lachaï-Roï (Mijn aanzien is ten leven) (Gen. 16 : 13), bij En-Mispat: bron der beslissing (Gen. 14 : 7). Een stroom wordt genoemd: de Jabbok, waar Jacob biddend zijn God zocht (Gen. 32 : 22—24). Misschien ook bij groote steenen (1 Sam. 6 : 14, 15) werd Jehova vele eeuwen lang op de hoogten met offeranden geëerd (1 Kon. 13 : 32; 2 Kon. 17 : 29). Oorspronkelijk waren het vereeringsplaatsen voor heidensche volken geweest (Num. 22 : 41; 23 : 1; 1 Kon. 11 : 7; Ezech. 20 : 27—29). Totdat later door koning Josia de hoogten geslecht werden (2 Kon. 23 : 14, 15) vanwege afgoderij, heeft de dienst aldaar zich eeuwen lang in den koningentijd gehandhaafd, zelfs onder begunstiging van koningen (2 Kon. 16 : 4, 17 : 32; 23 : 9, 10). In het rijk van Juda en van Israël woonden op de hoogten priesters, die met de daar gevestigde profetenscholen vijandig stonden tegenover de prediking der profeten (Amos 7 : 10, Jer. 19 : 5). Zij trokken groote scharen tot zich en maakten hoogten zooals te Bethel, Berseba, Rama, Gibeon enz. tot middelpunten van Israëls godsdienstig leven. Op deze hoogten waren zuilen van steen, hout of aarde, rijk met goud of ander metaal overtrokken (Richt. 17 : 4; Jes. 40 : 19; 44 : 13; Jer. 10 : 3; Hos. 13 : 2; 10 : 37), met kettingen vastgelegd, opdat zij niet zouden worden geroofd (Jer. 10 : 4; Jes. 41 : 7). Later werden zij tot een afgodsbeeld vervormd. Vereering van dezen zuil werd nog niet beslist

als afgoderij aangemerkt (Jes. 19 : 19). Verder had men de aschera, een heiligen paal of boomstam, van allerlei hout (Deut. 16 : 21), een soort houten fetisch, die zelfs in den Jeruzalemschen tempel te vinden was (2 Kon. 21 : 7). Deze aschera was op de hoogten naast het altaar gebouwd. Eindelijk trof men bij de Godsvereering aan den efod, een metalen of houten beeld, met een laag goud of zilver overtrokken, en omhangen met een lijfrok, waarin de urim en thummim werden gedragen (Richt. 8 : 27, 17 : 5; 1 Sam. 21 : 9; 23 : 6, 9; 30 : 7; Hos. 3 : 4). Eindelijk heeft men nog in de woningen gehad de terafim (Gen. 31 : 19, 34; 1 Sam. 19 : 13), een beeld met een menschelijk gelaat dienende tot privaat orakel (Richt. 18 : 14, 15, Ezech. 21 : 26, Zach. 10 : 2). Al deze voorwerpen van eeredienst bedoelden oorspronkelijk niet den Jehovadienst weg te nemen; maar hebben niettemin Israël op den weg der afgoderij geleid. De matzeba's en aschera's behoorden bij den Kanaänietischen afgodendienst; in Salomo's dagen waren er reeds afgodenbeelden, in den vorm van aschera's op de hoogten rondom Jeruzalem (1 Kon. 11 : 7); en de Aschera- of Astartedienst, door Izebel met een georganiseerden cultus in Israël ingevoerd, vond een toebereiden bodem in dezen van de heidenen overgenomen eeredienst, nam. om Jehova in zuilen en palen te vereeren (1 Kon. 16 : 33; 18 : 19). Israël was dus vrij, op welke plaatsen ook in Kanaän zijn God te dienen. Wij weten, hoe de tabernakel ook tot op Davids tijd op verschillende plaatsen heeft gestaan, o. a. te Mispa in Gilead (Richt. 11 : 11), te Silo (Richt. 18 : 31), te Mizpa in Benjamin (1 Sam. 10 : 17), te Bethel (Richt. 20 : 18, 23, 27), te Gilgal (1 Sam. 7 : 16), te Nob (1 Sam. 21 : 1—9), of te Gibeon. De dienst op de hoogten werd alleen bestreden om de lichtzinnigheid, zedeloosheid en eigengerechtige vormelijkheid, waarmede men God daar offers bracht (2 Kon. 17 : 9, 10; 1 Kon. 14 : 23). Terecht heeft dan ook de Deuteronomische wetgever de noodzakelijkheid begrepen om den eeredienst te centraliseeren, zou

de Jehovadienst niet in afgoderij ondergaan. En terwijl koningen als Hiskia en Josia den strijd voor den tempeldienst hebben aangebonden door de hoogten te slechten, hebben profeten als Jeremia (Jer. 19 : 5) en Ezechiel (Ezech. 20 : 28) den dienst op de hoogten gewoonweg als afgoderij gekwalificeerd.

Afgoderij in de woestijn. De kinderen Israëls bedreven in Egypte afgoderij (Joz. 24 : 14; Ezech. 20 : 7; 23 : 3) en openbaarden in de woestijn hun afgodische neigingen, welke zij na de ballingschap in 536 vóór Chr. eerst voor goed vaarwel zegden. Volgens Amos 5 : 25, 26 droegen zij in de woestijn mede het beeld van den sterregod: Kijun of Remfan (Hand. 7 : 43) nl. den sterregod Saturnus. Misschien intusschen bedoelt Amos met Kijun eenvoudig een zuil, waarop de Israëlieten hun afgoden plaatsten. Verder richtten zij in de woestijn het gouden kalf op. Zij wilden Jehova in een Egyptisch zinnebeeld zich voorstellen als natuurkracht, — misschien staat de kalverendienst in verband met den stier Apis-dienst in Egypte.

Afgoderij in Kanaän. Te Dan en te Bethel maakte Jerobeam den stierdienst tot staatsgodsdienst met een volledig priesterschap (1 Kon. 13 : 1; Amos 7 : 10), al wilde hij hier niet den Jehovadienst vervangen. Eerst Koning Josia roeide dezen stierdienst uit (2 Kon. 23 : 15—20). De afgoden van de Kanaänieten vereerde men in den Richterentijd allereerst Baal (= heer, dezelfde als Moloch (Richt. 2 : 13; 10 : 16; 1 Sam. 7 : 4; 12 : 10). De Baäldienst bereikte zijn hoogtepunt ten tijde van koning Achab, wiens gemalin Izebel uit Phoenicië kwam, waar Baäl de beschermgod van Tyrus was onder den naam Melkarth (1 Kon. 16 : 31; 18 : 19; 2 Kon. 17 : 16). De Baäldienst drong ook in het rijk Juda door, in 't bijzonder onder Achaz en Manasse (2 Kron. 28 : 2; 2 Kron. 33 : 3). Honderden profeten en priesters (1 Kon. 18 : 22) vervulden in Israël dezen

eeredienst in tempels (1 Kon. 16 : 32), en op altaren (Jer. 11 : 13), zelfs op de daken (Jer. 32 : 29). In priestergewaden, door een opzichter verzorgd (2 Kon. 10 : 22), bracht men dezen afgod bloedige offeren, zelfs kinderen (Jer. 19 : 5). De priesters hinkten rond het altaar, en verwondden zich zelf bij het niet spoedig verhooren hunner gebeden (1 Kon. 18 : 26, 28). Aan Baäl waren in zijn karakter van zonnegod ook de zonnebeelden in den vorm van zuilen gewijd (2 Kron. 34 : 4). De godheid Baäl komt in samenstellingen voor, alnaar de functiën, die hij verrichtte. Zóó dienden de Sichemieten den Bonds-Baäl of Baäl-Berith (Richt. 8 : 33; 9 : 4, 46), als wachter over gemaakte verbonden. Koning Ahazia raadpleegde den genoemden afgod der Filistijnen in Ekron, Baäl-Zebub (= Vliegenbaäl). die beschermde tegen vliegenplagen (2 Kon. 1 : 2, 3, 16). Van de Moabieten nam Israël over den dienst van Baäl-Peor (Num. 31 : 16; Jos. 22 : 17), dien men met onzedelijke ceremoniën eerde Tal van plaatsnamen eindelijk zijn met Baäl samengesteld, ofschoon die niet alle op den afgod Baäl betrekking hebben, daar de naam Baäl ook als persoonsnaam voorkomt, n.l. Baäl-Gad (Joz. 11 : 17), Baäl-Hamon (Hoogl. 8 : 11), Baäl-Hazor (2 Sam. 13 : 23), Baäl-Meon (Num. 32 : 38), Baal-Perazim (2 Sam. 5 : 20), Baal-Salisa (2 Kon. 4 : 42), Baal-Thamar (Richt. 20 : 33) Baal-Zephon (Ex. 14 : 2).

Evenals Aschera, die deels als godin van het bosch (Richt. 3 : 7; 2 Kon. 21 : 7) werd vereerd, deels als houten beeld (Richt. 6 : 26), kwam ook Astoreth in nauw verband met Baäl voor (1 Kon. 11 : 33; 2 Kon. 23 : 13), zij werd het verfoeisel der Sidoniers genoemd en was de hemelkoningin, de maangodin. Haar dienst ging met zedelooze handelingen gepaard; evenals die van Baäl-Peor. Het woord Baäl, in persoonsnamen voorkomende, is daarom ook vaak in Boseth (schande) veranderd, zóó Isboseth, Mefiboseth e. a. Ook werd de Phoenicische godheid Thammus (Ezech. 8 : 14) die veel overeenkomst heeft met de Egyptische Osiris, geëerd in den

Jeruzalemschen tempel door zittende en klagende vrouwen. Thammus was een natuurgodheid, symboliseerend den zonneloop en zijn invloed op de aarde. Bovendien werden zon en maan, en al het heir des hemels sinds de periode, toen de Assyriërs invloed kregen in Israel (2 Kon. 23 : 5, 11; 17 : 16; 21 : 3, 5), zonder beelden, op de daken (Jer. 19 : 13; Zeph. 1 : 5) vereerd.

Sinds Salomo had men in Israël ook den dienst van den Ammonietischen Moloch-Koning (1 Kon. 11 : 5, 7; 2 Kon. 23 : 13). Hij werd sinds Achaz geëerd met menschen- en kinderoffers, nl. door verbranding in het dal Hinnom, of Thopheth, of moorddal (2 Kon. 16 : 3; 23 : 10; Jer. 7 : 31; 32 : 35).

Van Moabieten en Ammonieten nam Salomo nog over den Kamosdienst (Num. 21 : 29; Richt. 11 : 24; Jer. 48 : 7; 1 Kon. 11 : 7). Kamos is een vuurgod geweest, op een zuil staande met brandende fakkelen ter zijde van hem. In den tijd der koningen was de dienst van Nergal, god der Kutheërs (2 Kon. 17 : 30), van Adramelech, den god van Sepharvaim, en van Nibchaz, den god der Avvieten (2 Kon. 17 : 31) niet onbekend, ofschoon niet bekend is, of deze eerediensten ook in Israël in gebruik waren.

Bij de afgodische eerediensten waren ook toovenarij, guichelarij en waarzeggerij in zwang (2 Kon. 1 : 2; 9 : 22; 17 : 17; Micha 5 : 11), hoewel dit alles bij de wet was verboden (Ex. 22 : 18; Lev. 19 : 26; 20 : 27; Deut. 18 : 10). Deze toovenarij bestond in geestenopwekking, zooals de waarzegster van Endor deed (1 Sam. 28 : 8—25), in binnensmonds mompelen, of piepen of buikspreken (Jes. 8 : 19), en dan was het, alsof er een stem uit het stof opkwam (Jes. 29 : 4). Verder bestonden nog slangenbezwering (Ps. 58 : 6; Jer. 8 : 17), het met tooverspreuken een en ander optooveren (Mal. 3 : 5), het biologeeren en met het booze oog betooveren, tooverende bewegingen met een stok of staf (Hos. 4 : 12), en het waarzeggen door droomen (Gen. 40 : 12; Joel. 2 : 28).

De Tabernakel.

Het middelpunt van Israels Godsvereering was in de oude tijden de tabernakel. Daarin werd Jehova geestelijk geëerd zonder beeld (Ex. 25 : 40) en wilde Hij wonen (Ex. 25 : 8). In oorlogstijd werd de ark uit den tabernakel medegenomen (1 Sam. 4 : 3, 4), en waar de ark stond, daar was zegen, o.a. in het huis van Obed-Edom. Vele zijn de namen, waaronder de tabernakel voorkomt. Hij heet: Tabernakel der getuigenis (Ex. 38 : 21; Num. 1 : 50, 53; 10 : 11); of Tent der samenkomst (Ex. 27 : 21; 28 : 43; 29 : 4; 30 : 16; 39 : 32, 40; 40 : 2, 6, 29), tent der getuigenis (Num. 9 : 15; 17 : 7, 8; 18 : 2), ook wel alleen tabernakel (Ex. 36 : 8, 13,

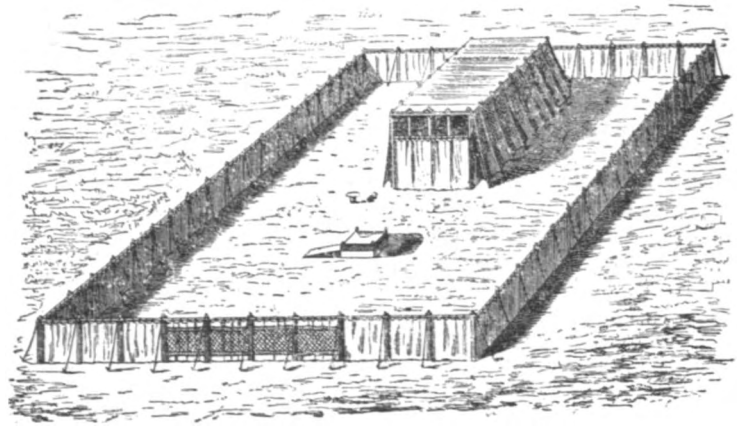

De tabernakel in de woestijn.

14; 38 : 21; Lev. 8 : 10) of alleen tent (Ex. 39 : 33). De bouwstoffen voor den tabernakel werden door hefoffers samengebracht (Ex. 25 : 1—8) en hiervan hebben de kunstenaars Bezaleël en Aholiab de woning Gods gemaakt (Ex. 36 : 1, 2).

Hij was gevormd door tien gordijnen, elk 28 el lang en 4 el breed, die weer uit 2 even groote deelen bestonden (Ex. 26 : 1—4). De gordijnen waren van fijn getweernd wit linnen of byssus. Met draden van de andere drie heilige kleuren,

blauwpurper, roodpurper en scharlaken, had men in dit witte linnen Cherubijnenbeelden geweven. De beide deelen van vijf gordijnen waren aan elkander verbonden door 50 gouden haakjes op een S of 8 gelijkend, waarvan aan elk gordijn 50, strikjes of lisjes waren bevestigd, op een afstand van ruim $^1/_2$ el van elkaar (Ex. 26 : 4—7).

Deze twee gordijnen hingen over drie opstaande houten wanden, noord- en zuidwand bestaande uit 20 en de achter- of westwand uit 6 planken of berderen (Ex. 26 : 18, 20, 22). Elke plank was 10 el hoog en $1^1/_2$ el breed (Ex. 26 : 16); de houten omlijsting van den tabernakel was dus 10 el hoog, 30 el lang en 9 el breed. Bij de breedte moeten de hoekstijlen (Ex. 26 : 23, 24) gerekend worden, zoodat deze dan ook op 10 el komt. De planken waren van sittimhout (Ex. 26 : 15), hout van een acaciaboom, geel van kleur, dat steeds donkerder werd, aan geen verrotting onderhevig was en te vinden op het schiereiland Sinaï. Ze waren met goud overtrokken (Ex. 26 : 29).

Over deze stellage werd het groote dubbele gordijn gespannen, zoodat het afhing aan weerszijden, aan den buitenkant van de Noord- en Zuidwanden ± 9 el, dus ruim één el van den grond, en aan de West- of achterzijde tot bijkans aan den grond. Elke plank stond in den grond, met twee handvormige houvasten naast elkander die in zilveren platen of voetstukken werden gestoken. Door een opening in de voetstukken en een daarin passende opening in de handvatten of sporten stak een dwarshout of pin, die zóó plank en voetstuk aan elkander bevestigde (Ex. 26 : 17, 19, 21). Elk voetstuk had een waarde van 1 talent zilver, d.i. *43* kilogram (Ex. 38 : 27) en was waarschijnlijk boven den grond zichtbaar.

Boven den grond werden de planken samengehouden door richelen of sluitboomen, van sittimhout gemaakt (Ex. 26 : 26), en met goud overtrokken (Ex. 26 : 29), aan elk der kanten van de stellage vijf (Ex. 26 : 26, 27) boven elkander. De middelste richel was onzichtbaar; zij liep midden door de

dikte der planken. De andere vier richels waren met vergulde ringen buiten aan de wanden vastgemaakt (Ex. 26 : 28, 29).

Over het linnen gordijn hing een zwart geitenhaaren bedekking van elf gordijnen, elk 30 el lang en 4 el breed, ook in tweeën verdeeld van zes en vijf gordijnen (Ex. 26 : 7—10). Beide deelen waren aan elkaar verbonden, door verbinding van 100 lisjes, 50 aan elk stuk, door 50 koperen haakjes evenals bij het linnen gordijn (Ex. 26 : 10—12) Deze tweede bedekking was aan de voorzijde twee el omgevouwen, en viel dus aan de achterzijde twee el langs den grond. Deze twee el groote bedekking werd tentsgewijs over den grond gespannen en met pinnen vastgemaakt (Ex. 26 : 12, 13).

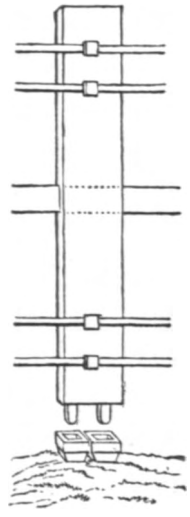

Een berd met voetstuk.

De derde bedekking was een kleed van geschoren ramsvellen, met roode verf, corduaan, geverfd. Eindelijk lag hierover nog een deksel van dassenvellen, waaronder we waarschijnlijk hebben te verstaan blauwe, of scharlaken of hyacyinthkleurige vellen van een hyena of een zeekoe, die in de Roode Zee werd gevonden (Ex. 26 : 14).

Aan den ingang van den tabernakel stonden vijf sittimhouten vergulde pilaren, rustende op handvatsels in vijf koperen voeten (Ex. 26 : 37). Haar vergulde kapiteelen (Ex. 36 : 38) hadden gouden haken, waaraan de deurvoorhang hing van dezelfde stoffage en bestikking als het eerste linnententkleed (Ex. 26 : 36).

De tent was in twee deelen verdeeld: het heilige en het heilige der heiligen. Het heilige of voorste ruimte was 20 el diep en het allerheilige hierachter, 10 el, beide 10 el breed en gescheiden door een kunstigen voorhang, den voorhang der getuigenis (Lev. 24 : 3), in alles gelijkend op den deurvoorhang (Ex. 26 : 31), hangende aan vier sittimhouten, vergulde pilaren,

die rustten op vier zilveren pooten (Ex. 26 : 32; 36 : 35, 36).

Om den eigenlijken tabernakel lag de voorhof, 100 el lang en 50 el breed (Ex. 27 : 9, 11, 12, 13), omheind door pilaren, met koperen voeten en zilveren banden en haken (Ex. 27 : 10). Deze pilaren 20 aan den Noord- en Zuidkant (Ex. 27 : 9—12), en 10 aan de Westzijde en Oostzijde (Ex. 27 : 12, 13) stonden vijf el van elkander. Aan deze 60 pilaren hing 100 el gordijn in de lengte 50 el gordijn in de breedte van den voorhof (Ex. 27 : 9—13, 17—19). De ingang was aan de Oostzijde. Het gordijn hier was tusschen de vijf middelste pilaren dus

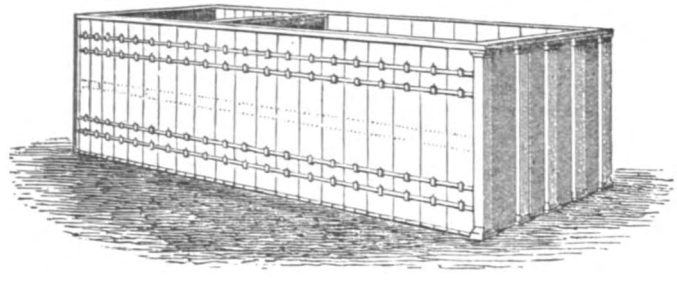

Het tabernakelhuis.

over de 20 el, geweven van de vier heilige kleuren. Dit was de eigenlijke toegang (Ex. 27 : 13—17; 38 : 18).

Voorwerpen in den tabernakel.

In den voorhof, dicht bij den ingang van het heilige (Ex. 40 : 29), stond het brandofferaltaar (Ex. 27 : 1—8; 38 : 1—7), gemaakt van sittimhout, 5 el lang breed, en 3 el hoog, met koperen platen overtrokken, waarom het ook heet koperen altaar. Midden er om heen liep een soort bank, met $1^1/_2$ el hoog en 1 el breed koperen raster- of vlechtwerk er onder. De bank of ommegang, waarschijnlijk van hout, met een bekleedsel van koper, diende bij het offeren. Aan de vier hoeken had het altaar vier hoornen, één met het altaar, dus waarschijnlijk

van sittimhout, terwijl aan de uiteinden van den ommegang vier koperen ringen, dienden voor twee sittimhouten, met koper overtrokken, draagstukken. Langs een aarden helling kwamen de priesters op den omloop (Ex. 20 : 26). Bij dit

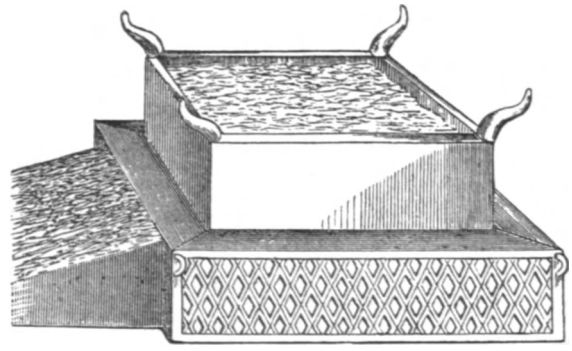

Brandofferaltaar.

altaar was koperen gereedschap: potten, om het brandend vet op te vangen (Ex. 27 : 3; 38 : 3), aschschoppen, sprengbekkens voor het bloed, vorken voor het omdraaien van het vleesch in het vuur, vuur- of kolenpannen (Lev. 10 : 1).

Nog stond tusschen het heilige en het brandaltaar een weinig westwaarts het koperen waschvat (Ex. 30 : 18; 38 : 8); een groote, koperen ketel op een koperen voetstuk, door Bezaleël gemaakt van de koperen spiegels der vrouwen (Ex. 38 : 8). Door middel van kranen liep het water uit het vat in het bekkenvormige voetstuk, waarin priesters handen en voeten wieschen.

In het heilige stond het reukaltaar (Ex. 30 : 1—10) of gouden altaar (Ex. 40 : 5; Num. 4 : 11) dicht bij den ingang tot het allerheilige (Ex. 30 : 6). Het was een sittimhouten vierkant, 1 el lang en breed, 2 el hoog; geheel met goud overtrokken, met vergulde hoornen, één met het altaar (Ex. 37 : 25, 26), dienende voor de bloedbesprenging van het zondoffer

(Lev. 4 : 7; 16 : 18). Langs het bovenvlak van het altaar liep een gouden rand of kraag, om het vallen van de brandende kolen te verhinderen. Onder den krans waren twee ringen bevestigd, aan parallelloopende wanden van het altaar, voor twee sittimhouten draagstokken. Geen vreemd reukwerk mocht op dit altaar komen, en wat eens op dit altaar was gebrand, mocht tot niets meer dienen (Ex. 30 : 9, 7).

Waschvat.

Verder stond in het heilige de tafel der toonbrooden (Ex. 25 : 23–29) of toontafel (Num. 4 : 7) van sittimhout, 2 el lang, 1 el breed, $1^1/_2$ el hoog, met zuiver goud overtrokken. Rondom het bovenvlak van de tafel was een breede lijst onder- en boven versierd met een krans van goud en lofwerk. Aan de vier pooten waren gouden ringen bevestigd, voor de sittimhouten en met goud overtrokken handboomen. Op de tafel stonden twee diepe schotels voor de brooden en platte schotels voor het reukwerk; bovendien waren er drinkkannen

voor de reukoffers (Ex. 25 : 29; 37 : 16). Op elken Sabbatdag werden twaalf, uit fijn meel gebakken, brooden op deze tafel ge-

Reukaltaar.

legd, in twee stapels van zes brooden; in de reukschalen fijn wierook. De oude wierook werd op het brandaltaar geofferd (Lev. 24:7,9).

Tegenover de tafel der toonbrooden stond aan de Zuidzijde van het heilige de kandelaar (Ex. 25 : 31 – 39), van louter goud en gedreven werk, wegende één talent gouds (Ex. 25 : 39), ter waarde van f 63000.–. Hij rustte op een zwaar voetstuk, en was een rechte middenschacht, waaruit aan weerszijden drie zijschachten uitliepen, bestaande uit deelen, die bij een bloemkelk in elkander liepen. De zijschachten liepen halfmaanvormig, allen even ver van elkander, zoo hoog als de middenschacht. Boven op de zeven schachten stonden de zeven lampen: losse, afneembare bakjes voor olie en pit. De lampen moesten gevuld met zuivere, olijfolie en alleen 's nachts branden (Ex. 27 : 21; 1 Sam. 3 : 3). Bij den kandelaar behoorden snuiters, blusch- en olievaten (Num. 4 : 9).

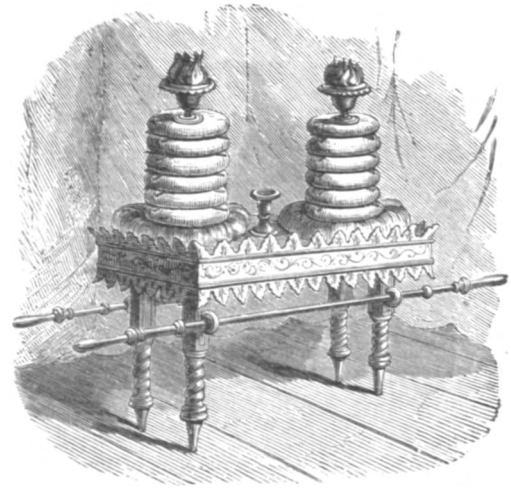

Toontafel.

In het allerheilige stond de ark, ark des verbonds (Num. 10 : 33) of ark des getuigenis (Ex. 25 : 22) of ark Gods (Jos. 3 : 3) genoemd, een kist van sittimhout, $2^1/_2$ el lang en $1^1/_2$ el breed en hoog, van binnen en van buiten verguld (Ex. 25 : 10 – 22; 37 : 1 – 9), met een gouden krans er om heen, en een gouden ring aan elken hoek voor de vergulde sittimhouten handboomen, die altijd in de ringen moesten gestoken blijven. Zoo lang en breed als de ark, was ook het verzoendeksel op de ark. Twee cherubs van gedreven goud, één geheel vormende met het verzoendeksel, en staande aan de uiteinden

tegenover elkander, bedekten het geheel met hun vleugelen, waartusschen God woonde in de wolk of Schekina (Ex. 25 : 22).

Kandelaar.

In de ark lagen de twee steenen bondstafelen (Ex. 30 : 18; Deut. 9 : 9): dunne steenen platen, aan beide zijden beschreven door Gods vingers (Ex. 32 : 15). Waarschijnlijk voor de ark, volgens sommigen er in, waren nog te vinden een kruik met een gomer manna (Ex. 16 : 32, 33) en de bloeiende staf van Aäron (Num. 17 : 8, 10).

De Tempel van Salomo. Op Gods bevel door het woord van Nathan werd David verhinderd in zijn voornemen, Jehova een vast huis te bouwen (2 Sam. 7 : 5). Het is door Salomo gebouwd met behulp van de bouwlieden van Hiram, den koning van Tyrus (1 Kon 5 : 6). Duizenden hieuwen de

cederboomen op den Libanon om, bereidden het hout en hieuwen kostelijke steenen voor den tempel (1 Kon. 5 : 13—18). Een Tyrisch handwerker, Hiram (1 Kon. 7 : 13—17), bewerkte het koper voor de pilaren. Het op den Libanon bereide, hout- en steenwerk werd op vlotten langs de zeekust naar Joppe gebracht, en vandaar op rollen en wagens den Moria opgevoerd.

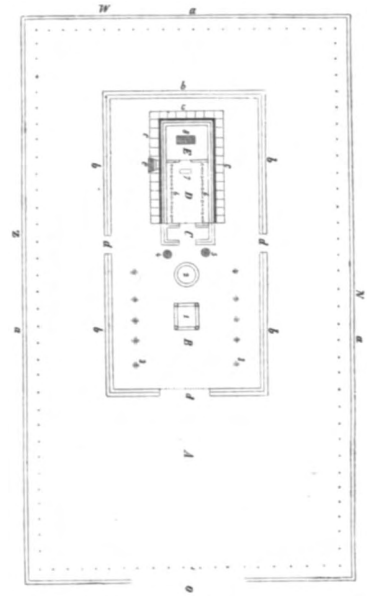

Plattegrond van Salomo's tempel.

Aangezien de Moriatop te klein was als bouwterrein voor den tempel, liet Salomo kolossale stutmuren van den voet van den berg af opmetselen en de open ruimte tusschen muur en berghelling met aarde opvullen.

De tempel heeft misschien Phoenicischen bouwstijl gehad. Hij vertoonde veel overeenkomst met het aangrenzende Libanonhuis, dat 100 el lang, 50 el breed, 30 el hoog was, en uit drie verdiepingen bestond, elk met 15 vertrekken. Het rustte op cederen pilaren, en diende voor volksvergaderingen en rechtsgedingen. De muren van dit huis waren ook uit schoon gehouwen steenen opgetrokken (1 Kon. 7 : 2—9) Bij het tempelhuis nu vinden we veel van deze dingen terug.

Tot den tempel gaven toegang allereerst een buitenste voorhof (2 Kron. 4 : 9) en hier binnen weer een binnenste voorhof (1 Kon. 6 : 36), of priestervoorhof (2 Kron. 4 : 9), of nieuwe voorhof (2 Kron. 20 : 5), of bovenste voorhof (Jer. 36 : 10). Om den buitensten ledigen voorhof, 400 el lang en 200 el

breed liep een hooge muur, misschien 5 el dik (Ezech 41 : 10), voorzien van stevige, met koper beslagen, poorten, nl. de poort Sur of Fundamentspoort (2 Kon. 11 : 6; 2 Kron. 23 : 5), de poort Benjamins (Jer. 20 : 2) en de nieuwe poort (Jer. 26 : 10).

Door deze poorten kreeg men toegang tot zuilengalerijen, waarin kamers waren, o. a. kamer van de zonen van Hanan, van Maäseja (Jer. 35 : 2—4), kamer van Gemarja (Jer. 36 : 10), van Nathan-Melech (2 Kon. 23 : 11), dienende tot verblijf van

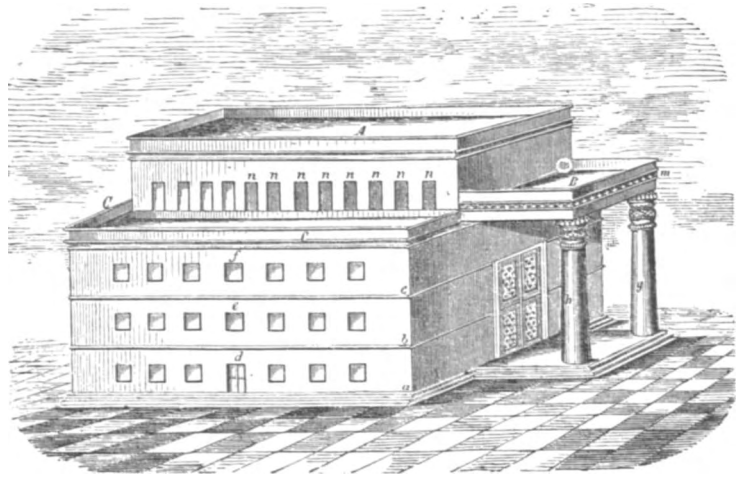

Tempelhuis.

priesters en levieten en tot bewaring van tempelvoorraad en gereedschap (2 Kron. 31 : 11; Neh. 10 : 38).

Binnen dezen voorhof lag 200 el lang en 100 el breed de binnenste voorhof of priestervoorhof, omgeven door een muur van drie rijen gehouwen steenen en een galerij van cederen pilaren (1 Kon. 6 : 36).

Het westelijk deel van dezen priestervoorhof werd gedeeltelijk ingenomen door het eigenlijke tempelhuis, 60 el lang, 20 el breed en 30 el hoog, een rechthoekig gebouw, met muren

van volmaakten steen, 6 el dik (Ezech. 41 : 5), waaraan geen ijzeren werktuig mocht gebruikt. Aan de oostzijde was een voorhuis of hal, 20 el breed, 10 el diep (1 Kon. 6 : 2 – 4), en 20 el hoog. Vóór de hal stonden twee koperen zuilen, hoog 18 el, 12 el in omvang, van binnen hol en voorzien van een koperen plaat, 4 vingers breed, met twee gegoten koperen kapiteelen, 5 el hoog, bolvormig, en van boven lelievormig, voorzien van een koperen rasterwerk, elk met twee rijen van

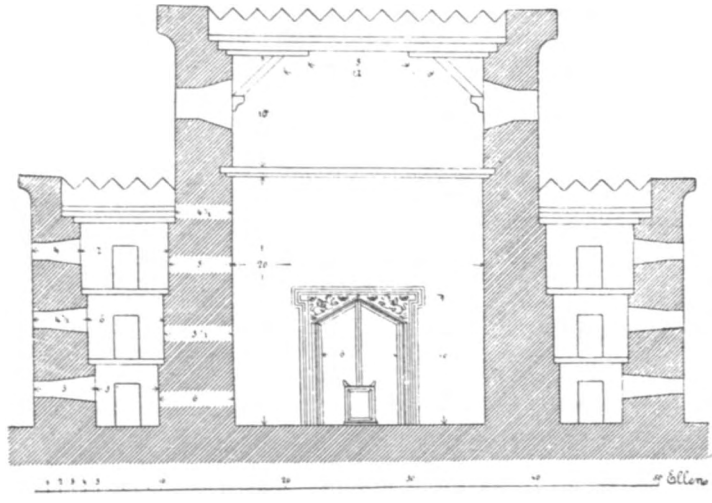

Doorsnede van het tempelhuis.

honderd granaatappelen. (1 Kon. 7 : 15 – 21, 40 – 43; 2 Kon. 25 : 15 – 17; 2 Kron. 3 : 15 – 17; 4 : 12, 13; Jer. 51 : 21, 23). De beide zuilen heetten Jachin en Boaz (1 Kon. 7 : 21): vastheid en beweging. ook wel: „Het sta in kracht", als bede om bewaring van dit huis.

Om het heilige en allerheilige, behalve aan de voorzijde, liep een belendend gebouw met drie verdiepingen (1 Kon. 6 : 6 – 10). Zijn buitenmuur stond 5 el van het onderste gedeelte der tempelmuren. De zolderingen en vloeren der af-

zonderlijke verdiepingen bestonden uit cederhouten balken, welke in de buitenmuren ingevoegd waren, doch aan het andere einde tegen den tempel op muurstutten rustten. De tempelmuur was namelijk van beneden af tot 5 el hoogte 3 el dikker dan boven; op 10 el hoogte 2 el dikker en op 15 el hoogte slechts 1 el, waardoor natuurlijk de benedenkamers 5 el, die van de tweede verdieping 6 en die van de bovenste 7 el breed waren. Met het dak was het geheele bijgebouw ongeveer 18 el hoog. Boven deze hoogte had het heilige getraliede vensters (1 Kon. 6:4); het allerheilige was geheel duister (1 Kon. 8:12). Het gebouw had een aantal vertrekken, die als schat- en voorraadkamers dienst deden (1 Kon. 7:51; 15:15; 2 Kon. 11:10). Het aantal vertrekken is onbekend, doch waarschijnlijk waren ze 6 el lang. De eenige ingang tot deze vertrekken was van buiten aan de zuidzijde. Aan dien ingang was de eenige wenteltrap, in den tempel als toegang voor de tweede en derde verdieping (1 Kon. 6:8).

Het tempeldak bestond waarschijnlijk uit een houten raam, waarin een laag steenen was gelegd.

Het tempelhuis was verdeeld in het Heilige, 40 el lang, en het Heilige der Heiligen of de aanspraakplaats. Door een 20 el lang dennenhouten vleugeldeur, 5 el breed, kreeg men toegang tot het heilige (1 Kon. 6:33—37). Zijn wanden waren cederhouten planken, met goud overtrokken, en voorzien van cederhouten snijwerk: nl. gebeeldhouwde bloemknoppen en Cherubijnen. De vloer was van dennenhout (1 Kon. 6:15—22). Het Heilige der Heilige was van het Heilige gescheiden door een cederhouten wand (1 Kon. 6:16), waarin een 4 el breede deur van olijvenhout zich bevond, met het kostelijkste snijwerk versierd, als cherubs, palmboomen en open bloemen, alles met goud overtrokken (1 Kon. 6:31—32). De binnenwanden waren op dezelfde wijze versierd.

Voorwerpen in den tempel van Salomo.

In den voorhof der priesters (2 Kon. 16 : 14) stond het groote brandofferaltaar of cederen altaar, van cederhout, met koperen platen bedekt, zoodat het ook het koperen altaar heet (2 Kron. 4 : 1), 20 el

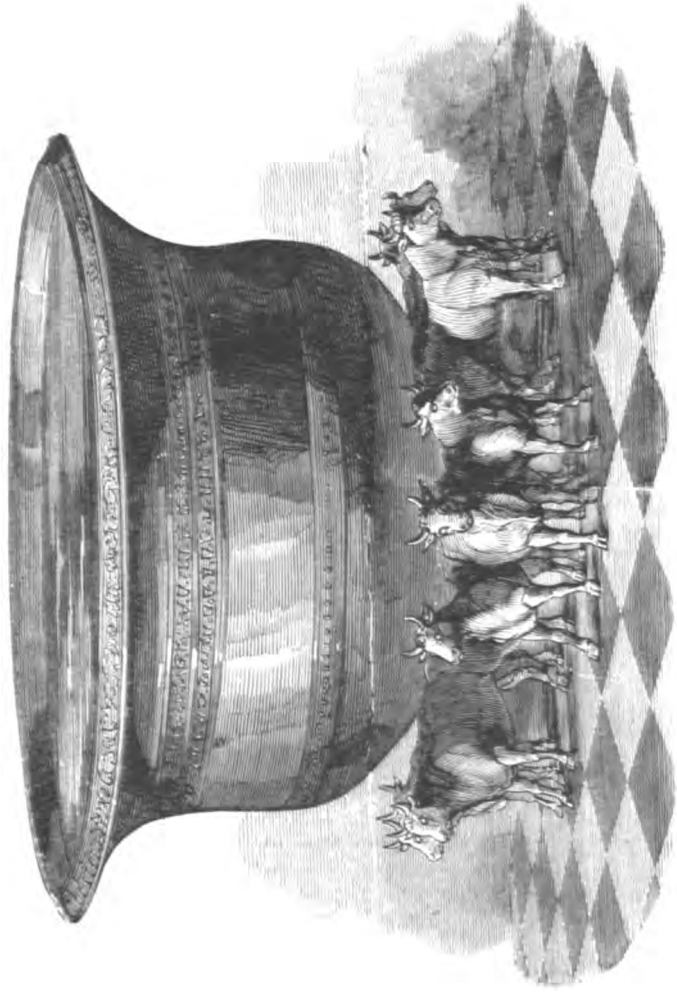

Waschbekken.

lang en hoog en 10 el breed, met een hoorn aan elken hoek, en een helling, die toegang gaf tot het altaarplat, volgens Ezech. 43 : 13 – 17 omgeven met drie trappen.

Bij dit altaar behoorden potten voor asch, schoffelen, krauwels en sprengbekkens voor het bloed (2 Kron. 4 : 11, 16), alles van gepolijst koper.

Ten Z. W. van dit altaar stond het koperen waschvat of de gegotene zee (2 Kron. 4 : 2), 5 el hoog, 10 el in middellijn, en aan den bovenrand 30 el in omvang. Het vat was aan den bovenrand één handbreed dik (2 Kron. 4 : 5). Dicht onder den rand liep aan den buitenkant een gietsel van twee rijen koperen, wilde augurken of kolokwinten, ten getale van 300. De gegotene zee rustte op twaalf, uit koper gegoten koeien, die drie bij drie naar de windstreken zagen (1 Kon. 7 : 23 – 27; 2 Kron. 4 : 1 – 6). Zij kon 3000 bath (2 Kron. 4 : 5) water bevatten, d. i. 600 Hectoliter en liep waarschijnlijk door openzetten van kranen leeg. Het water diende voor de reiniging van de priesters, het offervleesch, werktuigen enz.

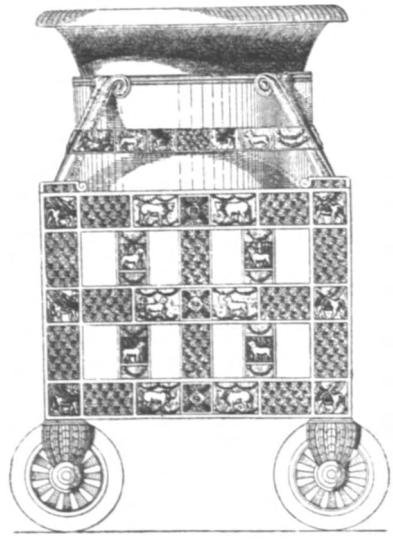

Waschbekken.

Rechts en links van het brandaltaar was een rij van vijf waschbekkens, die rustten op wagentjes of onderstellen, alles van fraai bewerkt koper. Deze 10 waschbekkens dienden voor het afwasschen van het offervleesch en voor het vullen van de gegoten zee. Ze waren ronde, sterk concave schalen, van boven met een middellijn van 4 el en aan den bodem

$1^1/_2$ el, die elk 8 HL. water konden bevatten (2 Kron. 4 : 6; 1 Kon. 7 : 38). Elk waschvat rustte op een koperen onderstel, 4 el lang en breed en 3 el hoog; de wanden van deze onderstellen waren in kransen gevat met beeldhouwwerk in de lijsten of wanden van leeuwen, runderen en cherubs. Op de onderstellen waren voetstukken bevestigd, waarin de bodems van de waterbekkens juist pasten. Het geheel werd op vier raderen voortbewogen, eveneens van koper (1 Kon. 7 : 27–37).

In het heilige, dicht bij den ingang van het heilige der heiligen stond allereerst het gouden reukaltaar (1 Kon. 7 : 48). Ook waren er aan de Noord- en Zuidzijde tegenover elkaar vijf kandelaren van massief goud, met zeven lampen aan elken kandelaar, geheel gemaakt naar het model van dien van den tabernakel (1 Kon. 7 : 49) en één of meer tafels der toonbrooden (1 Kon. 7 : 48; 2 Kron. 4 : 19), benevens gouden schalen en gaffelen, sprengbekkens, rookschalen en wierookvaten (1 Kon. 7 : 50).

In het heilige der heiligen stond de ark uit den tabernakel, waarin de twee steenen platen lagen, met de tien geboden er op gegraveerd (1 Kon. 8 : 9). Twee olijvenhouten en vergulde Cherubs, aan weerszijden van de ark, 10 el hoog, met vijf el lange vleugelen, stonden met hun aangezichten naar het oosten gekeerd. Ze raakten elkander met den eenen vleugel aan en met den anderen de wanden van den tempel (1 Kon. 6 : 23–28).

Van binnen was het heilige der heiligen 10 el minder hoog, dan het heilige, doch het dak boven beide was even hoog, zoodat er zich boven het heilige der heiligen nog kamers hebben bevonden, waarvan wij het gebruik niet kennen.

De Tempel van Herodes.

De tempel van Salomo bleef na 586 vóór Chr. vijftig jaar in puin liggen. In 536 vóór Chr. begonnen de uit Babel teruggekeerde ballingen onder Zerubbabel, aangedrongen daartoe door de profeten Haggaï en

Zacharia, den herbouw van den tempel, totdat in 516 vóór Chr. het tempelgebouw klaar was, dat naar Zerubbabel is genoemd (Esra 1 : 3; 6 : 3). Deze tempel kon in schoonheid bij dien van Salomo niet halen (Esra 3 : 12; Haggaï 2 : 1—9). Voor hoogte en lengte noemt (Esra 6 : 3) zestig el. Allengs is deze tempel vergroot en verfraaid. Hier offerde in ± 167 de Syrische koning Antiochus Epifanes een zwijn op het altaar (Dan. 9 : 27; Matth. 24 : 15). Tegen deze ontwijding stonden de Maccabeën op, die het Joodsche volk van het Syrische juk bevrijdden. Deze Maccabeën vormden nu een koningshuis en verfraaiden den tempel steeds meer. Door een deur was er toegang tot twee voorhoven en aan de binnenzijde van den buitensten muur waren kamers voor tempelgereedschap en voor woningen der priesters (Esra 8 : 29; 10 : 6; Neh. 3 : 30; 10 : 38; 12 : 25, 44; 13 : 4). Uit de apocryfe boeken van het O. Testament en uit den Talmud weten wij, dat er in den binnensten voorhof een brandofferaltaar, even groot als dat van den tempel van Salomo (2 Kron. 4 : 1), en een waschvat stonden. In het heilige, dat een voorhang had tot deur, stonden het reukaltaar, de tafel der toonbrooden en

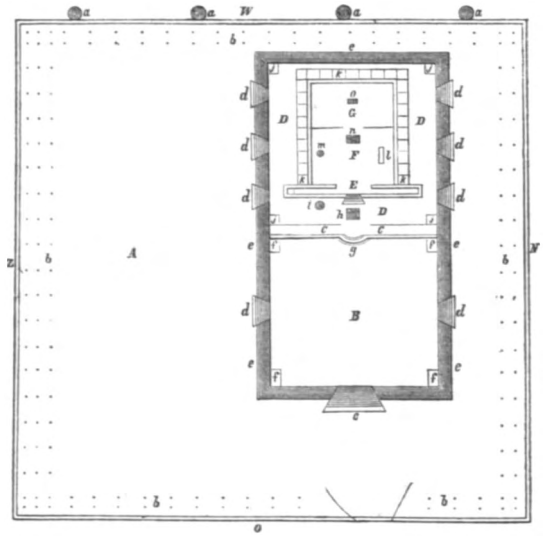

Plattegrond van den tempel van Herodes.

de gouden kandelaar. Het heilige der heilige was ledig. Bij dezen tempel schijnt ook een burcht of paleis te zijn aangebouwd (Neh. 2 : 8; 7 : 2)

Dezen tempel van Zerubbabel heeft Herodes, de koning der Joden, herschapen in een prachtig, grootsch gebouw om geen andere dan staatkundige reden.

Op reis naar Rome, naar keizer Augustus, vond hij een boek van den wijsgeer Aristoteles, waarin een overweldiger werd geraden, wilde hij in een overwonnen land zijn gezag handhaven, monumentale gebouwen te stichten. Om de Joden gerust te stellen, als zou hij den bestaanden tempel afbreken en geen nieuwen bouwen, werkte hij den bouw van elk deel eerst af, vóór hij met een nieuw deel begon. Aan het heilige en het heilige der heiligen liet hij, volgens de wet, alleen priesters en levieten werken, na ze eerst te hebben laten onderrichten in het metsel- en timmerwerk. De tempelbouw begon in het jaar 20 vóór Chr. Binnen $1^1/_2$ jaar was het eigenlijk tempelhuis klaar, aan de voorhoven en hallen is 8 jaar gewerkt. Jarenlang had men nog voor bijwerk noodig (Joh. 2 : 19, 20), zoodat eerst in 64 na Chr. de tempel geheel en al voltooid was Behalve de 1000 priesters waren er aan het werk 18000 andere arbeiders. Het tempelvlak werd eerst verbreed, door de steile helling aan de Zuidzijde van den tempelberg weg te nemen. Hiertoe werden groote gewelven gebouwd, die op 100 vierkante pijlers rustten. Met den bovenkant dezer gewelven had het terrein een omvang van ruim 1100 M. Op den rand van dit terrein bouwde men een geweldigen ringmuur met steenen tot 30 el lang en $6^1/_2$ el breed, zoodat de tempel de gedaante van een vesting kreeg. In dezen muur waren acht poorten, één aan de Noord-, en de Oost-, twee aan de Zuid-, en vier aan de Westzijde. De eerste poort was gesloten. Door de Oostpoort kon men alleen den tempel uitgaan. De Zuidpoort ingaande, was men dadelijk bij de schoonste van de vier hallen, de koninklijke hal; ze

waren aan den binnenkant van den ringmuur gebouwd en omgaven den voorhof der heidenen. Deze voorhof lag om den geheelen tempel en was met bonte steenen geplaveid. Hier bewogen zich de tempelgangers, hier konden zij zich voorzien van den halven sikkel als schatting voor den tempel, en van schapen en runderen of duiven voor een of ander offer, welk tempelceremonieel, behalve in de winkels van Bethini, ook te koop was inzonderheid in de zuilengalerijen langs den zuider-ringmuur (Joh. 2 : 14; Matth. 21 : 12). De zuilengaanderijen hadden aan drie zijden drie rijen pilaren, doch aan de Zuidzijde vier rijen. Te midden van deze hallen waren ook de 21 wachtplaatsen der levieten. Over deze wachters was de tempelhoofdman aangesteld, en vond hij ze slapende, als hij 's morgens rondging, dan liet hij ze geeselen, na hun eerst de kleederen te hebben uitgetrokken, en deze te hebben verbrand. (Openb. 16 : 15). De priesters en levieten, die geen dienst hadden te doen, brachten daar ook dikwijls een deel van hun tijd door. Waarschijnlijk is in deze hallen ook de opperzaal geweest, waar de discipelen de uitstorting van den Heiligen Geest hebben afgewacht. (Hand. 1 : 13, 14). De aanval der Joden op Paulus (Hand. 21 : 30—35) geschiedde, waar de Noord- en Westhal elkander raakten, want daar waren de trappen van den burcht Antonia, de Romeinsche kazerne. De voorhof van Salomo (Joh. 10 : 23) was de Oostelijke hal. De middelste van de drie zuilengangen in de schoonste hal was 24 el breed en 56 el hoog; de beide gangen aan weerszijden 16 el breed en 28 el hoog. De gangen waren ingesloten door zuilen, 162 in getal in vier rijen, waarvan die van de laatste rij voor de helft in den muur waren gemetseld. Ze waren 28 el hoog en voorzien van een dubbel voetstuk en van Korinthisch koperen kapiteelen. De plafondeering van de vier hallen was van cederhout, maar die van de koninklijke hal was bovendien rijk met snijwerk versierd. De zuilengangen werden allen 500 el lang. Gewoonlijk wordt met tinne des tempels (Matth.

4 : 5) bedoeld de top van deze koninklijke hal, gebouwd langs den steilen afgrond, dien men moeilijk met het oog kon peilen.

De voorhof der heidenen was minder heilig dan de binnen-voorhof, een langwerpig vierkant, door muren van den voorhof der heidenen afgescheiden. Daar de vloer van den binnen-voorhof iets hooger was dan die van den voorhof der heidenen, lag er om den voorhof een smal terras, 10 el breed, vanwaar men met vijf trappen naar elke poort van den binnen-voorhof opklom en met 14 naar het tempelterras afdaalde. Onder aan deze trappen liep een steenen borstwering, op bepaalde afstanden voorzien van tafels met Grieksche en Latijnsche opschriften, die de grens aangaven, waartoe niet-Joden mochten naderen. Men overschreed die grens op straffe des doods (Hand. 21 : 28).

De binnen-voorhof was door een muur in twee ongelijke deelen verdeeld. Het grootere westelijke deel, waarin de tempel stond, mocht alleen door mannen worden betreden. Het andere oostelijke deel heette de voorhof der vrouwen. Negen poorten gaven toegang tot den voorhof, 4 in het Zuiden, 4 in het Noorden en 1 in het Oosten; in den voorhof der mannen 6 en in den voorhof der vrouwen 3 poorten.

Langs de wanden van den binnen voorhof waren onderscheidene hallen en zalen. Waarschijnlijk hield het Joodsche Sanhedrin ten tijde van Christus zijne vergaderingen in een dezer vertrekken.

Den vrouwenvoorhof 10 el hooger dan de voorhof der heidenen kwam men in door de Oostpoort, vlak tegenover de Oostpoort van den grooten ringmuur, na eerst een marmeren trap van 12 treden te hebben geklommen. Deze poort heette Schoone poort (Hand. 3 : 2) en bestond uit twee groote vleugeldeuren van Korinthisch koper, zóó zwaar, dat 20 man ze nauwelijks konden openen of sluiten. Twee deurtjes aan den binnenkant van de Schoone poort gaven toegang tot een paar kamers onder den vrouwenvoorhof. De vrouwenvoorhof zelf

was 135 el lang en breed, en rondom door zuilengangen omgeven, behalve aan de vier hoeken, waar vier even groote kamers waren 40 el lang en breed.

In de ééne zaal liet de Nazireër bij het eindigen van zijn gelofte zijn haar afscheren (Num. 6 : 13—20), in de tweede zaal had de reiniging plaats van de melaatschen (Matth. 8 : 4; Lev. 14 : 1 – 23), in de derde zaal zagen de priesters, die een gebrek hadden en daarom voor den offerdienst ongeschikt waren, het offerhout na, of het wormstekig was; in de vierde zaal werden olie en offerwijn bewaard. Ook was er waarschijnlijk in den vrouwenvoorhof een schathuis om het geld uit de 13 over den voorhof verspreide schatkisten (Marc. 12 : 41—44; Luc. 21 : 1—4; Joh. 8 : 20) te bewaren. Liep men van de Schoone poort den vrouwenvoorhof recht over, dan kwam men aan een half-cirkelvormige marmeren trap van 15 treden. Langs deze trap kwam men door een schoone, met goud en zilver bekleede poort: de Oosterpoort, 500 el hoog en 40 el breed, in den mannen- of grooten voorhof, 135 el breed en 187 el diep. Deze bestond uit twee deelen: allereerst dichtst bij den vrouwenvoorhof: de voorhof van Israël, 11 el diep, en dan daarachter de voorhof der priesters, 176 el diep, beide door een laag hekwerk van elkander gescheiden. Op de 15 treden hooge, marmeren trap zongen en musiceerden misschien de levieten bij het brengen van het dagelijksch offer de liederen Hamaäloth of liederen der opgangen: Psalm 120 tot Psalm 135. Misschien ook stonden de levieten op een verhevenheid in den voorhof van Israël. Onder den voorhof van Israël of mannenvoorhof waren kamers tot berging van de muziekinstrumenten der levieten, met ingangen in den wand van den vrouwenvoorhof.

De voorhof der priesters liep geheel om het tempelhuis heen. Van uit de Oostpoorten van de verschillende voorhoven rechtuit loopende, kwam men tot het tempelhuis langs een trap van 12 treden. De breedte van deze marmeren trap bedroeg 100 el.

Zij strekte zich 15 el aan weerszijden buiten de breedte van het tempelhuis uit, zoodat dit van voren aanzienlijk breeder scheen dan aan de achterzijde. Misschien geleek hierdoor de tempel op een leeuw (Jes. 29 : 1, Ariël beteekent leeuw). Langs de marmeren trappen kwam men in een voorportaal, 100 el hoog, 50 el breed en 20 el diep. Liep men deze voorhal recht over, dan kwam men aan de openstaande vleugeldeur, met goud overtrokken, 55 el hoog en 16 el breed, versierd met een colossalen, gouden wijnstok, en met een Babylonisch tapijt van de vier heilige kleuren, even groot in omvang als de vleugeldeur. Deze deur voerde tot het heilige, dat 40 el lang, 20 el breed en 60 el hoog was, gewoonlijk genoemd de binnenste voorhof.

Het heilige, van Oost naar West midden doorloopende, kwam men in het heilige der heiligen 20 el lang en breed en 40 el hoog, van het heilige gescheiden door een dubbel voorhangsel, hangende op een el afstand van- en evenwijdig aan elkander. Op den grooten Verzoendag kon de Hoogepriester met het bloed van den stier of den bok der verzoening het heilige der heiligen ingaan, zonder het voorhangsel aan te raken, omdat het voorste en achterste deel ruimte voor doorgang overliet, het eerste aan de Noordzijde en het andere aan de Zuidzijde. Even hoog en breed was het voorhangsel, hangende aan zware, gouden staven, en geweven uit 72 koorden, elk van 24 draden, 6 purperblauw, 6 purperrood, 6 scharlakenkleurig en 6 linnenwit. Dit is het voorhangsel dat scheurde bij Christus' dood van boven naar beneden (Matth. 27 : 51 ; Marc. 15 : 38 ; Luc. 23 : 45). Het heilige der heiligen was ledig. Misschien was er een steen, waarop op Grooten Verzoendag een wierookvat stond. Boven het heilige der heiligen was een kamer, waarin oudheden werden bewaard. Het geheele gebouw was gedekt met een dak met een muur er om heen van 10 el hoog, misschien geheeten tinne des tempels (Matth. 4 : 5), en voorzien van 1 el hooge, gouden torentjes. Rondom

het tempelhuis waren nog tal van kamers voor verschillende doeleinden. Achter het tempelhuis was nog een ruimte van 11 el breed.

Het geheel was een enorm bouwwerk. Bij den Joodschen oorlog van 70 na Chr. konden duizenden Joden zich daartegen de Romeinen verschansen. Er was woonplaats voor de vele tempelbeambten, als bakkers voor de toonbrooden; reukwerkmakers voor de reukwerken, wevers voor de gordijnen, ja zelfs doctoren, die de blootvoets loopende priesters van onderlijfskrampen moesten genezen.

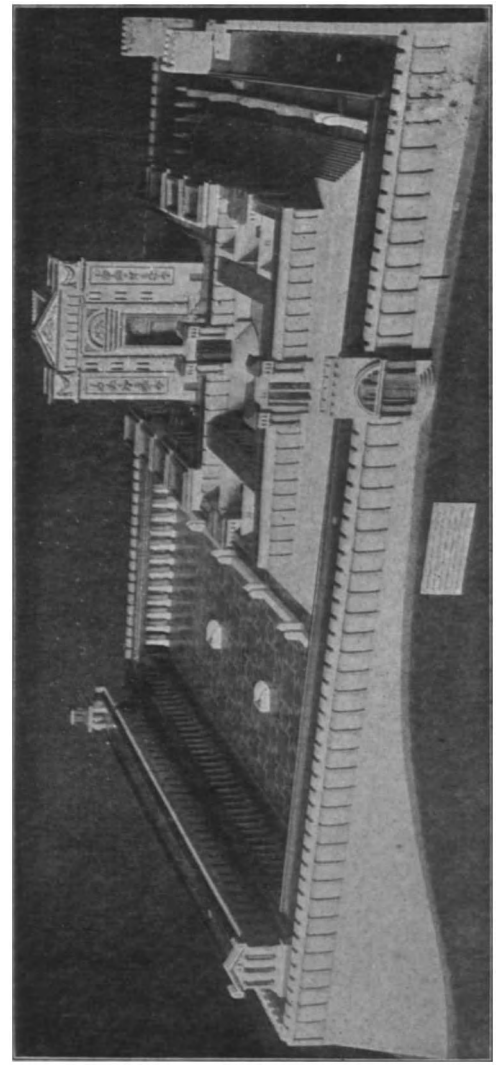

Tempel van Herodes.

Maar ook was de tempel een

indrukwekkend schoon gebouw (Luc 21 : 5, 6). Het was kunstig met marmer en gouden platen versierd. In 70 na Chr. den 10den Augustus is deze tempel door de Romeinen verwoest. De tijd der schaduwen was voorbij De hoogepriesterlijke tabberd was niet meer noodig. Geen steen is op den anderen gelaten. God woont niet meer in tempelen, met handen gemaakt.

Voorwerpen in den tempel van Herodes.

In den voorhof der heidenen en der mannen was geen roerend goed te vinden, in den vrouwenvoorhof stonden de 13 schatkisten, met trechtervormige opening voor de offergaven, en in den voorhof der priesters stond het brandofferaltaar, tusschen de Oostpoort van den mannenvoorhof en de Oostpoort van het tempelhuis; het maakte een stuk van de scheiding uit tusschen mannen- en priestervoorhof. Het was gemaakt van ongehouwen steen, 50 el lang, 32 el breed en 15 el hoog. Het had vier hoornen, met buizen eraan, waardoorheen het bloed der offerdieren wegvloeide in den vijver Siloah, aan den voet van den tempelberg gelegen. Tot dit hooge altaar leidde een helling van 16 el breedte. Ook waren er ommegangen aangebracht voor de priesters.

Verder stond dicht bij het heilige in den priestervoorhof een koperen waschvat met 12 kranen. Tusschen altaar en waschvat eenigszins naar het noorden bevonden zich 8 marmeren zuilen met vierhoekige cederen balken daartusschen, waaraan haken zaten, om het offervee op te hangen, terwijl 8 daartusschen staande marmeren tafels dienden tot toebereiding der offerdieren. In den vloer zaten de 24 ringen bij rijen van 6, waaraan de offerdieren werden vastgemaakt vóór het slachten.

In de voorhal vóór het tempelhuis werden langs den wand de wijgeschenken bewaard. Hier stonden twee tafels, één van goud en één van marmer. Bij het verwisselen der toonbroo-

den werden op de eerste de oude toonbrooden neergelegd en, op de laatste de nieuwe een oogenblik, voor dat ze op de toontafel in het heilige werden gezet.

Verder stonden daar nog de gouden kandelaar en een gouden tafel, een geschenk van een koninklijke Jodengenoote, Helena van Adiabene, met Numeri 5 : 22—28 tot opschrift.

In het heilige bevonden zich aan de zuidzijde de gouden, zevenarmige luchter of kandelaar, de tafel der toonbrooden dicht bij den noordmuur, beide overgebleven van den tempel van Zerubbabel, en eindelijk het reukaltaar (Luc. 1 : 8—10).

De Synagogen. De Synagogen waren het eerst te vinden in Palestina kort na Esra's tijd, dus ongeveer 400 vóór Chr. De openlijke voorlezing der wet bracht het bouwen der Synagogen met zich (Neh. 8 : 2; Hand. 15 : 21). Het waren huizen des gebeds en der stichting. Soms werd de synagogale dienst gehouden onder den blooten hemel (Hand. 16 : 13). Men bouwde de synagogen liefst dicht bij een stroom, opdat daar de Jodengenoot den levietischen doop kon ondergaan, en de levietische reinigingen konden plaats hebben (Hand. 16 : 15).

In het begin onzer jaartelling waren er synagogen in Palestina en daarbuiten tot in de kleinste steden. Plaatsen, nog kleiner dan Nazareth (Luc. 4 : 16), hadden een synagoge, zóódra er maar 10 volbloed Israëlieten waren, die volgens Num. 14 : 27 een gemeente vormden. Deze tien mannen waren personen, die tijd hadden elke maal op de gebedstijden samen te komen en vrij, welgesteld en meerderjarig waren.

Door de verstrooiïng der Joden in verschillende landen werden overal verspreide Joden aangetroffen aan wie o.a. Paulus kon prediken (Hand. 9 : 2, 20; 13 : 5, 14; 16 : 13; 17 : 1, 10; 18 : 4; 19 : 8).

De kosten voor den bouw en het onderhoud der synagogen kwamen voor rekening van de plaatselijke gemeenten; soms liet één persoon, zelfs eenmaal een Romeinsch officier uit

Kapernaum, op eigen kosten een synagoge bouwen (Luc. 7 : 4, 5). Door den ingang, meest aan de zuidzijde, kwam men in een voorportaal en daarna in de eigenlijke synagoge, een langwerpig vierkant, door twee zuilenrijen van Oost naar West in drieën gedeeld. Mannen en vrouwen zaten afzonderlijk; ze waren door een beschot of traliewerk van elkander gescheiden. De oudsten der gemeente zaten op een eeregestoelte, dicht met den rug bij de kast, waarin de wetsrollen lagen, den zoogenaamden tabernakel, en met het aangezicht naar het volk (Matth. 23 : 6; Jac. 2 : 3). Alle zitplaatsen waren in de achterste afdeeling der synagoge.

Voorwerpen in de Synagoge.

Behalve de zitplaatsen in het achterste deel der synagoge, stond in het tweede deel de tribune of kansel, een verhevenheid (Neh. 9 : 4) met een lessenaar voor de wetsrol, van achter door eenige trappen te beklimmen. Maar het voornaamste was de kast met de boekrollen, in den wand vlak tegenover den ingang en verborgen achter een kostelijk voorhangsel. De boekrollen, bevattende elk een boek van de wet of van de profeten (Luc. 4 : 17, 20) waren van perkament (2 Tim. 4 : 13) en werden in een foudraal bewaard. Aan den wand of aan de zoldering hingen lampen, die op Sabbat- en feestdagen werden gebruikt. Verder had men trompetten en bazuinen, waarop op Nieuwjaarsdag werd geblazen. Ook stond er de kandelaar met zijn armen, die op Chanukafeest: het feest van vernieuwing des tempels (Ps. 30 : 1; Joh. 10 : 22) werd aangestoken.

Heilige tijden.

De Sabbat.

De Sabbat is de grondslag van alle heilige feestvieringen in Israel. Hij diende, om alle schepselen te doen rusten van allen arbeid (Ex. 20 : 8—11). Godsdienstige beteekenis heeft de Sabbatdag als dag des Heeren,

waarop God zelf van Zijn arbeid had gerust (Ex. 31 : 17). Israël had dus dien zevenden dag te wijden aan godsdienstige rust. Hij wordt allengs een teeken, dat God voor Zijn volk had ingezet (Deut. 5 : 15). Schending van den Sabbat stond dus feitelijk gelijk met verbreking van het verbond, en werd van Godswege met steeniging gestraft (Num. 15 : 32 – 36). Historische beteekenis had. de Sabbatdag door den uittocht uit Egypte en de wetgeving op den Sinaï. Daarbij gevoegd, dat de Sabbatsrust in volkomen overeenstemming was met de lichamelijke behoeften van het schepsel, en wij kunnen verstaan de strengheid, waarmede het vieren van dezen dag gehandhaafd werd (Ex. 23 : 12; 31 : 14; 34 : 21; 35 : 1).

Men mocht op Sabbatdag geen land bebouwen, geen hout lezen, in huis geen vuur aanleggen, niet koopen of verkoopen. Liever lieten in den Maccabeeschen vrijheidsoorlog de Joden zich op Sabbat dooden, dan op dien dag wapenen te dragen Vooral na de ballingschap kan men spreken van een stipte nakoming van het Sabbatsgebod in Israël; ja met veel andere bepalingen werd dit gebod verscherpt.

Zóó was ook het reizen op Sabbat beperkt. Een Sabbatsreize, was 6 stadiën lang (Hand. 1 : 12), dat is ongeveer 2000 meter of 12 minuten gaans, de afstand tusschen den tabernakel en de verst verwijderde tenten van de legerplaats in de woestijn (Ex. 16 : 29). De Farizeërs hebben later met allerlei spitsvondigheid uitgemaakt, wat men op Sabbat moest nalaten, doch zij toonden daarmee den geest van dien dag niet te hebben begrepen (Matth. 12 : 2, 10; Joh. 5 : 10). Zij dachten, dat de mensch was voor den Sabbat en Jezus leerde juist omgekeerd (Marc. 2 : 27).

Het feest der nieuwe maan.

Dit feest (Num. 28 : 11 – 14) knoopt zich vast aan den Sabbat. Het jaar werd bij nieuwe manen berekend, die om de 29 of 30 dagen telkens terug keerden. Er werd dan op de trompet geblazen (Num. 10 : 10),

terwijl het volk tot een heilige bijeenkomst werd opgeroepen (Jes. 1 : 13; Ezech. 46 : 1). Dan stond het verkeer stil (Amos

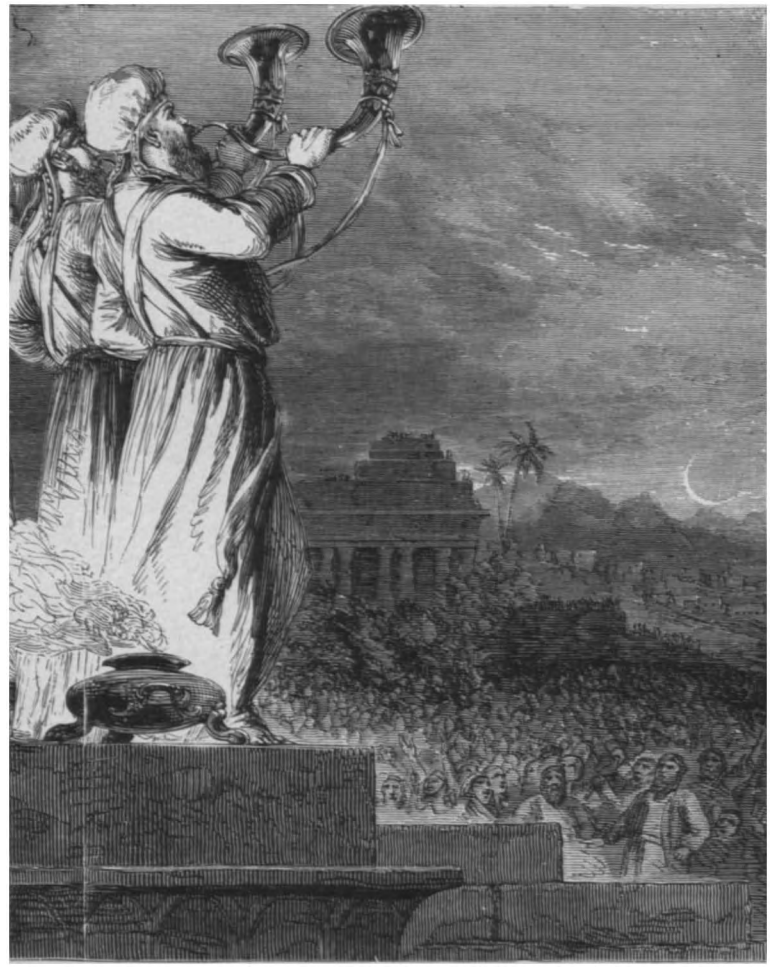

8 : 5) en vierde men feest (1 Sam. 20 : 5; Richt. 8 : 6) Nieuwe maan en Sabbat (de tijd tusschen 2 nieuwe manen was in

4 Sabbatten verdeeld) worden door de profeten dikwijls in één adem genoemd, hoewel de Sabbat hooger stond, omdat deze vooral voor Israël een verlustiging moest zijn. De nieuwe maan in de zevende maand Tisri, ongeveer midden September, was de nieuwjaarsdag (Ex. 34 : 22; 1 Sam. 20 : 24; Jes. 29 : 1). Dan werd op de bazuinen geblazen en het Nieuwjaarslied Ps. 81 gezongen.

Het Sabbatsjaar. Was de zevende dag de Sabbat, de zevende maand de aanvang van het nieuwe jaar, ook het zevende jaar, het Sabbatsjaar, ook wel genoemd jaarweek (Dan. 9 : 24), werd bijzonder gevierd. Het was het vrijlatingsjaar voor Hebreeuwsche slaven (Ex. 21 : 1 enz.); het land moest dan braak liggen (Lev. 25 : 4, 5); wat in het Sabbatsjaar groeide, was voor de armen (Ex. 23 : 10); eindelijk de schuldeischer mocht van zijn landgenoot het geleende in dit jaar niet invorderen (Deut. 15 : 12).

In het Sabbatsjaar moest op het Loofhuttenfeest de wet voorgelezen voor het volk (Deut. 31 : 10–13; Neh. 8 : 19). Na de ballingschap is het Sabbatsjaar eerst geregeld gevierd (Neh. 10 : 31); vóór dien tijd werden zijn bepalingen slecht nageleefd (Jer. 34 : 9).

Het Jubeljaar. Dit jaar, ook geheeten het jaar van den krachtig klinkenden hoorn, omdat het met hoornsignalen werd aangekondigd, moest om de zeven Sabbatsjaren plaats hebben, doch is waarschijnlijk nooit gevierd. Het is ingesteld, om alles, wat in de maatschappelijke verhoudingen was verwrongen en uiteengerukt, te herstellen (Lev. 25 : 8–55; 27 : 17, 18, 21, 23, 24; Num. 36 : 4). Op dit jubeljaar moesten verkochte goederen aan den oorspronkelijken bezitter worden weergegeven, zoodat een kooper van een stuk land niet den grond, maar alleen zooveel oogsten ervan kocht als er waren tot het jubeljaar.

Tot de bijzondere plechtigheden van deze verschillende feesten behoorde vooral ook het verdubbelen van de gewone dagelijksche offers. Dan werden er nl. nog geofferd 2 eenjarige lammeren, als brandoffer; een spijsoffer van $^2/_{10}$ efa meelbloem en $^1/_3$ hin olie en een drankoffer van $^1/_4$ hin wijn voor elk lam (Num. 28 : 3—10; 1 Kron. 23 : 31; 2 Kron. 2 : 4; 8 : 13; 31 : 3).

Groote Verzoendag.

Land en volk te ontzondigen en zich zelf Gode te heiligen was het levensdoel van den vromen Israëliet. Elk jaar op den tienden van de zevende maand, Tisri (einde Sept.), werd de Groote Verzoendag gevierd, voorafgegaan en doorgebracht met Sabbatsrust en vasten (Lev. 23 : 27; Hand. 27 : 9), als een dag der verzoening voor alle zonden en onreinheid van heiligdom, priesterschap en volk (Lev. 16). Op dien dag vervulde bijna uitsluitend de hoogepriester alleen den dienst. Was hij door ziekte verhinderd, dan werd zijn dienst door een plaatsvervanger overgenomen. Reeds een week te voren zonderde hij zich af in de tempelkamers, waarin hij den nacht vóór den feestdag wakende doorbracht met het lezen of zich laten voorlezen uit de Schrift.

Na het morgenoffer op 10 Tisri bereidde zich de Hoogepriester voor het brengen van het zoenoffer voor, door zichzelf te reinigen en met een wit gewaad aan, ontstoken reukwerk te doen stijgen boven het verzoendeksel, opdat hij niet stierf (Lev. 16 : 2, 12).

De verzoening voor den hoogepriester, zijn gezin en daaraan verbonden voor den geheelen priesterstand was het brengen van een stier ten zoenoffer. Zijn bloed werd aan de voorzijde van het verzoendeksel en dan zevenmaal op den bodem van de ark gesprenkeld (Lev. 16 : 11—14). De verzoening van het heiligdom en het volk geschiedde door twee bokken, bij loting aangewezen als zoenoffer of rantsoen (Matth. 20 : 28), en als zondebok om de zonden des volks te dragen.

Bij de loting ging de hoogepriester tusschen de twee dieren instaan en greep een papiertje met de rechterhand uit een bus, die men hem voorhield. Stond hierop „voor Jehova", dan was het dier aan zijn rechterzijde bestemd tot zoenoffer. Stond er op „voor Azazel" dan was hij als zondebok aangewezen. Het zoenoffer-dier kreeg nu een scharlaken-rooden draad om den hals, en de zondebok een om de horens (Jes. 1 : 18).

Het woord Azazel moet ontstaan zijn uit Azalzel en dit van Azal, dat verwijderen beteekent of eigenlijk „die verder en verder weggaat" (Lev. 16 : 26). Ook heeft men gemeend dat er een woestijn-demon mee werd aangeduid of ook wel de satan zelf.

De bok voor Jehova ontzondigde het heiligdom met zijn bloed. Het werd, evenals dat van den stier in het heilige der heiligen gesprenkeld; het heilige met alles er in, het reukaltaar zelfs zevenmaal, werd evenals het brandaltaar er mede bestreken en gesprengd.

Daarna nam de hoogepriester den anderen bok en laadde door handoplegging alle ongerechtigheid des volks op den kop van dit dier, na hem eerst met het bloed van den offerbok te hebben bestreken. Hierop werd deze zondebok uitgeleid naar de woestijn. (Joh. 1 : 29). Bij de tijding dat de zondebok in de steenachtige woestijn van een der rotsen in de diepte was gestort, werden vleesch (de huiden van beide offerdieren waren reeds op het brandoffer-altaar gelegd) en ingewanden van de beide offerdieren buiten de poort verbrand (Hebr. 13 : 11, 12).

Nu kon de hoogepriester weer van kleederen gaan verwisselen. In zijn prachtig gewaad bestuurde hij nog het offer van twee rammen (Lev. 16 : 23 vv.), verzamelde al het volk in den vrouwenvoorhof, las daar de instelling van den Grooten Verzoendag voor en besloot den dag met het gewone avondoffer.

Het Paaschfeest.

De drie groote feesten in Israël waren het Paasch-, Pinkster- en Loofhutten-feest. Zij sloten een tijdvak af in het landbouwleven, en brachten in herinnering groote gebeurtenissen in Israëls geschiedenis.

Zij werden geopend met het Paaschfeest, of feest der ongezuurde koeken of ongehevelde brooden. (Ex. 23:15; Marc. 14 : 12; Luc. 22 : 1), den feestdag, waarop de gerste-oogst begon. Het werd gevierd van 14 tot 21 Nisan of Abib (Nisan heette de maand ná en Abib vóór de ballingschap) Abib beteekent maand der rijpe aren, ongeveer 1—8 April. Het Paaschfeest was behalve een oogstfeest, ook een herinneringsfeest aan Israëls uittocht uit Egypte, die in dezelfde maand was voorgevallen. Het eten van ongezuurde brood bij den intocht in Kanaän Joz. 5:11), en voortaan elk jaar, was symbool van het eten van het brood der ellende bij het haastig wegtrekken uit Egypte (Deut. 16:1, 3). Langzamerhand verloor het Paaschfeest zijn karakter als oogstfeest en werd meer en meer een herinneringsfeest. De runderen en schapen, die ten offer werden gebracht, heetten Pascha, wat zooveel zegt als iets, dat voorbij springt.

Het was een verschooningsoffer, wijzende op den laatsten nacht van Israëls verblijf in Egypte, toen de verderfengel alle eerstgeborenen van dat land sloeg, en de Israëlieten spaarde (Ex. 12:23; Deut 16:1). Later bedoelde men met het Pascha meer het eigenlijk Paaschlam, dat als surrogaat diende van alle eerstgeborenen in Israël, waarop God een onvervreemdbaar recht had.

Het feest werd gevierd op deze wijze: zeven dagen lang at men ongezuurde koeken (Ex. 12:15). Op 14 Nisan moest alle zuurdeesem uit de woning worden verwijderd. Vervolgens moesten de feestoffers worden gebracht. Aan den avond van den eersten dag werd te Jeruzalem het pascha in den voorhof van den tempel geslacht, gekookt en gegeten. Daarna kon men thuis de andere dagen der inzetting vieren (Deut 16:1

enz.). Later bleef men gewoonlijk de gansche week in Jeruzalem (Ex. 12 : 1 vv.). Het paaschlam was een mannelijk schaap van 1 jaar oud, zonder gebrek, dat vier dagen van te voren reeds voor zijn bestemming werd afgezonderd (Ex. 12 : 3). Het werd geslacht door het hoofd van den familiekring, later door de Levieten (2 Kron. 30 : 17).

In den Joodschen oorlog 70 na Chr. werden volgens Josefus 256,500 lammeren toebereid. Gedurende het slachten zongen de Levieten in den tempel het Hallel (Ps. 113—118). Het bloed werd door de priesters opgevangen, en aan het altaar uitgestort, terwijl het vet op het altaar werd verbrand (tract. Pesachim V : 6, 10). Het lam werd daarna gebraden, en in de woning van het hoofd der broederschap, waar men alles voor den maaltijd in orde had gemaakt tegen betaling van de huid van het Paaschlam (tract. Joma fol 12*a*) gegeten door mannen, vrouwen en kinderen, die levietisch rein waren. De aanzittenden moesten minstens 10, hoogstens 20 in getal zijn (Ex. 12 : 3, 4). Wie onrein was, of niet bijtijds Jeruzalem bereikte, kon het Paaschmaal nuttigen, een maand later op 14 Marchesvan (2 Kron. 30 : 2 enz.).

De maaltijd zelf had het volgende verloop. Men kwam bijeen in de eetzaal, na eerst de voeten gewasschen te hebben (Joh. 13 : 4, 11). Daarop legde men zich rondom den paaschdisch op bedden of matrassen, leunende op den linkerarm en het lichaam schuin achterwaarts gestrekt. Eerst werd een beker met wijn, vermengd met een weinig water, om hem zoeter te maken, voor ieder volgeschonken. De eerste beker werd geledigd met een toespraak van het hoofd der broederschap, of met het uitspreken der Paaschwoorden: „Geloofd zijt Gij, Heere onze God! Gij koning der wereld, die de vrucht van den wijnstok geschapen hebt." Hierna ging men de handen wasschen en de eigenlijke paaschtafel werd nu aangericht. Op den disch kwamen nu twee à drie ongezuurde brooden of koeken, bittere kruiden bestaande in lattuw, met zout vermengd, en

het Paaschlam, het feestoffer, met de saus charoseth: gestampte rozijnen of druiven, vermengd met edik, zoo dik als mosterd en in kleur gelijkende op klei, ter herinnering aan de tichelsteenen van Egypte. Met een zegenspreuk nam het hoofd een stuk ongezuurd brood en een kruid, doopte het in de saus en at ervan met zijn dischgenooten, wien hij ieder niet minder dan een hoeveelheid van een olijfgrootte toereikte (Matth. 26 : 23; Marc. 14 : 20; Joh. 13 : 26). Na het wegnemen van dezen schotel ging de tweede beker rond en daarbij vroeg men het hoofd: „Wat is dat voor een dienst, dien gij daar hebt?" (Ex. 12 : 26), waarop deze de Paaschgeschiedenis verhaalde. Hierna ging men samen het geslachte lam eten en zong men den lofzang of het groote Hallel, Ps. 115—119, (Matth. 26 : 30) uit, reeds aan den aanvang van den maaltijd ingezet. Men ledigde nu den derden beker en het hoofd brak de ongezuurde koeken, afbeeldende de armen, die altijd gewoon waren, gebroken brood te eten (Matth. 26 : 26, 27). Nog een vierde beker volgde en met het zingen van Ps. 118 en een kort dankgebed werd de maaltijd daarna gesloten. Het verdere feestvieren bestond in het dagelijks offeren van 2 stieren, 1 ram en 7 lammeren ten brandoffer en van 1 geitebok ten zondoffer, met begeleiding van een spijs- en drankoffer voor elk der offerdieren (Num. 28 : 16—24). Tal van private dankoffers (Deut. 16 : 2) vulden deze offeranden verder aan. Het karakteristieke van den tweeden feestdag lag vooral in het brengen van de eerstelingen van den gerste-oogst (Lev. 23 : 10 vv.)

Het Pinksterfeest. Zeven weken na het eerste Pascha (Deut. 16 : 9—12), werd het feest der weken gevierd (Ex. 34 : 22), of het feest van het maaien: het oogstfeest (Ex. 23 : 16), of de dag der eerstelingen (Num. 28 : 26) of Pinksteren (± 50ste dag) (Hand. 2 : 1), één dag lang (Ex. 23 : 16; Lev. 23 : 15 enz.; Num. 28 : 27 enz.; Deut. 16 : 9 enz.)

Toen het Paaschfeest als landbouwfeest zijn beteekenis verloor, was Pinksteren ook niet zoozeer meer van beteekenis als feest van den tarweoogst. Men ging dezen dag vieren als herinneringsdag van de wetgeving op Sinaï, en zijn naam veranderen in feest der wetgeving.

Wat men op dit feest aan offers bracht, moest evenredig zijn aan den oogst van het jaar. Tot de feestviering werden ook armen, vreemden en dienstbaren toegelaten (Deut. 16 : 9 – 12). Als het offer der gemeente werd op den dag voor Jehova een beweegoffer gebracht van twee gedeesemde brooden, gebakken van 2 efa meel, (Lev. 23 : 16): het brood der eerstelingen (Lev. 23 : 20) of beweegbrood (Lev. 23 : 17). Ze moesten elk 7 handbreed lang en 4 handbreed breed zijn. Verder werden nog 7 éénjarige lammeren, 1 jonge stier, twee rammen als brandoffer, 1 geitebok als zoenoffer (Lev. 23 : 18 enz.) gebracht en volgens Num. 28 : 26—31 behalve de genoemde offeranden nog 1 jonge stier ten brandoffer, terwijl deze tekst een ram minder als brandoffer noemt. Brood en vleesch van de lammeren waren voedsel voor de priesters.

Het Loofhuttenfeest. Dit is het feest der inzameling (Ex. 23 : 16; 34 : 22; Joh. 7 : 2). Het was het feest van het einde van allen veldarbeid, en heette dan ook wel bij uitstek: het feest. Het viel op het einde van het jaar, op 15 Tisri of 5 dagen na den Grooten Verzoendag, begin October (Ex. 23 : 16; 34 : 22). Men woonde gedurende deze feestdagen in loofhutten in de open lucht als een herinnering aan het tentenleven in de woestijn. Het feest moest in Jeruzalem gevierd worden (Lev. 23 : 34 enz.; Deut. 16 : 13 enz.) gedurende zeven dagen, waaraan later nog een achtste werd toegevoegd (Deut. 16 : 13 enz.) Dan moesten er te Jeruzalem offers gebracht worden. Alle manlijke Israelieten tot de slaven toe, moesten, allè vrouwen en kinderen konden er aan deelnemen. Elk sabbatsjaar moest op dit feest de wet worden gelezen

(Deut. 31 : 10–13; Neh. 8 : 18, 19). Op den eersten en achtsten dag moest er een samenkomst van de gemeente zijn (Lev. 23 : 35).

De eerste dag was de grootste feestdag. Dan liep men rond met boomvruchten, takken van palmboomen en beekwilgen. Op dezen dag moest men offeren: één geitebok als zondoffer en 13 varren, 2 rammen en 14 eenjarige lammeren. Dit ging al de zeven dagen zoo door, alleen met dit verschil, dat men elken dag een var minder nam. Van 13 op den eersten kwam men dus op 7 op den laatsten dag. Vooral op den eersten dag 's avonds was er uitbundige vreugde. Het volk kwam samen in den vrouwenvoorhof; de levieten speelden en zongen, de vier kandelaren werden aangestoken en de feestgangers voerden allerlei dansen uit onder het zwaaien met brandende fakkels. Op den achtsten dag bracht men nog 1 var, 1 ram en 7 lammeren. Verder bracht men spijsoffers: meel en olie, en drankoffers in wijn (Num. 28 : 12 enz.)

Men woonde in loofhutten, die men oprichtte in tuinen, op daken, in straten, bij poorten, vooral bij de Waterpoort en de Efraïmspoort. Ook in den voorhof van den tempel waren loofhutten voor priesters en levieten. Nehemia 8 : 16 zegt van welk hout de hutten waren. Na middernacht van den eersten dag werden alle deuren van den tempel geopend, en dan drong men den tempel in met een bundel myrten , wilgen- en palmtakken in de eene en een citroenappel in de andere hand (Lev. 23 : 40) en zong men het Hallel (Ps. 113 – 118) in den voorhof. Aan den aanvang en bij het 25ste vers van Ps. 118 schudde men de bundels groen naar alle zijden en op en neder.

Op de zes eerste dagen ging men éénmaal om het brandofferaltaar, op den zevenden dag zevenmaal.

Een bijzonderheid, die tot het loofhuttenfeest behoorde, was het zoogenaamde waterplengen. Op de 7 feestdagen, volgens een zekeren Rabbi Juda ook op den achtsten dag, werd deze

plechtigheid aan het drankoffer van het dagelijksche morgen- en avondoffer verbonden. Oorsprong en beteekenis heeft men nog niet zeker kunnen bepalen, doch zij ging met uitbundige vreugde gepaard.

De Talmud zegt dan ook: „Wie de vreugde van het water scheppen niet gezien heeft, heeft zijn levenlang geen vreugde gezien." In een gouden kan haalde een priester water uit de bron Siloach en bracht dit in den priestervoorhof onder muziek en zang (Ps. 118:26; Joh. 7:37). De priester goot het water en den wijn, die samen het drankoffer vormden, in de buizen, ten Z. W. van het brandofferaltaar, waardoor water en wijn stroomden in de beek Kedron. Het deed wellicht denken aan het water uit de rots in de woestijn.

Feesten na de ballingschap.

Twee van deze feesten worden in den bijbel genoemd, *a* het Purimfeest en *b* het feest van de inwijding des tempels. Het Purimfeest (Esther 9:20 enz.) herinnerde aan de redding der Joden uit de aanslagen van Haman, onder de regeering van Ahosverus of Xerxes (485—465 vóór Chr.) De naam Purim, een Perzisch woord, dat lot beteekent, vindt zijn verklaring in Esther 3:7; 9:24, 26. Men vierde dit feest op den 14^{en} en 15^{en} Adar in uitgelaten vroolijkheid, met weelderige maaltijden, waarop men Haman vloekte, Mordechai zegende en geschenken aan de armen gaf. In de huisgezinnen en in de synagoge werd de geschiedenis van koningin Esther voorgelezen. De dag vóór het feest was een vastendag. Waarschijnlijk wordt in Joh. 5:1 het Purimfeest bedoeld.

Het feest van de inwijding des tempels (Joh. 10:22) werd acht dagen lang, te beginnen met 25 Kisleu (begin December), met brand- en vredeoffers en door schitterende verlichting der huizen in Jeruzalem en daarbuiten gevierd. De tempel werd versierd met gouden kransen en schilden en vele Joden hadden de gewoonte, elken avond één lamp meer te laten

branden. Van daar dat dit feest ook wel heette feest der lichten. Niet zelden trok men ook zwaaiende met groen en twijgen de straten door, zoodat hierdoor eenigszins een nabootsing ontstond van het loofhuttenfeest. Het was een verordening van Judas den Maccabeër tot aandenken aan de reiniging des tempels van den Syrischen afgodengruwel. Het Nieuwe Testament herinnert aan dit feest in Joh. 10 : 22.

Heilige Personen.

Heilige Personen bij den Tabernakeldienst.

Aangezien alle eerstgeborenen der Israëlieten gespaard bleven bij de 10e plaag in Egypte, toen de verderfengel die van menschen en vee der Egyptenaren sloeg, moesten alle eerstgeborenen in Israël Gods onvervreemdbaar eigendom zijn. En nu was hiervoor wel een algemeen los-offer ingesteld, maar in zijn geheel was toch de stam van Levi de eerstgeborene voor God geworden, Gods bijzonder eigendom, Hem gewijd en daardoor van Godswege geroepen het heiligdom te bedienen (Num. 8 : 16—19). Met bedreiging van de doodstraf voor ieder, die, niet of al uit den stam van Levi, zich dit ambt toeëigende, was het priesterschap aan het huis van Aäron (Num. 3 : 10) van Godswege toevertrouwd, afstammende van Kohath, den zoon van Levi (Ex. 6 : 15), terwijl de overige nakomelingen van Levi, nl. het huis Gerson, Merari en de overige Kohathieten voor den levietendienst bestemd waren. Deze mochten niet als de priesters aan den dienst in het heiligdom en aan het altaar toegelaten worden; zij waren een gift voor Aärons priesterhuis; dus priester- en tempeldienaren of Nethinim (Num. 3 : 17; 8 : 19). Elk der drie levietengeslachten moest de priesters voor een bepaald werk helpen. In de omzwerving door de woestijn hadden zij de heilige tent, waaromheen zij respectievelijk Westwaarts, Oostwaarts en Zuidwaarts waren gelegerd, af te breken, te vervoeren en weer op te richten, en

wel volgens vaste verordening. Het huis van Gerson had de zorg en de wacht over den tabernakel, dat is de tent met de vier bedekselen, en het gordijn van den ingang; het huis Merari had de zorg voor de richels, stijlen, pinnen, voetstukken en banden, en het overige van het huis Kohath had de zorg voor de voorwerpen in het heilige en het heilige der heiligen (Num. 3 : 17 – 37). Bovendien hadden zij de priesters te helpen bij het slachten en villen der offerdieren, bij het schouwen van de melaatschen, en waar 't verder meer gevraagd kon worden.

Uit het huis van Aäron kwamen dus alleen de priesters en de hoogepriester.

Sinds den dood van Aärons twee oudste zonen Nadab en Ahihu (Num. 3 : 4), ging het priesterambt over op Aärons overige twee zonen Eleazar en Ithamar en hun nakomelingen (Lev. 10 : 1 – 6). De priesterlijke bediening nu was tweevoudig (Deut. 33 : 10), ten eerste de dienst in het heiligdom en aan het altaar, voornamelijk een dienst der verzoening, ten tweede de dienst als leeraars en uitleggers der wet (Lev. 10 : 11). Zoo waren de priesters zoowel de vertegenwoordigers des volks voor God, als die van God voor het volk. Aan hen was dus wat hun eersten dienst aangaat, opgedragen het offeren, het besprengen van het bloed, het bewegen van de offeranden, de dienst aan brandoffers en aan reukaltaar, bij de tafel der toonbrooden, de zorg voor den kandelaar, het blazen op de trompet en de zorg voor de levietische reinheid (Lev. 13 en 14), in verband met ziekten en zonden, waaronder vooral de melaatscheid in aanmerking komt. Zij spraken den zegen uit over het volk. (Num. 6 : 23 – 27). Aan hen was ook, wat hun tweeden dienst aangaat, de beslissing in rechtszaken overgedragen (Num. 5 : 15; 6 : 13 enz.) waarbij ze den schuldige het brengen van offeranden oplegden; zoo zaten zij ook in crimineele rechtsgedingen (Deut. 21 : 5), maar hun eerste taak was in dezen als leeraars voor het volk op te treden, om

hen de inzettingen te doen onderhouden (Lev. 10:11). De hoogepriesters waren uit Eleazars geslacht eeuwen aanéén met een tusschenpooze alleen van Eli tot Salomo, in welken tijd nakomelingen van Ithamar de hoogepriesterlijke bediening vervulden (1 Sam. 2 : 35 enz.; 1 Kon. 2 : 35). De hoogepriester verrichtte de gewone priesterlijke functien, maar waarschijnlijk op Sabbatten en feestdagen; hij was de eenige, die viermaal op den Grooten Verzoendag het heilige der heiligen binnenging, óm voor eigen zonden en die des volks verzoening te doen; hij ook was de man, die in moeilijke gevallen den raad des Heeren ging vragen uit Urim en Thummim (Num. 27 : 21). De hoogepriester mocht nooit afgezet worden, hoewel in Jezus' dagen daartegen vaak gezondigd is.

De verschillende heilige personen werden gewijd: de *levieten* als een beweegoffer en door lichamelijke reiniging, het wasschen hunner kleederen, en de besprenging met het water der ontzondiging. Aan de levietische installatie was verder verbonden het brengen van een dubbel offer: één jong rund met een spijsoffer van meelbloem en olie, en één jong rund ten zondoffer, op den kop waarvan de leviet zijn handen moest leggen (Num. 8:5—14).

De *priesters* werden gewijd door wassching van het lichaam, bekleeding met priesterkleederen, en het brengen van de volgende offeranden; nl. een var of jong rund ten zondoffer — waarvan het bloed aan de hoornen van het altaar gestreken en vervolgens aan den altaarvoet uitgegoten werd. Het offerdier werd daarna met de ingewanden op het altaar verbrand. Dan volgden een ram ten vuuroffer, en eindelijk een ram als wijdingsoffer, van welken men het bloed nam om daarvan iets te strijken aan den rechteroorlel, rechterduim en rechter grooten teen. Dit was het veelzeggende symbool, om den priester gewijde ooren, handen en voeten te geven. Deze ram werd met een bolle broods als een beweegoffer aan God ge-

wijd. Van het vleesch van dezen ram werd daarna met de bolle broods een offermaaltijd bereid voor de andere priesters. Eindelijk moest de candidaat-priester zeven dagen lang dagelijks een stier ten zondoffer brengen, terwijl hij gedurende die week niet buiten den voorhof mocht komen. Den daarop volgenden dag mocht hij dan zijn dienstwerk verrichten (Ex. 29; Lev. 8). De *hoogepriester* werd op dezelfde wijze gewijd als de priester, alleen met dit verschil, dat bij hem nog de zalving plaats had met zalfolie. Deze bestond uit een mengsel van olijfolie, myrrhe, welriekende kaneel en geurigen calmus, en werd uit een onbreekbaren hoorn over het hoofd van den hoogepriester uitgegoten, zoodat zij langs baard en kleederen afvloeide (Ps. 133 : 2). Dit was het zinnebeeld van eeuwige bekleeding met het priesterambt (Ex. 29 : 4 – 9, 29; Lev. 4 : 3, 5, 16; 8 : 12).

Voor de bediening der verschillende heilige ambten waren bovendien nog andere voorwaarden gesteld. De levieten moesten 30 jaar oud zijn en op hun 50ste levensjaar hun dienst verlaten (Num. 4 : 3, 23, 30). Ook werden zij wel op 25-jarigen leeftijd toegelaten (Num. 8 : 23 – 26). Bij de priesters werden nog meer eischen gesteld. Ze moesten van priesterlijke herkomst zijn van vaders- en moederszijde. Van een vereischten leeftijd, om als priester op te treden, wordt niets vermeld; maar zooveel te meer wordt de noodzakelijkheid voorgeschreven, dat zij lichamelijk zonder gebrek zouden zijn. Er worden 12 gebreken genoemd, die met het priesterlijk ambt onvereenigbaar waren, o.a. kreupelheid, blindheid, geboggeldheid enz. Hij mocht geen onzedelijke of verstootene tot vrouw nemen. Geen doode mocht door hem aangeraakt worden, geen aas of verscheurend voedsel mocht hij eten. Wijn of bedwelmende dranken mocht hij niet drinken gedurende zijn bediening (Lev. 10 : 9), en over eenig verlies niet al te zeer bedroefd zijn (Lev. 21 : 1 – 7; 10 : 6 – 10). Dezelfde bepalingen werden ook nog voor de hoogepriesterlijke bediening verscherpt.

De hoogepriester mocht over een sterfgeval, welk dan ook, niet treuren en alleen een maagd tot vrouw nemen (Lev. 21 : 10—16).

De verschillende dienaren van den tabernakel waren in het dragen van ambtsgewaden ook onderscheiden. Van de kleeding der levieten is niet veel beschreven. In 1 Kron. 15 : 27 en 2 Kron. 5 : 12 staat, dat de levieten een fijn, wit linnen lijfrok of efod droegen. Uitvoeriger berichten zijn er van de priesterlijke kleedij. Deze bestond in haar geheel eveneens uit fijn, wit linnen. Wollen kleeding was den priesters verboden, omdat zij het zweeten en daarmede de onreinheid bevorderde (Ezech. 44 : 17). De kleedingstukken worden één voor één genoemd. Allereerst een been- of heupkleed: een soort korte broek (Ex. 28 : 42), misschien wel om elk been en elke heup één broek, reikende van de lendenen tot aan de knie. Vervolgens een lijfrok, misschien geruit, in elk geval een weefsel vol van oogjes (Ex. 28 : 4). Dit kleedingstuk had mouwen met nauwe armsgaten, en diende voor onderkleed; het reikte tot de enkels en werd met een gordel om het lichaam saam

Priester gekleed.

gehouden of opgeschort. De priester-gordel (Ex. 28 : 40; 29 : 9; 39 : 29), was uit de vier heilige kleuren geweven. Hij was in een dubbelen slag om het bovenlijf geworpen, terwijl de uiteinden tot de voeten neervielen. Eindelijk droeg hij nog een muts, evenals de gordel en andere kleedingstukken van linnen vervaardigd. Het was een doek, tot een soort kelkvormig hoofddeksel samengevouwen. De kleeding van den hoogepriester bestond behalve de gewone priesterlijke kleedij uit nog een opperkleed, zonder mouwen en met een halsopening. Het reikte tot aan de knieën, en was aan den zoom versierd met granaatappelen, van het vierkleurige linnen bewerkt, en met gouden schelletjes aan den rand (Ex. 28 : 31—36). Vervolgens droeg hij een schouderkleed of efod van vierkleurig linnen, met goud bestikt, bestaande uit 2 deelen, aan elkander verbonden door schouderstukken. Op elk dezer schouderstukken was een vierkante onyxsteen vastgehecht, waarop de namen van de stammen Israëls voorkwamen, op elken steen zes. Beide steenen waren in gouden vlechtwerk gevat. Het eerste stuk van dezen efod zouden wij een vest, het andere een breede kraag kunnen noemen.

De Hoogepriester, gekleed.

Deze efod schaduwde het kleed der gerechtigheid af, en de namen van Israëls stammen, op de steenen gegraveerd, dienden als zinnebeeld, dat de hoogepriester het volk met al zijn nooden en behoeften op de schouders droeg, en dat hij ze droeg op de twee edelgesteenten, zag op de heerlijkheid, waartoe het volk door zijn dienst zou gebracht worden. Voorts behoorde als een belangrijk deel tot de hoogepriesterlijke kleeding de borstlap, een halve el in het vierkant en eveneens van vierkleurig linnen geweven. Hieraan was een gouden plaat bevestigd met 12 open vakjes, waarin de edelsteenen zaten in drie rijen van vier en waarop de namen der twaalf stammen waren ingegraveerd. Deze borstlap was met snoeren en ringen aan den efod bevestigd. In den borstlap lagen de Urim en Thummim (Ex. 28 : 30; Num. 27 : 21). Van hun vorm weten wij niets. Misschien waren de Urim en Thummim deels geslepen en glanzende, deels ruwe diamanten dobbelsteenen, waarmee de hoogepriester het lot wierp en onder Gods leiding voorspellingen deed Ook is er een gangbare meening, dat de werking van de Urim en Thummim in niets anders bestond dan in een eigenaardige straalweerkaatsing van de twaalf steenen op den borstlap De woordelijke beteekenis van deze beide woorden is: licht en waarheid (Ps. 43 : 3). Eindelijk droeg nog de hoogepriester op zijn hoofd een tulband, bestaande uit een doek, die met kunstige plooien tot een muts was gevormd. Aan de voorzijde zat een gouden voorhoofdsplaat, waarop de woorden waren gegrift: „Heiligheid des Heeren."

Wat aangaat de inkomsten van de tabernakelbedienaars, de levieten genoten de tienden van de opbrengst van dorschvloer en perskuip, waarvan zij wederom een tiende aan de priesters moesten overdragen (Num. 18 : 22—30). Zij kregen voorts ten eigendom, volgens Joz. 21 : 3—9, 35 steden, volgens Num. 35 : 7, 48 steden, doch bij deze laatste 48 waren de 13 priestersteden geteld. Aan elken maaltijd, dien de offeraar

hield van de tienden van zijn veldgewas en vee, moest de leviet worden genoodigd (Deut. 12 : 17, 18). Zij ontvingen met de priesters hun aandeel uit den oorlogsbuit (Num. 31 : 30). Met den wees en de weduwe deelden de levieten de opbrengst van de tienden, die om de drie jaar moesten worden gebracht (Deut. 26 : 12).

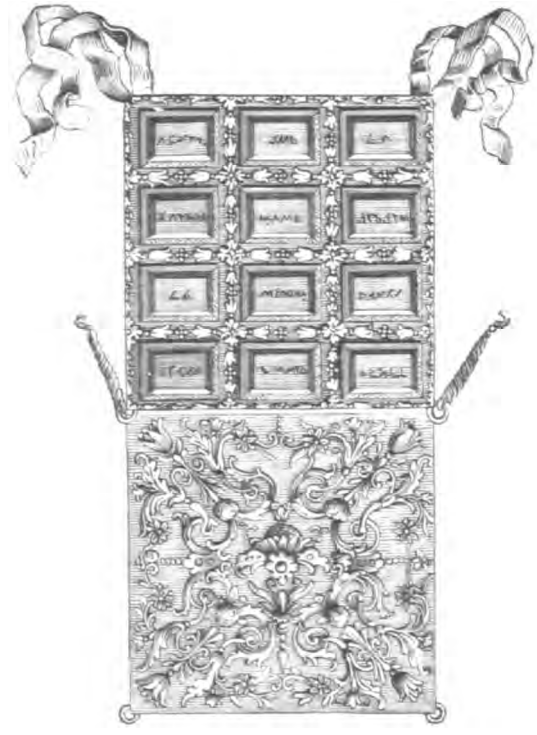

De borstlap.

De priesters genoten hoogere inkomsten. Hun meerdere bevoorrechting was den levieten een doorn in het oog en had allerlei verwikkelingen ten gevolge. De opstand van Korach, Dathan en Abiram was eigenlijk een levietenprotest tegen de bevoorrechting der priesters (Num. 16). Voor de priesters was ook het overblijfsel der spijs- (Lev. 2 : 3, 10; 6 : 14—16), der zond-, (Lev. 6 : 25, 26), der schuld- en brand-, (Lev. 7 : 7 – 10), der lof-, (Lev. 7 : 14, 15), en der dankoffers (Lev. 7 : 34), en het beweegoffer van den Nazireër (Num. 6 : 18 – 21). Zij mochten de toonbrooden behouden (Lev. 24 : 5—9), de eerstelingen (Num. 18 : 12—16), en de hefoffers (Num. 18 : 8). Jozua dacht hun bovendien 13 steden toe (Joz. 21 : 4).

De hoogepriester genoot het inkomen van den priester.

Beambten in den tempel van Salomo.

Eeuwen na de vestiging in Kanaän, eerst onder de regeering van Josia in 621 vóór Chr. bezaten de nakomelingen van Levi het onbetwist recht op het priesterschap. Dat dit recht vóór dien tijd werd bestreden, volgt uit Deut. 33 : 8—11. De gewijde geschiedenis levert voorts voorbeelden genoeg van priesterlijk werk door mannen van geen levietische afkomst. Micha had in zijn godshuis een zijner zonen tot priester aangesteld (Richt. 17 : 5). Samuel, niet een leviet, bedient het priesterlijk ambt (1 Sam. 7 : 5; 16 : 5). De koningen David en Salomo — niet uit den stam van Levi — bedienden zelf brand- en dankoffer (2 Sam. 6 : 18; 1 Kon. 3 : 4; 8 : 14). Maar door de glorie van Salomo's tempel werd het recht op het offerwerk in uitsluitend priesterlijke handen zeer versterkt. Bij de inwijding van den tempel kwamen dan ook alleen priesters voor (1 Kon. 8), en het is wel zeker, dat voor den geheelen dienst in den tempel alleen priesters en levieten werden gebruikt. En hiertoe waren mannen in overvloed, want volgens een opgave in de Kronieken waren er 3800 levieten

Het groote getal voerde tot organisatie. We weten althans dat de priesters uit het huis van Aäron in Davids dagen in 24 afdeelingen verdeeld waren, waarvan 16 van de afstammelingen van Eleazar en 8 van de kinderen van Ithamar (1 Kron. 24 : 2—5, 7—19). De levieten waren naar hun werkzaamheden ook ingedeeld en wel in vier klassen: *a.* tempeldienaars; *b.* deurwachters; *c.* ambtslieden; *d.* musici en toonkunstenaars (2 Kron. 23 : 3—7; 29 : 25, 26). Allengs bestond een niet gering gedeelte van de werkzaamheden der levieten in de uitvoering van muziek en zang. Waarschijnlijk heeft David, de stichter van het psalmgezang, die de muziek aan zijn hof invoerde (2 Sam. 19 : 35), ook bij den eeredienst de levietische muziek ingevoerd.

Willen wij het werk der levieten in den Salomonischen tempel samenvatten, dan kunnen we zeggen, dat zij dienaars waren van het huis Gods, dienaars der priesters en dienaars der gemeente. Het eerste waren ze krachtens het toezicht op de reiniging van den tempel, van de heilige voorwerpen en van den inhoud der schatkamers (1 Kron. 9 : 18, 19; 26 : 20; 2 Kron. 31 : 11). Het tweede volgde uit hun plaats aan de zijde van Aärons zonen in den offerdienst (1 Kron. 23 : 28) en het derde waren ze als tempelzangers. Een deel zong beurtzangen, soms bij het morgen- en avondoffer (1 Kron. 23 : 30), alsmede bij het brandoffer, terwijl anderen op cymbalen, luiten en harpen hun lied begeleidden. Bij beurtzangen zong de voorzanger één strofe, en vielen de anderen bij afwisseling in. Op de gewone dagen der week zong slechts een deel der zangers, maar op Sabbat was het koor sterker en op de feestdagen nog talrijker; dan werden er moeilijke melodieën gezongen en was de muziek zwaarder, alles onder de leiding van een bekwaam leviet den zoogenaamden opperzangmeester (1 Kron. 15 : 22, 27). Op het Paaschfeest werden bij het zingen schel klinkende instrumenten of blaaspijpen gebruikt (2 Kron. 30 : 21).

Niet zelden viel na het zingen van het lied door de levieten de gemeente in met een „amen" of „hallelujah", als antwoord (1 Kron. 16 : 36). Het gewone orkest bestond uit drie cymbaalslagers, 8 spelers op de luit en 6 harpspelers (1 Kron. 15 : 19, 20, 21). Het stond in den Salomonischen tempel, oostwaarts van het brandofferaltaar (2 Kron. 5 : 12).

Wat de werkzaamheden der priesters buiten den altaardienst betreft, zij vormden een tempelpolitie (Jer. 29 : 26), die dateert van de tijden van den hoogepriester Jojada (2 Kon. 11 : 18; 12 : 9). Eén van de priesters was de chef (Jer. 20 : 1 – 4). Verder waren sinds Joas en Josia (2 Kon. 25 : 18) drie priesters dorpelbewaarder van de Oost-, Zuid- en Westzijde van den tempel (2 Kon. 12 : 9; 22 : 4; Jer. 52 : 24), die

over de portiers toezicht hielden. De voornaamste priesters vormden sinds Hiskia met den hoogepriester een soort senaat. Zij heetten oudsten der priesters (2 Kon. 19 : 2; Jes. 37 : 2; Jer. 19 : 1) of vorsten van het heiligdom (Jes. 43 : 28). Reeds vroeger, sinds koning Josafat (2 Kron. 17 : 7—10), vormden de priesters met hun hoofd, den hoogepriester, een opperste gerechtshof.

Van de werkzaamheden van den hoogepriester weten wij niets meer, dan hetgeen bij zijn bediening in den tabernakel is gezegd. Hij was het hoofd van alle priestercolleges. Ook was hij in staatkundige aangelegenheden dikwijls een man van grooten invloed, bijv. Jojada (2 Kon. 11).

De laagste beambten in den tempel van Salomo waren de portiers, die om de week werden afgelost (1 Kron. 9 : 26). Dagelijks waren aan de vier zijden van den tempel 24 portiers op post, gedeeltelijk buiten, deels binnen den tempelmuur. Onder de portiers stonden verder de kinderen van de knechten van Salomo of Nethinim, waarschijnlijk de Gibeonieten, die voor houthakkers en waterputters werden gebruikt (Joz. 9 : 22—27). Zij waren tempelslaven, uit de door David en Salomo overwonnen volken gerecruteerd, en hadden het zwaarste tempelwerk te verrichten. De portiers, die waarschijnlijk vóór de ballingschap, maar zeker later zich onder hun hoofden gingen organiseeren (Neh. 11 : 19; 12 : 8, 9, 25), schijnen later onder de levieten te zijn opgenomen.

Beambten in den tempel van Zerubbabel en Herodes.

Na de ballingschap (586—536 vóór Chr.) concentreerde zich het volksleven om den eeredienst. Naast Zerubbabel was Jozua, de zoon van Jozadak, de hoogepriester, de hoogste persoon in het land (Zach. 6). Reeds Ezechiel wilde den geheelen cultus in handen van de levietische priesters leggen. Zelfs het werk der Nethinim moest volgens hem ook door Levieten worden verricht (Ezech. 44 : 9), Het getal der

tempeldienaars in het begin na de ballingschap is ons dan ook vrij nauwkeurig bekend. Een groot getal priesters en onderhoorigen (levieten weinig) gingen met Zerubbabel en Jozua uit Babel mede. De priesters, die medetrokken, waren 4289 in getal (Esra 2 : 36—39; Neh. 7 : 39—42); de meesten van hen waren uit het geslacht van Immer (1052 personen) en van Paschur (1247 in getal) (Jer. 20 : 1; 21 : 1; 38 : 1). De medetrekkende Levieten bedroegen slechts 74 (Esra 2 : 40; Neh. 7 : 43), de zangers 128 volgens Esra 2 : 41 of 148 volgens Neh. 7 : 44; de portiers 139 volgens Esra 2 : 42 of 138 volgens Neh. 7 : 45; de Nethinim 392 (Esra 2 : 43—59; Neh. 7 : 46—60). Ze waren allen in afdeelingen verdeeld en georganiseerd. De werkzaamheden waren bij allen dezelfde als in den Salomonischen tempel, maar alles was meer geordend. De werkzaamheden kwamen uitsluitend in levietische handen. De hoogepriester werd allengs het eminente hoofd van den geheelen eeredienst. De wijding tot het ambt bleef gelijk, evenals de vereischten voor het ambt. Alleen de kleeding van den hoogepriester onderging eene verandering, want sinds de Maccabeesche vorsten (± 150 — ± 40) den hoogepriesterlijken tabbaard droegen, werd aan hun gewaad een drievoudige gouden kroon met een aantal gouden knoppen toegevoegd. In het boek van Jezus Sirach wordt een geheel hoofdstuk gewijd aan de heerlijkheid van de hoogepriesterlijke bediening van Simon, den rechtvaardige. Na de stichting van den tempel van Zerubbabel ontstond ook het Sanhedrin, waarin de priesteradel zitting had met den hoogepriester aan het hoofd. Met den meerderen invloed en de hoogere levenspositie ging ook een vermeerdering van inkomsten gepaard. Volgens Neh. 10 : 32 bracht het volk behalve de offers $^1/_3$ sikkel jaarlijks voor verschillende uitgaven van den eeredienst, terwijl als bevoorrechting de priesters en levieten ten tijde van Esra vrij gesteld waren van belasting aan den Perzischen koning (Esra 7 : 24). De uitdeeling der tienden aan de levieten moest staan onder

priesterlijk toezicht (Neh. 10 : 39; Mal. 3 : 10). De zangers werden dagelijks betaald, voor zoover zij nog niet bij de Levieten waren ingedeeld (Neh. 11 : 23; 12 : 47) De uitkeering aan hen en aan de portiers geschiedde door de levieten uit hun tienden (Neh. 10 : 39). Van de inkomsten der Nethinim is niets bekend.

Tal van bijzonderheden, die plaats vonden ten tijde van Herodes' tempel, kunnen ook mogelijk zijn geweest bij den tempel van Zerubbabel. Alleen de uitbreiding en verfraaiïng van Herodes' tempel maakten den eeredienst meer ingewikkeld. Wij lezen verder telkens van overpriesters (Matth. 2 : 4; 26 : 3), en hebben dan te doen met de hoofden der 24 priesterafdeelingen (1 Kron. 24 : 7—19), die zitting hadden in het Sanhedrin en samen het gerechtshof van Josafat vormden. Deze 24 priesterafdeelingen deden om beurten dienst in den tempel. Elke afdeeling was voorts weer in 6 groepen onderverdeeld, waarvan elke groep slechts één dag dienst had te doen, behalve op den sabbat, want dan moest de geheele afdeeling aanwezig zijn. Zóó was Zacharias priester naar de dagorde van Abia (Luc. 1 : 5), dat is van de achtste afdeeling, waartoe Abia behoorde. Het aantal priesters nam allengs zeer toe. Josefus spreekt er van, dat er in zijn dagen 4 afdeelingen waren, en elke afdeeling meer dan 5000 priesters had. Ook de omvang van den tempel met zijn tal van schatten maakte uitbreiding van priesterlijk personeel noodzakelijk. Daardoor kwam er ook een plaatsbekleedende hoogepriester of Sagan voor (misschien reeds bedoeld in Jer. 52 : 24), en weer twee plaatsvervangers voor den Sagan: Katholikin. Verder drie schatmeesters: Gisbarin en zeven sleutelbewaarders: Amarkalin, die de sleutels van de zeven poorten van den voorhof der heidenen droegen en eindelijk drie tempelhoofdlieden met hun tempelpolitie (Hand. 4 : 1; 5 : 26).

De werkzaamheden van ieder kunnen wij uit de namen hunner bijzondere ambten nagaan. De levieten hadden de

priesters in alles te helpen. Zij hadden het werk van zangers, portiers en Nethinim. Aan de deuren en in de voorhoven moesten zij de wachtposten betrekken. 's Morgens ging een der tempelhoofdmannen rond en deed onderzoek, of de levietische wachters sliepen of waakten. In het laatste geval ging hij met zijn politie groetend voorbij, in het eerste geval werden den leviet de kleederen afgerukt en werd hij op den rug gegeeseld, terwijl zijn kleederen werden verbrand (Openb. 16 : 15).

Op den zang van de levieten werd ook ernstig gelet. Er kwam een heele agenda, welke psalmen op bepaalde tijden en gelegenheden moesten worden gezongen.

In den tempel van Herodes zongen bij het morgenoffer een corps levieten van 12 man. Zij stonden op de vijftien marmeren treden van den voorhof van Israël, misschien ook op de stellage, die van dezen voorhof leidde naar den priestervoorhof. Negen speelden er op de cither, 2 op de harp, 1 op de cymbaal. Het zingen begon, als de priester zich bukte, om het vrede-offer uit te gieten. De cymbaalspeler gaf het sein. Ze zongen dan verschillende psalmen o. a. Ps. 24, 48, 82, 92, 93, 94.

Op feestdagen zong men aparte psalmen: Ps. 118 op het loofhuttenfeest, Ps. 81 op het feest der nieuwe maan (Nieuwjaarsdag), het lied van Mozes (Ex. 15) bij eene andere plechtigheid (Openb. 15 : 3). Een van de bij den levietenzang gebruikte cymbalen is eens gebroken en het was onmogelijk, dit bekken te soldeeren. Hieraan, wil men, denkt Paulus, als hij spreekt van een luidende schel en een klinkend metaal (1 Cor. 13 : 1). De apostel wil zeggen: het is breekbaar, maar de liefde Gods, in onze harten uitgestort, vergaat nimmermeer (1 Cor. 13 : 8).

Van de werkzaamheden der priesters is verder niets bekend, daarentegen wel nog iets van de priesterwijding. Op den dag der vertooning (Luc. 1 : 80) aan Israël, moest de jonge priesterzoon zich aan een keuring onderwerpen. Boven-

dien werd er onderzocht, of hij van vaders- en moederszijde van priesterlijke herkomst was. Vooral met de lichaamsgebreken nam men het zeer nauw. De Rabbijnen telden niet minder dan 142 gebreken, die den priesterzoon voor bediening van het altaar ongeschikt maakten. Waren er geen lichaamsgebreken, dan kreeg de candidaat-priester witte kleederen aan, en ging over in den naasten dienst des hoogepriesters (Openb. 3 : 5). Wie afgekeurd werd, moest met zwarte kleederen aan het wormstekig hout in de houtkamer uitzoeken, want alles, wat den Heere werd toegewijd, moest gebrekloos en levietisch rein wezen.

Als wij nog over de kleeding der beambten spreken, laat ons dan niet vergeten, dat het prachtgewaad van den hoogepriester (Ex. 28 : 2) in den tempel bewaard werd. Later namen de Romeinen dit gewaad in bewaring en gaven het tot gebruik terug zeven dagen vóór de viering der groote feesten.

Staan wij eindelijk nog stil bij de woonplaats der tempelbeambten. Voor de priesters was de woonplaats aangewezen in de nabijheid van Jeruzalem (Neh. 3 : 22), voor de levieten te Netofa in Judea, te Gilgal bij Jericho, te Geba in Benjamin, te Asmavet, noord-oostwaarts van Jeruzalem (Neh. 12 : 28 enz.; 1 Kron. 9 : 16, 22). Priesters en levieten konden niet allen in Jeruzalem wonen en keerden na hun dienst naar hun woonplaats terug. Nu is te begrijpen, dat priester en leviet elkander denzelfden weg langs volgden op reis naar hun woning in Jericho en Jericho's omgeving (Luc. 10 : 30). Zacharias' woning lag in het gebergte van Judea (Luc. 1 : 39, 40).

Beambten in de Synagoge.

De overste van de synagoge (Luc. 8 : 49; 13 : 14) was de man, die bepaalde, indien hij het zelf niet deed, wie uit de Profeten moest lezen en het gebed moest uitspreken of naar de kast met de boekrollen moest opklimmen. Hij gaf de wetsrol aan hem,

die wilde lezen (Luc. 4 : 17). Onder zich had hij dienaren, aan wie hij het werk kon overdragen (Luc. 4 : 20). Hij vormde met de oudsten (Luc. 7 : 3), die ouderlingen heetten, de oversten der synagoge (Hand. 13 : 15) — zij waren de latere herders en opzieners der eerste Christelijke gemeente — een college of kerkeraad, die voor orde en tucht in de synagoge zorgde en de schuldigen strafte. Deze raad kon ook straffen opleggen van verbanning en excommunicatie en laten geeselen (Matth. 10 : 17; 23 : 34; Hand. 22 : 19; 26 : 11). De administratie over de collecten was mede aan dezen raad toevertrouwd. De aalmoezen werden in collecte- of offerkistjes ingezameld en op Sabbatavond door de armverzorgers bijeengebracht.

Onder den overste van de synagoge stonden als dienaren *a.* de Engel der gemeente (Openb. 2 : 1), iemand, die de functie van al de andere beambten kon vervullen en overnemen; *b.* de koster (Luc. 4 : 20), de man, die alles in de synagoge in orde had te houden, de te lezen boekrol tusschen de scharen had rond te dragen, aan te bieden, over te nemen en in de boekrolkast weer op te bergen. Misschien komt deze koster overeen met den diaken der latere Christelijke gemeente; *c.* de armverzorgers, die de collecten onder de behoeftigen ronddeelden en hierin mede door den koster werden bijgestaan.

Godsdienstige handelingen.

Godsdienstige handelingen.

De voornaamste handelingen bij den Israëlietischen eeredienst waren de offeranden, in bloedige en onbloedige offers te verdeelen. De eerste bestonden in runderen, geiten en schapen, desnoods duiven, maar nooit visschen; in alle geval in dieren, die vleesch met vet hadden, en zonder gebreken waren (Lev. 22 : 20—25; Mal. 1 : 8) en niet jonger dan 8 dagen, omdat anders hun vleesch

half rijp was, en ongezond tot voedsel (Lev. 22 : 27). Meestal waren de offerdieren één jaar (Lev. 9 : 3; Ex. 12 : 5). Bij dank- en zondoffer kwam het op het geslacht van het te offeren dier niet aan (Lev. 3 : 1, 6), maar in sommige gevallen, o a. bij het brandoffer, moest een mannelijk dier worden gebracht, omdat dit voor meer volkomen gold. Menschenoffers te brengen was bij de wet verboden (Lev. 18 : 21; 20 : 2—6; Deut. 12 : 31).

De offeraar bracht het vee van zijn kudde. Later waren er in Jeruzalem handelaars in offervee, en in Jezus' dagen was er zelfs in de omgeving van den tempel een georganiseerde tempelmarkt (Joh. 2 : 14). De plaats, waar uitsluitend het offer moest gebracht, was de voorhof van den tabernakel (later de priester-voorhof in den tempel) [Deut. 12 : 6, 11]; elke andere offerplaats was vervloekt (Lev. 17 : 5 enz.; Deut. 12 : 13). De Talmud plaatst de plek, waar het offerdier werd toebereid, aan de Noordzijde van het brandofferaltaar, of op een andere plaats, als de offers van minder waarde waren, maar toch altijd onder toezicht en medewerking der priesters. Na zich gereinigd en geheiligd te hebben (1 Sam. 16 : 5; Job 1 : 5), bracht de offeraar het dier naar het altaar (Lev. 3 : 1, 12; 4 : 14), legde de handen op den kop (Lev. 1 : 4), en slachtte het (Lev. 1 : 5; 3 : 2), wat ook de priesters konden doen en later hebben gedaan (2 Kron. 29 : 24), al of niet bijgestaan of vervangen door de levieten. Werd het offerdier in naam der geheele gemeente gebracht, dan legden de oudsten hun hand op den kop van het dier. Deze ceremonie der handoplegging was niet slechts een teeken van wijding, maar ook van verzoening, dewijl het dier in de plaats van den mensch werd gesteld. De priester ving het bloed op en besprengde het altaar (Lev. 1 : 5; 4 : 6; 5 : 9). Nu trok de offeraar het dier de huid af, en hieuw het, als het dier een brandoffer was, in stukken (Lev. 1 : 6) Bij andere offeranden zonderde hij de vetdeelen af, die op het

altaar verbrand werden (Jes. 1 : 11), terwijl dan het vleesch het eigendom der priesters werd, of aan den eigenaar bleef of ook buiten de stad verbrand werd. Over het slachten van vogels spreekt Lev. 1 : 14—17. Offeren was niet alleen een werk van boetvaardigheid maar ook van dankbaarheid. Wie geen vrijwillige offers bracht, gold voor ongodsdienstig (Pred. 9 : 2; Jes. 43 : 23 enz.). Later sprak men bij het altaar een of anderen eed uit (Matth. 23 : 18). Glanzend was de offerdienst in de dagen van Israëls welvaart (Jes. 19 : 21; 56 : 7; Zach. 14 : 21; Jer. 17 : 26).

Gaan we de bloedige offeranden in 't bijzonder na, dan denken wij allereerst aan het oudste, het *brandoffer* (Gen. 8 : 20). Het moest een uitsluitend mannelijk offerdier wezen (Lev. 1 : 3, 10); vogels als brandoffer mochten alleen van beide geslachten zijn (Lev. 1 : 14).

Het offerdier werd, nadat de stukken vleesch eerst waren gewasschen (2 Kron. 4 : 6), op het altaar geheel verbrand (Lev. 1 : 6 enz.; 8 : 20 enz.): eerst kop en vetdeelen en dan ingewanden, beenderen en schenkels (Lev. 9 : 10, 14). Met de nagels moesten de priesters het duivenoffer den kop afknijpen, het bloed uitdrukken aan den wand van het altaar, krop en vederen op den aschhoop werpen, daarover de vleugels uitspreiden en dan alles geheel verbranden (Lev. 1 : 15—17). Bij wijze van uitzondering werd het offer ook op andere geheiligde plaatsen verbrand (2 Sam. 24 : 25; 1 Kon. 3 : 4; 8 : 64). Spijs- en drankoffers waren aan het brandoffer verbonden (Num. 15 : 3 enz). Zij waren voorgeschreven als deel van den dagelijkschen offerdienst (Num. 28 : 3), maar inzonderheid voor de Sabbatten (Num. 28 : 10), bij de drie groote feesten (Lev. 8 : 18; 9 : 2; Num. 7 : 15 enz.; 8 : 12), en op den eersten dag van een nieuwe maand (Num 28 : 11); ook behoorde het brandoffer tot de privaatofferanden bij inwijdingen (Ex 29 : 18, 25; Lev. 8 : 18; 9 : 2 enz.) en als dank- en schuldofferande, bij de reiniging na de geboorte

(Lev. 12 : 6 enz), bij reiniging van de melaatschheid (Lev. 14 : 19, 22), en bij het Nazireaat, als de Nazireër een doode had aangeraakt (Num. 6 : 9 enz.), of den tijd van zijn Nazireërsbelofte besloot (Num. 6 : 13, 14). Het werd ook vrijwillig gebracht bij vroolijke of droeve gebeurtenissen (Richt. 20 : 26; 1 Sam. 7 : 9; 2 Kron. 31 : 2). De jonge koning Salomo bracht het als een hecatombe (1 Kon. 3 : 4; 1 Kron. 29 : 21). Zelfs heidenen mochten deze offers brengen (Ezra 6 : 17).

Het *dankoffer* (Lev 3 : 7: 11 enz), dat vaak naast het brandoffer voorkwam, was vrijwillig (Lev. 7 : 16), als het gold de vervulling van een gelofte; het had dan het karakter van een lofoffer (Lev. 7 : 12, 21, 29). Voorgeschreven was het op den Pinksterdag, waarop twee éénjarige lammeren moesten worden geofferd (Lev. 23 : 19). Het was een persoonlijk offer of namens het volk gebracht, en kwam voor bij plechtige gelegenheden, zooals de keuze van een koning (1 Sam. 11 : 15) en na het slagen van gelukkige ondernemingen (Deut. 27 : 7; Jos 8 : 31). Het moest bestaan uit runderen en kleinvee van beide geslachten. Het vet en de ingewanden, de nieren met de lendespieren (Lev. 3 : 3 enz.) kwamen op het altaar, bij het Pinksterfeest ook borst en schouder (Lev. 7 : 30 enz.); het overige was geheel voor de priesters op Pinksterfeest, terwijl bij andere dankofferanden alleen borst en schouder den priesters toevielen en het overblijvende aan een vroolijken maaltijd bij het heiligdom door den offeraar en zijn familie werd genuttigd (Lev. 22 : 30). Wat na twee dagen nog overig mocht zijn, moest verbrand worden (Lev. 7 : 16; 19 : 6).

Zondoffer en *schuldoffer* dienden tot verzoening van eenige zonde, het schuldoffer meer tot verzoening van het zondigen tegen de Levietische wetten. Van zondoffer wordt gesproken in Lev. 4 : 1—5, 14, van schuldoffer in Lev. 5 : 14—26. Een zondoffer werd gevraagd voor het overtreden van een of ander gebod; een schuldoffer was noodig bij het zich ver-

grijpen aan het eigendomsrecht. De grondgedachte was bij het schuldoffer, dat naast de verzoening voor de zonde ook nog schadevergoeding moest gegeven worden. De vergoeding moest het gestolene of het beschadigde in waarde nog de helft te boven gaan.

Het zondoffer bestond in een stier, geitebok, geit of schaap; het bloed werd in het heiligdom gebracht, de vetstukken op het altaar, het overige — was het offer een stier — werd buiten de legerplaats verbrand; van de andere offerdieren werd behalve de altaarstukken alles door den priester opgegeten (Lev. 4 : 3, 14, 21—35).

Het schuldoffer, altijd privaatoffer, bestond in een ram. Het bloed van het zondoffer werd gestreken deels in het heilige tegen het allerheilige en aan de hoornen van het reukaltaar (Lev. 4 : 6 enz.; 17 enz.), deels aan het deksel van de ark (Lev. 16 : 14 enz.); was het zondoffer offer van een enkele persoon, dan werd het bloed gesprengd aan de hoornen van het brandofferaltaar (Lev. 4 : 25, 30, 34). Het bloed van het schuldoffer werd gesprenkeld aan de wanden van het altaar (Lev. 5 : 9; 7 : 2).

Onder de onbloedige offeranden komen voor spijs- en drankoffers en reukwerk.

Het *spijsoffer* werd zelfstandig gebracht (Lev. 2; 5, 11; Num. 5 : 15). In dit geval werd het spijsoffer, dat uit meel of bakwerk of geroosterd koren bestond, door den priester uit de hand van den offeraar genomen en een handvol daarvan op het altaarvuur gelegd, opdat het met den reuk en den rook van de offerande den offeraar bij God in gedachtenis bracht. Het overige van het offer viel den priester ten deel. Er mocht geen zuurdeeg in het meel zijn en geen honig, wel daarentegen als toegift wierook, zout en olie (Lev. 2 : 11, 13, 15, 16).

Werd het spijsoffer gebracht als aanhangsel bij het brandoffer, dan werd de geheele hoeveelheid mede op het altaar verbrand (Num. 15 : 4 enz.).

Het *drankoffer* was, evenals het spijsoffer, een toegift bij brand- en dankoffer (Num. 15 : 5 enz.; 28 : 7 enz.). Het bestond uit wijn en werd op het brandaltaar uitgegoten.

Het *reukwerk* bestond uit wierook, als zinnebeeld in zijn opkronkelende rookwolken van het tot God opstijgend gebed. Het werd meestal bij het spijsoffer gevoegd (Lev. 2 : 1, 15). Er was in den tempel een dagelijksch reukoffer, 's morgens en 's avonds (Ex. 30 : 7 enz.). Het was op doodstraf verboden, het reukwerk na te maken (Ex. 30 : 38), dat bestond uit de volgende ingrediënten: *a.* stacte, een kostelijk soort nardus; *b.* zeenagel, fijngestampte schelpen van een slak in de Indische meren, die op nardusdragende boomen aast [1]); *c.* galbanum en *d.* wierook, alles vermengd met zout, om het te bewaren tegen bederf (Ex. 30 : 34). De Talmud noemt hierbij nog een mengsel van zeven andere specerijen. Op grooten Verzoendag werd een voortreffelijk reukoffer gebracht (Lev. 16 : 12 enz). Behalve de offeranden moeten wij als verdere gaven hier nog noemen: *a. de eerstelingen; b. de tienden.*

De eerstelingen moesten gebracht van de vruchten des lands, van menschen en vee. De vruchten werden niet geofferd, maar behoorden den priesters (Ex. 23 : 19; Num. 18 : 12 enz.; Deut. 18 : 4; 26 : 2 enz). De hoeveelheid dezer eerstelingen was aan de competentie van den gever overgelaten. In naam van het gansche volk werden de eersteling-garven van de gerst gebracht op Pascha, en van de tarwe op Pinksteren in den vorm van brooden (Lev. 23 : 10, 17).

De mannelijke eerstgeborenen, zoowel van menschen als van vee (Ex. 13 : 2, 11 enz.), moesten worden gebracht aan Jehova, in verband met de redding van Israëls eerstgeborenen bij de 10de plaag der Egyptenaren (Num. 3 : 13; 8 : 17). Daar de geheele stam van Levi echter in den dienst der eerstgeboorte voorzag, werd de eerstgeboren zoon wel voor Jehova

[1]) A. de Visser: Israels ambten en bedrijven in Jezus' dagen, Jaarg. 1907, blz. 265.

gebracht, als hij één maand oud was, maar weder gelost of losgekocht voor 5 sikkelen. De eerstelingen van rein vee, mits zonder gebrek, moesten binnen één jaar geofferd worden; het vleesch was voor de priesters (Num. 18:18). Rein vee met gebreken werd thuis geslacht en thuis gegeten (Deut. 15:21, 22). Zelfs de eerstgeborenen van onrein vee moesten worden gelost (Lev. 27:27).

Verder werden tienden gebracht van de kudde en van velden boomvruchten (Gen. 14:20; 28:22). Zij waren inkomsten voor de Levieten, of zij moesten gelost worden (Num. 18:21, 24; Lev. 27:30; Matth. 23:23). Voor de tienden van klein vee leze men Lev. 27:32 enz. Later moesten deze tienden in de offermaaltijden worden opgegeten (Deut. 12:6 enz) Om de drie jaar moest er een dubbel tiende worden afgezonderd, waarvan het tweede thuis in een maaltijd genuttigd werd, waaraan levieten, vreemdelingen, weduwen en weezen moesten worden genoodigd (Deut. 14:28 enz ; 26:11)

Geloften waren van positieven aard, als men iets aan God beloofde bij gevaar en bij ontvangen van eenig gewenscht goed, of van negatieven aard, als men God beloofde zich van iets te onthouden, dat anders geoorloofd was. Maar hoe ook, positief of negatief, eenmaal uitgesproken, waren zij bindend (Deut. 23:21 enz.; Num. 30:3, 4), waarom in Spr. 20:25 voor overijling in het doen van geloften wordt gewaarschuwd. De wetgever beperkte het aantal geloften, om ze in overeenstemming te brengen met den eeredienst en mogelijke stoornis te voorkomen in burgerlijke en huiselijke verhoudingen (Num. 30:4); zoo mochten ondergeschikten, als vrouwen, dochters, slaven niets beloven buiten den wil van man, vader of heer. De geloften, van zeer ouden datum (Gen. 28:20), waren alleen geldig, als zij luid waren uitgesproken (Deut. 23:23); ze golden als een godsdienstplicht (Richt. 11:35; 2 Sam. 15:7; Pred. 5:3; Ps. 22:26; 66:13). Men deed geloften om personen den Heer te wijden, o. a. Samuel (1 Sam. 1:11)

Deze werden dan een bezitting van het heiligdom. Zoo ook schonk men door gelofte wel onreine dieren, huizen en erfakkers (Lev. 27 : 1—27). Personen konden losgekocht tegen proportioneelen prijs (2 Kon. 12 : 4). Zoo was bijv. de losprijs voor een jongetje van 1 maand tot 5 jaar oud, 5 heilige sikkelen, voor een meisje van denzelfden leeftijd 3 en de hoogste losprijs voor mannen van 20 tot 60 jaar minstens 50 sikkelen. Huizen, onreine dieren en akkers konden teruggekocht met $^6/_5$ van den eigenlijken koopprijs. Offerdieren konden niet worden losgekocht. Een beloofde erfakker, als hij niet werd gelost, viel in het jubeljaar den priesters toe (Lev. 27 : 20 enz.), terwijl alsdan een gewone akker, niet gelost, aan den eigenlijken bezitter terugkwam (Lev. 27 : 22 – 24). De offers in verband met geloften, behoorden tot de dankoffers, er waren feestelijke maaltijden aan verbonden (Num. 15 : 3; Deut. 12 : 18).

De *Nazireërsgelofte* (Num. 6 : 1 – 8) was een gelofte van negatieven aard, waarbij men 30 dagen zich onthield van sterken drank, van verontreiniging door aanraking van een doode en van het afsnijden van het Gode gewijde haar (Richt. 13 : 4 enz.; Luc. 1 : 15). Men deed dikwijls deze gelofte bij het aanvaarden van een gevaarvolle reis, opdat men veilig thuiskomen mocht, of in dagen van krankheid bij het gebed om herstel, of bij verhooring van de bede om kinderen te mogen krijgen. Men kon reeds vóór zijn geboorte tot Nazireër bestemd worden door God en door zijn ouders en wel voor het geheele leven; zóó bijv. Simson, Johannes de Dooper en de Rechabieten (Richt. 13 : 5, 14; Luc. 1 : 15; Jerem. 35 : 1—11). De wet kende alleen tijdelijke Nazireërs. Had de tijdelijke Nazireër zich door aanraking van een doode verontreinigd, dan moest hij in de laatste dagen van zijn reinigingsdagen zijn hoofdhaar weer laten afscheren en zich opnieuw voor dertig dagen tot het Nazireaat wijden door een offer van twee duiven als brand- en zondoffer en een éénjarig lam als schuld-

offer (Num. 6 : 9—12). Van deze reinigingsoffers was de eeuwige Nazireër vrij, volgens den Talmud naar aanleiding van Richt. 14 : 8 enz.; 15 : 5. Na afloop van den geloftetijd maakte de Nazireër zich van zijn gelofte door offeranden weder los. Hij bracht bij het heiligdom een éénjarig mannelijk lam ten brandoffer, een éénjarig vrouwelijk schaap ten zondoffer en een ram ten dankoffer, nevens een korf vol ongezuurde, uit fijn meel gebakken geoliede koeken, alsmede het gevorderde spijs- en drankoffer, terwijl hem het hoofdhaar werd afgeknipt (Hand. 21 : 24 enz.) door den priester en in het vuur van het dankoffer geworpen, terwijl dan het gekookte schouderstuk van den ram naast een geolieden koek en een offerkoek op de handen van den Nazireër door den priester werd heen en weer bewogen (Num. 6 : 13—21).

De *ban* was een eigenaardige wijze om God iets te wijden op een onherroepelijke en dus onlosbare wijze. Eensdeels komt hij voor als een vrijwillige gelofte (Num. 21 : 2), maar van den anderen kant ook als een Goddelijk bevel, (Deut. 7 : 2; 20 : 16; Joz. 6 : 17; 1 Sam. 15 : 3). Door den ban werden in oorlogstijd menschen ten doode gedoemd, vee en goederen aan het heiligdom toegewijd en huizen en gansche streken ter eere van Jehova vernield o.a. Arad (Num. 21 : 1, 2), Sihon (Deut. 2 : 32 enz), Midian (Num. 31; Joz. 6 : 16 enz.) De steden onder den verdelgingsban waren steeds heidensche steden (Deut. 13 : 13 enz.). Werd eerst alles verdelgd, in later dagen werd het edele metaal gespaard voor het heiligdom (Joz. 6 : 24). De ban was verder alleen voor een persoon, die Israëls God haatte of hoonde (Deut. 7 : 10), want de ban moest altijd blijven een strafgericht Gods over Zijn verachters en wederpartijders (Num. 31; Jer. 25 : 8, 9). Wie zich aan het verbannene vergreep, kwam zelf onder den banvloek, o. a. Achan (Joz. 7 : 1, 20 enz.)

Bij de latere Joden was de ban, in die beteekenis zijn oorsprong nemende in Esra 10 : 8, een straf.

Het *vasten* is in de Mozaische wet maar éénmaal voorgeschreven, nl. op den Grooten Verzoendag (Lev. 16 : 29, 31; 23 : 27, 29, 32; Num. 29 : 7). Dan was er een openbaar en streng vasten. Na de ballingschap had men nog meer bepaalde vastendagen, nam. in de vijfde maand (Zach. 7 : 3) ter gedachtenis aan de verwoesting van stad en tempel (2 Kon. 25 : 8 enz.; Jer. 52 : 12, 13), in de zevende maand, als aandenken aan den moord op Gedalja en de met hem verbonden Joden (2 Kon. 25 : 25; Jer. 41 : 1 enz.), in de vierde maand, omdat in die maand de Chaldeën voor het eerst de stad indrongen (Jer. 52 : 6 enz.) en in de tiende maand, waarin de belegering van Jeruzalem door Nebucadnezar begon (2 Kon. 25 : 1; Zach. 8 : 19 enz.). Buitengewone vasten komen voor bij nederlagen (Richt. 20 : 26; 1 Sam. 31 : 13), of bij landplagen (Joël 1 : 14; 2 : 12) of dienden, om God gunstig bij eenige onderneming te stemmen, of tot afwending van een dreigend gevaar (1 Sam. 7 : 6; 2 Kron. 20 : 3; Esra 8 : 23). Bij langdurige droogte schreef later het Sanhedrin dikwijls een vasten uit (tract. Taänith I : 5). Privaat vasten was vaak het gevolg van huiselijke onheilen (1 Sam. 1 : 7; 20 : 34; 1 Kon. 21 : 27; Neh. 1 : 4), het diende als boete, of om ongelukken af te weren (2 Sam. 12 : 16; Esra 4 : 15 enz.) en werd vaak voor een verdienstelijk werk gehouden, voornamelijk door de latere Farizeërs (Matth. 6 : 16). Men deed het dikwijls tweemaal per week en wel op den vijfden dag, omdat Mozes op dezen dag den berg Sinai had bestegen, en op den tweeden dag, omdat Mozes toen van den berg afdaalde (Luc. 18 : 12). Ook het uitdrijven van booze geesten werd door vasten voorbereid (Matth. 17 : 21). Op den Sabbat en andere feestdagen werd niet gevast. Als men vastte, deed men dit in treurgewaad. De jongeren van Johannes den Dooper vastten vaak (Matth. 9 : 14; Marc. 2 : 18; Luc. 5 : 33), in tegenstelling met Jezus' discipelen (Matth. 9 : 15). De eerste Christenen, o. a. de apostelen, namen evenwel het vasten der Joden over (Hand. 13 : 2; 14 : 23; 2 Cor. 11 : 27;

1 Cor. 7 : 5; 2 Cor. 6 : 5). Overgodsdienstige menschen rekten soms het vasten tot 40 dagen lang.

Gebed en Zegen.

Over het gebed zijn geen wettelijke bepalingen gemaakt, ofschoon het reeds vroeg met het offeren gepaard ging (Gen. 12 : 8; 26 : 25). Zonder gebed zou de eeredienst bloote vorm zijn geweest. Sporen van gebeden vol schuldbelijdenis zijn te vinden op den Grooten Verzoendag (Lev. 16 : 21) en bij het brengen van de eerstelingen (Deut. 26 : 5 enz.). Een zegenformule was den Priesters voorgeschreven, die zij met opgeheven handen (Lev. 9 : 22) bij ieder morgen- en avondoffer moesten uitspreken (Num. 6 : 24–27), en wel over het volk, dat zich in den voorhof bevond; de zegenbede werd met een amen beantwoord (Neh. 8 : 7; Luc. 1 : 22).

De houding van den biddende was verschillend naar den gemoedstoestand. Het gebed werd staande uitgesproken (1 Sam. 1 : 26; Dan. 9 : 20; Matth. 6 : 5), of knielende (1 Kon. 8 : 54; Esra 9 : 5), of met het geheele lichaam op den grond (Gen. 24 : 9; Dan. 9 : 2); of wel men hief de handen ten hemel (Ps. 63 : 5). Men keerde zich bij het bidden in de richting van den tempel, de heilige stad, of het heilige land (1 Kon. 8 : 42, 44, 48).

Na de ballingschap waren er bepaalde gebedstijden, des morgens ten 9 uur ten tijde van het morgenoffer, 's middags om 12 uur, en om 3 uur, ten tijde van het avondoffer (Dan. 6 : 11; Ps. 55 : 18; Hand. 2 : 15; 3 : 1; 10 : 9, 30).

Als gebedshelden worden genoemd Abraham (Gen. 18 : 27); David (Ps. 51), Daniël, de tollenaar (Luc. 18 : 13).

In Jezus' dagen werd het gebed vooral bij de Farizeërs een bloote vorm of een verdienstelijk werk (Matth. 6 : 5). Allerlei voorschriften moesten er bij in acht worden genomen, o.a. het gebruik van de gebedsriemen. De Israëliet droeg er twee bij zijn morgengebed, één aan het voorhoofd en een aan de binnen-

zijde van den linkerarm. Hieraan was een vierkant doosje verbonden, bestaande uit vier stukjes perkament waarop stonden de teksten: Deut. 11 : 13—22; 6 : 4—10; Ex. 13 : 1—10, 11—17, nauwkeurig samengerold en in een ander perkament of in kalfsleer gewikkeld. Van onderen had het een bodem van vrij sterk dubbel leder, waardoor de riem gestoken kon worden. Alles moest zwart gekleurd zijn. De riem moest bovendien zoo worden vastgehecht, dat de knoop in het geheel den Godsnaam Schaddaj (de Almachtige) te zien gaf.

De Synagogale eeredienst.

Op Sabbat- en feestdagen — later ook op den tweeden en vijfden dag van elke week (Baba Kama fol. 82*a*) — kwam de gemeente samen in de synagogen tot gemeenschappelijk gebed en om een gedeelte uit de Wet te hooren voorlezen. Een uit de zittend toehoorende vergadering las staande (Luc. 4 : 16) een gedeelte uit de wet, de profeten of de historische boeken des Ouden Testaments. Hij ging evenwel weer zitten, als hij deze schriften nader ging uitleggen (Luc. 4 : 20; Hand. 13 : 16). Soms waren deze lezer en uitlegger twee verschillende personen. Gewoonlijk werden slechts drie verzen gelezen in het Hebreeuwsch en door den uitlegger, meturgeman, verklaard in de Arameesche volkstaal.

Van de synagogegebeden, die eigenlijk belijdenissen zijn,

is het Schemah-gebed het voornaamste, bestaande uit: Deut. 6 : 4—9; 11 : 13—21; Num. 15 : 37—41. Dagelijks werd ook de hoofdzaak gebeden van het Schemone-Esregebed of de achttien gebeden, behelzende het afsmeeken van zegen voor Davids koningshuis en de stad Jeruzalem. Bij het bidden legden de Joden de gedenkcedels aan. In de synagogen dragen tegenwoordig de Joden het groote tallith of kleed, om het hoofd te omhullen, en zich voor afzwerven van gedachten te vrijwaren.

Proselieten. Israël is een zendingsvolk, want al was het door de Mozaïsche wetgeving afgesloten van het hem omgevend Heidendom, toch stond de toegang tot Israël voor elken vreemdeling open. Verschillende bepalingen in de wet van Mozes ademen verdraagzaamheid en menschenliefde jegens vreemdelingen en bijwoners, die te midden van Israël verkeerden. De vreemdelingen behoefden zich niet te laten besnijden en waren niet buitengesloten van het doen van offeranden en medebidden in het heiligdom (Num. 15 : 14 enz.; 1 Kon. 8 : 41—43). Hun religieuse verplichtingen (het nakomen van de zoogenaamde Noachietische geboden, die na 70 na Chr. zijn geformuleerd) opdat zij de heilige zeden onder Israël niet zouden storen, bestonden in het houden van den Sabbat (Ex. 20 : 10), het zich onthouden van zuurdeeg in de Paaschweek (Ex. 12 : 19). van het offeren aan Moloch (Lev. 20 : 2), van het lasteren en ontheiligen van den naam van Jehova (Lev. 24 : 15), van het eten van bloed (Lev. 17 : 10, 12 enz.), het bloed vergieten en de bloedschande. Oorspronkelijk bedoelden de wettelijke bepalingen niet, de Heidenen voor den Jehovadienst te gewinnen. De zelfopenbaring Gods in heilswoorden en heilsdaden jegens Israël en de blijde Messiaansche verwachtingen in Israël moesten evenwel de vreemdelingen machtig aantrekken (Jes. 14 : 1; 54 : 1—5; 56 : 3—7; 42 : 6; 49 : 6; Zach. 8 : 20 enz.). Verplichtingen, om

zending te drijven, kent de wet dan ook niet. Wilde een vreemdeling in het volk der Joden ingelijfd worden, dan heette hij Jodengenoot of proseliet der gerechtigheid. Dan moest hij zich laten besnijden, en volgens de Rabbijnen nog den proselieten-doop ondergaan en een offer brengen en eerst dan kon hij aan den Paaschmaaltijd deelnemen (Ex. 12 : 43—49). Wie vreemdeling der poort bleef of bijwoner, werd een godvruchtig man genoemd (Hand. 2 : 5), of vreezende God (Hand 10 : 2—7) of godsdienstig (Hand. 13 : 50). Ingelijfd te worden in de gemeente van Israël was onbepaald verboden aan de Moabieten en Ammonieten: Edomieten en Egyptenaren konden in het derde geslacht worden opgenomen (Deut. 23 : 3—8).

In latere eeuwen is de zendingsijver ontwaakt. Zoo dwong men de inwoners van Iturea en Idumea, den Joodschen godsdienst aan te nemen Vooral bij het opkomen van de farizeërs nam het werkdadig zendingdrijven toe (Matth. 23 : 15). Ook de Maccabeesche vorsten o. a. Johannes Hyrcanus (135—106 v. Chr.), hebben met geweld den Joodschen godsdienst verbreid (Joodsche Oudheden XIII : 9, 1; 11 : 3).

Het geloof en de hope van Israël hebben heidenen het meest voor het Jodendom doen gevoelen en het aantal proselieten vermeerderd, vooral in Jezus' dagen, toen de ontbindende kracht van het heidendom zoo sterk aan het licht kwam. Overal werden dan ook synagogen in het heidenland gevonden, en was er een kring van godsdienstige heidensche mannen uit de Heidenen of Jodengenooten te vinden. Men denke aan den hoofdman van Kapernaum en aan Cornelius te Caesarea.

Besnijdenis. Als teeken des verbonds, dat God met Abraham had gesloten, ontving de patriarch de aanwijzing om zich en alle mannelijke leden van zijn huis te besnijden (Gen. 17 : 10—14). Het moest een eeuwige inzetting zijn en

vandaar, dat in Israël alle mannelijke kinderen op hun achtsten levensdag besneden werden, benevens alle in een Israëlietisch huis geboren of gekochte heidensche slaven. Het nalaten der besnijdenis werd als bondsbreuk aangezien en gestraft met het goddelijke gericht, d. w. z. een vroegtijdigen dood. De plaats, waar de besnijdenis plaats had, was het vleesch van de voorhuid, die kunstmatig met een scherp mes werd weggenomen (Lev. 12 : 3). Ieder Israëliet kon de besnijdenis verrichten, zelfs de moeder van het kind (Ex. 4 : 25). In den loop der tijden werd aan de toediening van dit teeken het geven van den naam aan het kind verbonden (Luc. 1 : 59, 62 enz.).

Abraham heeft de besnijdenis op Gods bevel aangenomen, maar hij zal haar wellicht reeds hebben gekend als Egyptisch gebruik. Bij Abraham evenwel kreeg zij een godsdienstige beteekenis. Als volk der besnijdenis had Israël deel aan Jehova's heil, maar ontving het tevens de verplichting zich volkomen uit liefde en godsvrucht aan Jehova over te geven (Deut. 10 : 16; 30 : 6; Jer. 4 : 4). Daarom is een onbesneden hart veel meer een halsstarrig, onboetvaardig, ongehoorzaam, dan een onrein hart (Lev. 26 : 41), en is een onbesneden oor een oor, dat naar Gods stem en gebod niet luisteren wil (Jer. 6 : 10; 9 : 26; Hand. 7 : 51).

Geen van Gods inzettingen is misschien zoo trouw onderhouden als die van de besnijdenis. Het uit Egypte optrekkend volk werd besneden (Joz. 5 : 5). In de woestijn bleef de besnijdenis achterwege, maar zij werd dadelijk bij den intocht in Kanäan weer toegediend te Gilgal (Joz. 5 : 2 enz.). Gilgal zal misschien hieraan zijn naam hebben te danken. Het beteekent: afwenteling, in dit geval afwenteling van de schande, niet besneden te zijn. In latere, zelfs in afgodische tijden is de besnijdenis niet nagelaten. „Onbesneden" was een scheldnaam (Richt. 14 : 3; 15 : 18; 1 Sam. 14 : 6; 17 : 26, 36) en daarom was het volk Israëls prat en trotsch op zijn uit-

wendige besnijdenis, maar de profeten moesten telkens den eisch doen hooren, dat Israel zou kennen de besnijdenis des harten. In Jezus' dagen en de eerste tijden daarna, toen door de stichting der Christengemeenten besnijdenis en doop in elkander liepen, waren er gevallen, dat men zich voor zijn besnijdenis schaamde en de voorhuid weer aantrok (1 Cor. 7 : 18).

Godsdienstige richtingen.

Hiervoor noemt de bijbel de Samaritanen, Farizeërs en Sadduceërs.

De Samaritanen waren een vermenging van Israelieten uit het tienstammenrijk en Assyrische kolonisten. De eersten waren in 729 vóór Chr. bij de verwoesting van Samaria in het land achtergebleven en de laatsten waren uit de door Assyrië veroverde landen naar Samaria gezonden. De godsdienst van dit volk was Jehova- en afgodendienst dooréén (2 Kon. 17 : 1—41). Op verzoek van de heidensche kolonisten zond de Assyrische koning Sargon (Jes. 20 : 1) een Israëlietischen priester uit de weggevoerden, een kalverpriester, die zich in Bethel vestigde en den Heidenen den dienst van den God des lands leerde.

De Assyrische, Babylonische en Medische nationaalgodsdiensten bleven echter nog nawerken (2 Kon. 17 : 24 enz.; 23 : 15—19; 2 Kron. 34 : 7), tot na de verwoesting van Jeruzalem door Nebucadnezar in 586 voor Chr., als zich eenige van de Jehova dienende Samaritanen aan den Joodschen godsdienst aansluiten (Jer. 41 : 5). Op groote schaal zochten de Samaritanen echter eerst na den terugkeer der Joden uit de Babylonische ballingschap tot den Joodschen godsdienst over te gaan, welke aansluiting evenwel mislukte. Met onverbiddelijke strengheid werd door Nehemia en Esra de nieuwe gemeente van alle onjoodsche elementen gezuiverd (Esra 9 : 10; Neh. 13). Het einde liep uit op een finale afscheiding van de Samaritanen met afzonderlijke priesters,

van wie de zoon van Jojada een der eerste is geweest (Neh. 13 : 28). Hij stichtte een tempel op den berg Gerizim en gaf den Samaritanen een geregelden eeredienst, die naar den regel van de Mozaische wet was ingericht.

De Samaritanen hielden zich aan de vijf boeken van Mozes, als een heilige oorkonde, terwijl zij alle andere mondelinge overleveringen verwierpen. Zij veroorloofden zich evenwel ook in den Pentateuch menige verandering aan te brengen. Zóó lezen zij in Deut. 27 : 4 Gerizim in plaats van Ebal. In de Messias-verwachting stonden zij vrijwel op algemeen Joodsch standpunt (Joh. 4 : 25). Hun tempel werd in 129 vóór Chr. door den Maccabeeschen koning Johannes Hyrcanus verwoest en later niet meer opgebouwd, maar de berg Gerizim bleef voor hen toch de heilige plaats der aanbidding (Joh. 4 : 20).

De haat tusschen Joden en Samaritanen werd in den loop der tijden steeds grooter, zoodat de naam Samaritaan bij de Joden voor een scheldnaam gold (Joh. 8 : 48). Beide volken meden allen omgang met elkander, zóódat zij niet samen aten en dronken noch elkander herbergden (Luc. 9 : 53). De Heere Jezus maakte ook hier een uitzondering. Waar de gewone Jood, als hij van Galilea naar Judea moest, steeds den langeren weg door het Over-Jordaansche prefereerde boven de reis door Samaria, daar gaat Jezus soms juist deze verachten opzoeken, terwijl Hij Zijn discipelen heenstuurt om in een Samaritaansche stad spijze te koopen (Joh. 4 : 4 vv.).

De Farizeërs. De Farizeërs — de naam beteekent afgezonderden — onderscheidden zich door hun opvatting van heiligheid van de overige Joden (Luc. 18 : 11). Zij vormden daardoor een godsdienstig-staatkundige partij, die vooral tegenover de Sadduceërs stond. Hun ontstaan is niet op een jaar vast te stellen, doch waarschijnlijk zijn de grondlijnen voor het latere Farizeïsme reeds te vinden bij de vromen, die zich om

Esra heen schaarden en in de ballingschap hadden geleerd, zich aan de wet vast te houden.

Tijdens de verdrukking van de Syrische koningen vormden zij een vromen, wetsgetrouwen kring, terwijl zij onder de regeering van de Maccabeesche vorsten, ± 145 voor Chr., reeds bestonden als een partij, die voor den godsdienst en het staatkundig leven groote beteekenis had.

Door hun grondige kennis van de wet en hun vormelijke vroomheid verwierven zich de Farizeërs in de laatste eeuw vóór Chr. de gunst van het volk en de belangstelling van veel Joodsche vrouwen, waardoor zij een niet te versmaden kracht vormden in den Joodschen staat. In Jezus' dagen waren zij over het geheele land verbreid (Luc. 5 : 17) en hadden in grooten getale zitting in het Sanhedrin (Hand. 5 : 34; 23 : 6 enz.) Onder de regeering van Herodes den Grooten (37—4 vóór Chr.) bedroeg hun getal 6000. Zij waren ook schoolsgewijs in richtingen verdeeld. Hillel, die jaren lang hoofd van het hoogste godsdienstige college is geweest, vertegenwoordigde met de zijnen de gematigde richting; zijn tegenstander Schammai was de man van de meer rigoristische wetsbeschouwing. Fel was tusschen beiden vaak de strijd. In Gamaliel, den kleinzoon van Hillel, met zijn practischen raad in het Sanhedrin, hoe men met de apostelen handelen zou (Hand. 5 : 34 enz.), vinden wij de humane levensbeschouwing van Hillels school terug. Vooral in de voorschriften omtrent echtscheiding en eed nam de school van Schammaï het zóó streng mogelijk.

Behalve de geschreven oorkonde van het Oude Testament namen zij ook de mondelinge overlevering der vaderen aan als bindenden geloofs- en levensregel. En uit dit alles stelden zij tal van inzettingen en verordeningen samen voor alle mogelijke gevallen en verhoudingen des levens, waarover zich de wet slechts vaag of in het geheel niet uitsprak (Matth. 15 : 2). Deze voorschriften raakten zoowel de burgerlijke als

de ceremonieele rechtstoestanden (Marc. 7 : 3). Doch, hoe fijn soms ook uitgesponnen, hadden ze, wat het godsdienstig leven betreft, slechts betrekking op den uitwendigen vorm en liepen over vasten, bidden, aalmoezen geven, het houden van den Sabbat, de wasschingen en het geven van tienden. Zelf waren de Farizeërs getrouwe uitvoerders van al deze spitsvondige begripsbepalingen en zóó scrupuleus mogelijk leefden zij al hunne inzettingen na (Matth. 9 : 14; Luc. 11 : 39 enz.; 18 : 12). Daardoor golden zij in de oogen van het volk voor een soort van heiligen (Matth. 9 : 11; Luc. 5 : 30), die vol ernst en ijver voor Gods eer leefden (Matth. 12 : 2; Luc. 6 : 2, 7; Joh. 9 : 16; Matth. 23 : 5). Al was het niet persé huichelarij, die deze lieden karakteriseerde, hun leer en leven moesten hoofdzakelijk hierheen leiden, en daar zij als Schriftgeleerden het monopolie van de Schriftuitlegging hadden en wegens hun Schriftkennis door het volk werden bewierookt, dook het gevaar van eerzucht voor hen op, waaraan zij dan ook niet zijn ontkomen.

Het is geen wonder, dat tusschen de Farizeërs en Jezus, die een godsvereering in geest en waarheid predikte, al dadelijk een kloof ontstond (Matth. 12 : 14), die allengs onoverbrugbaar werd. In Matth. 23 vinden we dan ook een strafrede van den Heiland, waarin Hij met heilige gestrengheid de Farizeërs geeselde. Om den Farizeërs intusschen recht te doen, moet ook erkend, dat bij hen zedelijk hoogstaande en ernstig naar de waarheid zoekende mannen gevonden werden, o. a. Nicodemus (Joh. 3 : 1 enz.) en de rijke jongeling (Matth. 19 : 16). Wij lezen dan ook in Hand. 15 : 5, dat menig Farizeër tot het Christendom overging. Wat der Farizeërs leerstellige meeningen aangaat, deze zijn meest een oppositie tegen de Sadduceesche grondstellingen. Zij leerden nl. ten eerste, dat voor ieder mensch door God het levenslot is bepaald, dat hij dus Gods plan niet kan storen, maar binnen den kring van zijn levenslot zich vrij beweegt, handelend met bewustzijn zijner vrijheid, en dat zijn deugd zijn verdienste is (Josefus

Joodsche Oudheden XVIII : 1, 3). Verder namen zij aan het bestaan van geesten, en eindelijk de onsterfelijkheid der ziel, met vergelding verbonden (Hand. 23 : 8). Wij hebben bij hen niet de Christelijke beschouwing van de opstanding der lichamen (Hand. 23 : 6), maar de leerstelling, dat de zielen der booze afgestorvenen tot straf in de hel blijven, en die der vrome gestorvenen weder met andere, reine lichamen worden vereenigd, opdat zij op aarde in het Messiaansche rijk zouden leven.

Als staatkundige partij kan men de Farizeërs noemen de nationale partij, de patriotten, de wachters van de nationale goederen van het Jodendom, de mannen van de staatkundige en godsdienstige restauratie van het Joodsche volk tegen de heidensche vreemdelingen-heerschappij: een nationale aristocratie, die zich had vrij weten te houden van alle uitheemsche invloeden (Joh. 8 : 33, 39, 41). Met het volk achter zich, hebben zij met alle middelen der regeering van de Herodessen en de Romeinsche landvoogden moeilijkheden in den weg gelegd. De Christusmoord, met Israëls verwerping als gevolg, de opstand tegen het Romeinsche gezag, die in de verwoesting van Jeruzalem uitliep en de ontbinding van den Joodschen staat, komen hoofdzakelijk op hun rekening te staan.

De Sadduceërs. Zij waren de tegenstanders van de Farizeesche levensrichting, hoewel zij in de vijandschap tegen Jezus met hun tegenstanders gemeene zaak hebben gemaakt (Matth. 12 : 38; 16 : 1, 6, 11 enz.; 22 : 23, 34; Luc. 20 : 27; Hand. 4 : 1; 5 : 17). Gewoonlijk wordt de oorsprong van het Sadduceïsme gezocht in een zekeren Zadok leerling van Antigonus van Socho, en levende in 240 vóór Chr., maar wij moeten het ontstaan van de Sadduceesche partij plaatsen, als de inzettingen der ouden en de overlevering groot gezag zich aanmatigen in het Joodsche volk en de mannen der overlevering zich als een heerschende partij

afsluiten. Dan is de organisatie der reactie te plaatsen. Wij zoeken den oorsprong der Sadduceesche partij in ± 180 voor Chr. Onder de regeering van den Maccabeeschen koning Johannes Hyrcanus (135—106 v. Chr.) bestonden reeds beide partijen, want Hyrcanus ging van het Farizeïsme tot het Sadduceïsme over naar aanleiding van een beleediging aan zijn adres door een farizeesch wetgeleerde.

De Sadduceërs verwierpen de inzettingen en mondelinge overlevering en erkenden uitsluitend de geschreven wet als richtsnoer voor geloof en leven. Ze verwierpen hiermede de allegorische en beeldsprakige schriftuitlegging der Farizeërs. Hun geloofstellingen waren: *a.* de ziel van den mensch sterft met het lichaam. Er is daarom loon noch straf te wachten aan gene zijde van het graf; evenmin is opstanding mogelijk (Matth. 22 : 23; Marc. 12 : 18; Luc. 20 : 27), terwijl geesten en engelen onbestaanbaar zijn (Hand. 23 : 8); — *b.* de vrije handelingen der menschen hangen alleen af van hun eigen wil en God oefent daarop geen invloed uit. De daden der menschen dragen het loon in zich. De wereldgeschiedenis is het wereldgericht. Van voorzienigheid en determinisme is hier geen sprake.

De Sadduceërs waren de mannen van een zedeleer, onafhankelijk van den godsdienst. In hun gedrag en hun oordeel waren de Sadduceërs streng, soms hard, maar tegenover ieder rechtvaardig. Het ter dood veroordeelen was voor hen in crimineele zaken een veel gemakkelijker werk dan voor de Farizeërs, die zeer zacht waren in het straffen. Zij bekleedden een belangrijke plaats in het Sanhedrin, en hun partijgenooten bezetten vaak den hoogepriesterlijken zetel, o. a. Kajafas (Hand. 5 : 17). Bij het volk niet in achting, deelden zij in de gunst van de voorname en rijke volksklasse. Hun getal was kleiner dán dat van de Farizeërs.

Het staatsburgerlijk leven der Israëlieten.

De staatsinrichting. Wij hebben hier allereerst te bespreken de staatkundige aardrijkskunde. Volgens Jozua 13—22 was bij de inbezitname het land Kanaän onder de twaalf stammen verdeeld als volgt: aan gene zijde van den Jordaan woonden 1) de stam Ruben, in het zuidelijkste deel van het Over-Jordaansche aan de Doode Zee van den Arnon af (Joz. 13 : 8 enz.), met zijn steden Hesbon en Eleale (Jes. 16 : 9), Jaëzer en Sibma (Jer. 48 : 32), Baïth, Dibon en Bamoth (Jes. 15 : 2); — 2) de stam Gad, ten noorden van den stam Ruben tot aan de beek Jabbok (Joz. 13 : 24 enz.) met zijn landstreek Gilead en zijn steden Jabes (1 Sam. 11 en 31), Ramoth (1 Kon. 22), ook wel Mizpa geheeten, Pniël (Gen. 32) en Mahanaïm (Gen. 32 : 1, 2); — 3) de halve stam van Manasse ten N.O. in het land Basan en Hauran (Joz. 13 : 29 enz.; 1 Kron, 5 : 18 enz).

Aan deze zijde van den Jordaan woonde 4) de stam Juda, ten zuiden van Jeruzalem tot aan de woestijn Kades-Barnea en de beek van Egypte (Joz. 15 : 3, 4), insluitende 5) den stam Simeon (Joz. 19 : 1—9; Gen. 49 : 7); ten Noord-Oosten van Juda, grenzende aan den Jordaan, woonde 6) de stam Benjamin (Joz. 18 : 11 enz.); ten Noord-Westen van Juda, grenzende aan de zee, lag 7) de stam Dan (Joz. 19 : 40 enz.; Richt. 18 : 26, 27). Ten Noorden van Juda en Benjamin was gelegen 8) de stam Efraïm, welke stam aan zijn noordwestzijde langs de zee weer tot gebuur had de tweede helft van den stam van Manasse (Joz. 16, 17). Ten Noorden weer van Efraïm lag 9) de stam Issaschar, met 10) den stam Aser (Joz. 19 : 24 enz.), benoorden den Karmel en loopende langs de zee aan zijn westzijde. Tusschen Issaschar en Aser schoof zich in 11) de stam Zebulon (Joz. 19 : 10 enz.), terwijl het noordelijkst gedeelte van Kanaän werd bezet door 12) den stam Naphtali (Joz. 19 : 32 enz.). Aan den stam Levi kwamen

48 steden toe, verspreid door het land (Joz. 21). In den koningentijd is sinds de koningen Rehabeam en Jerobeam het rijk van Israël verdeeld in het twee- en in het tienstammenrijk, in het rijk van Juda en het rijk van Israël, ook wel genoemd het rijk van Efraïm. Deze afscheuring van tien stammen onder Jerobeam is een gevolg geweest van de weigering van Rehabeam, Salomo's zoon, om in te gaan in de bezwaren van zijn onderdanen bij de aanvaarding van zijn regeering, welke bezwaren liepen over den druk van te hooge lasten (1 Kon. 12 : 3, 4). Het kleinste deel: de stammen Juda en Benjamin (1 Kon. 12 : 21, 23), Simeon (1 Kon. 19 : 3; 1 Kron. 4 : 39 enz.; Neh. 11 : 27 enz.) en een deel van den stam Dan, nl. de steden Zora en Ajalon (2 Kron. 11 : 10), benevens steden van den stam Levi en uitgetredenen uit het tienstammenrijk (2 Kron. 11 : 13—17), bleef aan Rehabeam getrouw. Het overige deel volgde Jerobeam.

Het tweestammenrijk heeft geleefd van 975 tot 586 vóór Chr.; het tienstammenrijk van 975 tot 729 vóór Chr. Het eerste viel met de inname van Jeruzalem door Nebucadnezar; het tweede viel met de verovering van Samaria door Salmanezar.

In den aanvang der Christelijke jaartelling komt Palestina voor, verdeeld in de provinciën: Judea, Samaria, Galilea, Perea (Hand. 9 : 31; Josefus Joodsche oorlogen III : 3, 3). *Judea* was Palestina's zuidelijk deel, gelegen tusschen Samaria in het Noorden, den Jordaan en de Doode Zee in het Oosten, Idumea of Edom in het Zuiden, het land der Filistijnen en de Middellandsche Zee in het Westen (Matth. 2 : 1; 3 : 1; 4 : 25; Luc. 1 : 65; 2 : 4; Joh. 4 : 3). *Samaria* lag ten Noorden van Judea en strekte zich noordwaarts uit naar Ginea aan de vlakte van Jisreël. Ten westen was de provincie Samaria door een smalle kuststreek van de Middellandsche Zee begrensd, welke streek nog tot Judea behoorde. *Galilea* (Joz. 20 : 7; 21 : 32; 2 Kon. 15 : 29), had weer de

provincie Samaria tot zuidelijke grens; in het Noorden grensde Galilea aan het gebied van Tyrus, en Oostwaarts aan Gaulonitis en het land des Gadarenen. Het was in een boven- en beneden-Galilea verdeeld.

Het land aan de andere zijde van den Jordaan heette Perea (Matth. 4 : 25) in den breedsten zin; meer speciaal is Perea het zuidelijkste deel ten oosten van den Jordaan: de landstreek van het oude Gilead, gelegen tusschen Arnon en Jarmuk. Ten Noorden van dit Perea lag de stedenbond van de zoogenaamde „Tien steden", Decapolis (Matth. 4 : 25; Marc. 5 : 20), steden met overwegend heidensche bevolking, vrije rijkssteden zijnde. Staatkundig werd Decapolis bij Syrië gerekend. De tien steden waren: ten Westen van den Jordaan de grootste stad Scythopolis of Bethsean, en ten Oosten de steden Damaskus, Philadelphia, Raphana, Gadara, Hippos, Dion, Pella, Gerasa, Canathe. Eindelijk ten Noorden van den Jarmuk in het vroegere Basan lagen de landstreken Gaulonitis, Batanea, Hauran, Trachonitis (Luc 3 : 1) en Iturea.

Staatsburgerlijke verhoudingen.

Vóór den tijd van Mozes vinden wij de Israelieten in verschillende stammen verdeeld, die weer gegrond waren in het familiewezen. De opperhoogheid kwam aan den huisvader toe, die leven en dood van zijn huisgenooten in de macht had. Zulke gezinsvorsten of Sheiks waren de drie patriarchen (Gen. 12 : 7; 14 : 1, 4; 21 : 22 enz.; 23 : 6, 26 : 26 enz; Ex. 3 : 1; Richt. 4 : 17; Job 1 : 5; Jer. 35 : 6 enz.) Uit de aartsvaderlijke gezinnen zonderden zich de familiën van de twaalf zonen van Jacob weer af, en vormden nieuwe stammen. Bij de toenemende vermenigvuldiging begon elke stam zich weer te splitsen in geslachten, reeds kort na Jacobs dood (Num. 26 : 21, enz.). De getalsterkte der geslachten liep van 4—20.000. De geslachten splitsten zich weer in vaderhuizen of familiegroepen, die uit een meer of minder groot aantal van hoofden

van gezinnen bestonden. We kunnen deze vertakking het beste nagaan in Joz. 7 : 14; 16—18. Het hoofd van een vaderhuis of van een groep gezinshoofden was een stamvorst (Num. 2 : 3 enz.; 10 : 14), of een stamhoofd (Ex. 6 : 13; Num. 1 : 4, 16); gewoonlijk werd tot hoofd gekozen de oudste der huisvaders, de eerstgeborene onder de broederen, in wiens familie naar het recht der eerstgeboorte de plaats als hoofd bleef toevertrouwd. Het hoofd van het eerste geslacht was hoofd van den ganschen stam. Met duizenden (Richt. 6 : 15; 1 Sam. 10 : 9) worden geslachten bedoeld. Aan het uit elkander houden van stammen, geslachten en vaderhuizen werd groote zorg besteed. De geslachtsregisters op te maken, was reeds in Mozes' dagen het werk van schrijvers (Num. 11 : 16; Joz. 33; 23 : 2; 24 : 1). Ze waren van het hoogste belang met het oog op het erfrecht op familiegoederen.

Deze stammen met hun eigen gebruiken en recht waren vereenigd door gemeenschappelijke vereering van Jehova, en deze vereeniging werd nog sterker door den strijd voor gemeenschappelijke belangen tegen de Kanaänieten.

De aristocratische regeeringsvorm bij de stammen, waarbij zich gedurende de omwandeling door de woestijn andere voegden, o. a. de herderstam der Kenieten (Richt. 1 : 16; 4 : 11), bleef onder Mozes' bestuur bestaan. Er werd uit de stam-, geslachts- en vaderhuishoofden een soort volksvergadering gevormd, waardoor Mozes het volk regeerde. Zij beslisten over oorlog en vrede, beslechtten de onderlinge twisten en kozen een aanvoerder in den oorlog (Richt. 11 : 5 enz.) In zeer gewichtige zaken besliste het volk zelf (1 Sam. 4 : 4, 7 : 1; 1 Kon. 12). Uit het midden der stamhoofden kwamen ook de zeventig oudsten (Num. 11 : 16 enz.), die weer het volk vertegenwoordigden in hun geslachten, en uit welken kring weer de rechters en ambtslieden werden gekozen (Joz. 23 : 2; Ex. 18 : 21; Deut. 1 : 15). Dit college van oudsten bleef ook in den koningentijd, en werd door verstandige vorsten geëer-

biedigd (1 Kon. 8 : 1; 20 : 7 enz.; 2 Kon. 23 : 1). Ook in de ballingschap treffen wij dit college nog aan (Ezech. 14 : 1; 20 : 1). Na de ballingschap was het de vertegenwoordiging des volks tegenover vreemde machthebbers (Esra 5 : 9; 6 : 7), ofschoon door het exil alle stamverband verloren ging.

Intusschen kwam bij dit stamverband aan alle zijden uit het nadeel, dat er nl. ontbrak een centraal gezag, dat door alle stammen moest geëerbiedigd. Na Jozua's dood dreigen veeten en twisten tusschen de stammen onderling allen band te verbreken. Zoo klaagt Debora, de richteres, in haar lied, dat de stammen Ruben, Dan, Aser en Gilead de stammen Zebulon en Naphtali niet hadden geholpen in den strijd tegen Jabin, den koning van Hazor (Richt. 5 : 14—18, 23) De stam Efraïm is nijdig, dat hij niet tot deelname aan den strijd tegen de Midianieten is opgeroepen, omdat er winst valt te verdeelen (Richt. 8 : 1). De stam Benjamin weigerde een misdadiger uit te leveren, en waagde het, zich tegen de andere stammen te verzetten, waarom deze stam bijna werd uitgeroeid (Richt. 19). Maar niet alleen stonden stammen tegenover elkander, maar ook enkele steden vereenigden zich tegen anderen, aan de spits waarvan stond de stad Sichem (Richt. 9).

De inkrimping en uitzetting van grondgebied der stammen en hun geschiedenis is in de boeken van Jozua en Richteren vermeld.

Regeering onder Mozes. Naast den gewonen regeeringsvorm der stammen stichtte Mozes de zoogenaamde Theocratie of Godsregeering in Israel (Deut. 33 : 5; 1 Sam. 8 : 7). Jehova m. a. w. is koning in Israël en Israël is het volk Gods. Deze theocratie — het is een woord van den Joodschen geschiedschrijver Josefus — is geen bijzondere staats-inrichting; integendeel zij verdroeg de regeering van richteren, zoowel als van koningen De wachters van de theocratie, de profeten, kiezen tusschen republikeinsche of monarchale partijen nooit

partij. Zelfs staat bij de profeten de eerbied jegens de koningen hoog (Klaagl. 4 : 20). De Theocratie is van de zijde Gods: Jehova is de Heilige in Israël, die uit alle volken Israël als Zijn eigendom heeft verkozen, persoonlijk heeft gehuwd (Ps. 147 : 19, 20), en de andere volken in hun eigen wegen heeft doen loopen (Hand. 14 : 16). Hij is van Israël de herder (Num. 27 : 16 enz.; Ps. 77 : 21; Richt. 2 : 16, 18), de aanvoerder in den krijg (Ex. 15 : 3; Ps. 44 : 10), de koning (Hos. 8 : 4). Hij is alles voor Israël, en maakt alle staats- en rechtsverhoudingen heilig. Dit zijn Zijn wetten en ordinantiën, Zijn grondwet. De Theocratie is van de zijde van Israëls volk: „Israël moet een heilig volk zijn, een koninklijk priesterdom, „levende onder Gods zegen, als het Hem aanhangt, staande onder Gods straf, als het zich van God afkeert (Amos 3 : 2). De profeten hebben de Theocratie bewaakt en verdedigd, telkens als koningen en priesters Israëls volk zijn theocratisch karakter wilden ontnemen, zoo Elia tegen Achab, en Amos tegen den priester Amazia (Amos 7 : 10), en Jeremia tegen Juda's vorsten en priesters (Jer. 20 en 21) De theocratische tijden zijn profeten-tijden. Deze zijn bemiddelaars tusschen God en het volk, hoewel behalve Mozes, zij geen officieelen regeeringsdienst vervulden. Zij hielden het bemiddelende gezag van priesters en richters in heilige banen. Dit gezag betrof het gericht houden en beslissing nemen, benevens den dienst van den cultus, welk gezag namens God voerden de priesters, hoewel, wat het richten aangaat in Mozes' dagen, reeds richters worden gevonden uit het midden van het volk (Ex. 18 : 25; Deut. 16 : 18), en later het gericht de taak was van de koningen. Maar het oppergerecht vormden de priesters (Deut. 17 : 8 enz.; 2 Kron. 19 : 8 enz.) Zij zaten bij het gericht voor (Deut. 19 : 17), omdat het rechtspreken altijd werd beschouwd als een actie van den tegenwoordig zijnden Jehova (Ex. 21 : 6; 22 : 7 enz.). Bij rechtspreken en beslissing nemen waren de priesters aan de uitspraak van Urim en Thummim gehouden.

De theocratische regeeringsvorm liet in Israel het reeds bestaande gewoonterecht onaangetast, maar stelde vast als eisch de onontneembaarheid van stam- of familiebezittingen, ging uit van de gedachte, dat Israël een landbouwend volk was, vorderde een nauwgezette levensmoraal ook bij het nakomen van alle Mozaische geboden, waarom de profeten steeds protesteeren tegen sociale misstanden, en verplichtte eindelijk Israël, zich af te houden van alle afgoderij en vervloeiing in heidensche volken, ofschoon verbonden met andere volken niet bepaald verboden waren.

Het Koningschap. In den Richterentijd leidde de onderlinge naijver der stammen vaak tot, voor Israël noodlottige toestanden, en werd de behoefte aan een krachtige eenheid levendiger dan ooit. Deze eenheid meende men te bereiken door de instelling van het Koningschap. De grond voor al deze misstanden lag volgens Richt. 19 : 1 in het gemis van een koning. Reeds hadden enkele stammen aan Gideon de koningskroon aangeboden (Richt. 8 : 22 enz.) maar met de regeering van Abimelech als koning (Richt. 9) was men zoo ongelukkig, dat men voorloopig van de instelling van het koningschap afzag. Als de ark door de Filistijnen is genomen, is het roepen om een koning bij het volk niet meer te bedaren. De laatste richter Samuel moest het volk ter wille zijn en koos voor het volk een koning in Saul, den zoon van Kis (1 Samuel 11). Intusschen wist hij het koningschap van zich afhankelijk te maken, en in zijn profetenscholen kweekte hij voor de toekomst een staf van profetenzonen, die als woordvoerders van de theocratie, als strafpredikers en berispers, den koning steeds verzelden (2 Sam. 12 : 1 enz.; 24 : 11 enz.; 1 Kon. 20 : 38 enz.; 2 Kon. 1 : 16 enz.) Zoo was Samuels bedoelen en dat der profeten om het koningschap op de theocratische lijn te houden. Dit bedoelen leed intusschen schipbreuk op het gedrag van tal van Israëls

koningen. Deze hebben vaak gepoogd, als oostersche vorsten te regeeren, bijna niet van heidensche despoten te onderscheiden. Reeds David, maar niet het minst Salomo gaven tot zulk een despotisch koningschap den stoot. In Salomo's dagen dan ook — reeds vroeger evenzeer, als onder Davids regeering tijdens den opstand van Absalom vele Israëlieten van hem afvielen en weer anderen een zekeren Seba uit Benjamin wilden volgen — was er een openlijk verzet onder Efraïms stam, en onder Salomo's zoon Rehabeam vielen tien stammen af van het rijk. De koningen van het tienstammenrijk van Jerobeam tot Hosea toe, hebben zich allerminst aan de theocratische grondbeginselen gehouden; onder de koningen van het rijk van Juda mogen met eerbied genoemd mannen als Josafat, Hiskia en Josia.

Waardigheid en macht des konings.

De eerste koningen, Saul en David, werden volgens de idee der theocratie (Deut. 17:15) door God geroepen door middel van Zijn profeten en door het heilige lot (1 Sam. 9:17; 10:1, 17—24; 13:14; 16:1, 3 enz.) Zij waren plaatsbekleeder van den hemelschen koning Jehova (2 Kron. 29:5) en heetten Diens zoon (Ps. 2:2, 6; 110:1). Zij waren aan Jehova gehoorzaamheid schuldig. Om paal en perk te stellen aan willekeur en misbruik van de koninklijke macht, waren de profeten geroepen: De profeten grijpen namens God telkens in in het koningschap. Zoo wordt het tienstammenrijk door een profeet gesticht (1 Kon. 11:30 enz.), ja zelfs dynastieën worden veranderd door de profeten (1 Kon. 16:2 enz.; 2 Kon. 11:1 enz.) In twijfelachtige gevallen ten opzichte van troonopvolging kwam de goddelijke beslissing ook door middel van profeten (1 Kon. 1:24). Dit alles is intusschen vaak ideëele werkelijkheid. Zoo was de koninklijke waardigheid erfelijk (Deut. 17:20), maar inderdaad is dit alleen het geval geweest bij Davids koningshuis (2 Sam. 7:12 enz.) In den regel volgde

de eerstgeboren door den vader op den troon. Uitzonderingen op dezen regel vindt men in 1 Kron. 29 : 22, 23 en 2 Kron. 11 : 22, waar staat, dat de koning zich onder zijn jongere zonen een opvolger koos. Ook de volkswil besliste soms, wie koning zou zijn (2 Kron. 23 : 10, 11; 24 : 17), evenals verbintenissen tegen een dynastie een geheel nieuw koningshuis in 't leven riepen (Hos 8 : 4). In geval van minderjarigheid van den troonopvolger trad de koningin-moeder als regentesse op, of men had den hoogepriester als voogd des konings, o. a. Jojada (2 Kon. 12 : 1 enz.) De keuze van een koning was bepaald in den kring der volksgenooten (Deut. 17 : 15). Men lette op een flinke statuur (1 Sam. 10 : 23, 24; 16 : 7 enz.), op welsprekendheid (Ps. 45 : 3), op wijsheid en schoonheid (Ezech. 28 : 12).

De koning had de hoogste macht in godsdienstige zaken. Hij was de opperpriester des volks. Saul heeft bijv. voor het volk geofferd (1 Sam. 13 : 9; 14 : 34), David droeg een linnen priesterkleed (2 Sam. 6 : 13, 14, 17; 24 : 25), en zoowel hij, als Salomo hebben geofferd en het volk gezegend (2 Sam. 6 : 18; 1 Kon. 8 : 4). Als opperpriester had de koning een eereplaats in den tempel (2 Kon. 11 : 4; 23 : 2). De offers, die de koningen brachten, ook wel door de hand hunner gemachtigden, dienden voor het volk en het koninklijk huis. Later werd het priesterlijk werk niet meer aan de handen van den koning toevertrouwd. Als koning Uzzia wil doen, wat zijn voorzaat David als opperpriester deed, komt hem de priesterschap daarin bemoeilijken (2 Kron. 26 : 16 enz). Zij hadden tevens het oppergezag in wereldsche zaken Zij waren rechters. die in hoogste instantie beslisten (2 Sam. 15 : 2; 1 Kon 3 : 16 enz.; Ps. 122 : 5; Jer. 21 : 12), en aanvoerders in den oorlog (1 Sam. 8 : 20); zij beslisten over oorlog of vrede (1 Sam. 11 : 5 enz.) en hadden recht en macht om zoo noodig tollen en lasten op te leggen en heerendiensten te laten verrichten (1 Kon. 10 : 14, 15; Jes. 16 : 1; 1 Sam. 8 : 12, 16). Voor despo-

tisme der koningen bleef zoo mogelijk het volk gevrijwaard door verdragen: rechten des konings, een soort constitutie (1 Sam. 10:25; 2 Sam. 5:3; 1 Kon. 12:4 enz.; 2 Kon. 11:17), door de contrôle der profeten, die voor de theocratie waakten, zooals Nathan en Elia, en bij bijzondere gelegenheden audiëntie bij den koning bewerkten (1 Kon. 20:22 enz.; 2 Kon. 1:15), of met strengheid alle dwingelandij geeselden, door de oudsten: een volksvergadering, die zorg droeg voor de belangen van Israëls volksleven (1 Kron. 4:42). Maar dit alles was soms nog niet machtig genoeg, om de tyrannie der koningen te keeren (1 Sam. 22:17 enz.; 1 Kon. 2:25, 31, 46; 12:4).

Inwijding, eereteekenen en staat des konings.

De koningen werden door priesters of profeten gezalfd: Saul (1 Sam. 10:1; 15:1, 17), David (1 Sam. 16:12 enz.), Salomo (1 Kon. 1:34), Joas (2 Kon. 11:12), Joahas (2 Kon. 23:30) en Jehu (2 Kon. 9:1 enz.). Merkwaardig is, dat Saul is gezalfd met olie uit de kruik, en David met olie uit den hoorn. Andere plechtigheden bij het aanvaarden van het koningschap waren kroning (2 Kon. 11 : 12), toejuichingen van het volk (1 Sam. 10:24; 1 Kon. 1:25, 39; 2 Kon. 9:13; 11 : 12), vreugdemuziek (1 Kon. 1 : 40) en een dankoffer (1 Kon. 1 : 25), eindelijk het bestijgen van het koninklijk rijdier (1 Kon. 1:38).

De koninklijke kleedij bestond in een prachtig purperen gewaad (Hand. 12:21), kostbare armbanden (2 Sam. 1:10), diadeem (2 Kon. 11:12), een kroon, met edelgesteente bezet, (2 Sam. 12 : 30; Hoogl. 3 : 11), eindelijk een schepter. De koning werd op een troon geplaatst (1 Kon. 10:18 enz.).

Koning David begon een koninklijken staat in te voeren; hij bouwde zich een koninklijk paleis en maakte Jeruzalem tot residentie. Salomo vermeerderde de pracht van het paleis door invoering van luxe, door nieuwe bouwwerken en het aan-

leggen van tuinen (Hoogl. 8 : 11; Jer. 39 : 4; 52 : 7). De koningen genoten dagelijks van een rijk voorzienen disch (1 Kon. 4 : 22 enz.), waaraan als gast te worden uitgenoodigd, een hooge eer was (2 Sam. 9 : 7; 1 Kon. 2 : 7). Onder den maaltijd werd gemusiceerd (2 Sam. 19 : 35; Hoogl. 2 : 8). Bovendien hield de koning een talrijken harem (2 Sam. 5 : 13; 1 Kon. 11 : 1 enz.; 20 : 3), door eunuchen bewaakt en overgaande aan den troonopvolger (2 Sam. 12 : 8). Hij toonde zijn gunst door het uitreiken van geschenken: nl. wapenen en prachtgewaden; en op vorstelijke feestdagen werden misdadigers begenadigd of werd hun executie uitgesteld (1 Sam. 11 : 13; 2 Sam 19 : 33 enz.). Hooge feesten aan het hof waren de jaardag en de gedenkdag der troonsbestijging van den koning (Hos. 7 : 5; Matth. 14 : 6).

De achting, die men jegens koningen koesterde, was groot (Spr. 24 : 21). Men was zeer vereerd, als men aan 's konings rechterhand mocht zitten (1 Kon. 2 : 19; Ps. 110 : 1). Men boog zich voor hem ter aarde, met het voorhoofd op den grond (1 Sam. 24 : 9; 25 : 23); zelfs de koninklijke vrouwen deden zoo (1 Kon. 1 : 16). Op den weg steeg men voor den koning van zijn lastdier af (1 Sam. 25 : 23) en groette hem evenals bij audientie, met de woorden: „De koning leve in eeuwigheid" (Dan. 2 : 4; 3 : 9). Deed een koning in een stad zijn intrede, dan werd hij met pracht en praal ontvangen (1 Sam. 18 : 6 enz.; 2 Kon. 9 : 13). Majesteitsschennis was op doodstraffe verboden (1 Kon. 21 : 10); beleedigingen van prinsen werden gestraft met verwijdering van het hof (2 Sam. 14 : 24, 28). De Israëlitische koningen waren toegankelijk voor hun onderdanen (1 Kon. 3 : 16), vertoonden zich vaak in het midden van hun burgers (2 Sam. 19 : 8; 1 Kon. 20 : 38, 39) en sprongen persoonlijk voor hen in de bres. Ze werden in koninklijke erfbegraafplaatsen bijgezet; de koningen van het tweestammenrijk in Jeruzalem (1 Kon. 2 : 10; 11 : 43; 14 : 31; 2 Kon. 21 : 18, 26).

Om een koninklijken staat te voeren, was veel inkomen noodig, daar bovendien hof- en staathuishouding uit des konings inkomsten bestreden werden. Welnu, tot dit inkomen behoorden: *a.* geschenken van onderdanen uit Palestina en daarbuiten van vasallen (1 Sam. 10 : 27; 16 : 20; 2 Sam. 8 : 2, 6, 11; 1 Kon. 10 : 25); *b.* landerijen, door verbeurdverklaring aan de kroon toevallende, o.a. Naboths wijngaard (1 Kon. 21 : 16 enz.); *c.* kroongoederen of domeinen bestaande in akkers, wijngaarden en olijftuinen (1 Sam. 8 : 14; 1 Kron. 27 : 26 enz.); *d.* regaliën (1 Kon. 10 : 11 enz.; 26 enz.; Amos 7 : 1); *e.* heerendiensten (1 Sam. 8 : 12, 16; 1 Kon. 5 : 17; 9 : 20) en schatting in natura (1 Sam. 8 : 15); *f.* tollen (1 Kon. 10 : 15); *g.* schatting van cijnsbare koningen (1 Kon. 10 : 15; Jes. 16 : 1); *h.* bij groote finantieele staatszorgen hoofdelijke omslag of vermogensbelasting (2 Kon. 15 : 20; 23 : 35). Dat van verbeurdverklaring van goederen en heffing der belastingen door de koningen het volk veel te lijden zal gehad hebben, blijkt uit Ezechiël (45 : 7), die het koninklijk grondgebied alleen tot het bezit van domeinen wil bepaald zien. In Salomo's dagen was ook de buitenlandsche handel koninklijk monopolie, een bron van inkomsten.

Koninklijke ambtenaren. De koning had *a.* een kring van raadslieden (2 Sam. 15 : 12; 1 Kon. 12 : 6, 8; Jer. 26 : 10 enz.), met een „vriend des konings" (1 Kron. 27 : 33) aan het hoofd; *b.* een kanselier (2 Sam. 8 : 16; 20 : 24; Jes. 36 : 3), onzen rijksarchivaris; *c.* een staatssecretaris (2 Sam. 8 : 17; 20 : 25; 1 Kon. 4 : 3), die eigen bureau hield (Jer. 36 : 12, 20); *d.* den hofmeester, die over het paleis was aangesteld (Jes. 22 : 15; 36 : 3); *e.* belastingontvangers (1 Kon. 4 : 6; 12 : 18); *f.* bestelmeesters, 12 in getal, elk voor één maand, om te zorgen voor 's konings bestaan en onderhoud, met den ambtman Zebud aan het hoofd (1 Kon. 4 : 7—20, 5); *g.* veldheeren (2 Sam. 8 : 16; 20 : 23); *h.* oversten der lijfwacht

(1 Kon. 4 : 4); *i.* een lijfwacht, ten tijde van David genoemd: Kreti en Pleti (2 Sam. 8 : 18; 20 : 7; 2 Kon. 11 : 4, 19), die voor scherprechters en koeriers dienst deden (1 Kon. 2 : 25, 34, 46; 2 Kron. 30 : 6). Onder de eerste koningen schijnt ook een paleispriester voor te komen (2 Sam. 8 : 17), waarschijnlijk de sub *a* genoemde vriend des konings. Later zal deze onregelmatigheid zijn weggenomen.

Bestuur gedurende en na de ballingschap.

Na Jeruzalems verwoesting (586 vóór Chr.) staan de achtergeblevenen van het rijk van Juda onder Gedalja (2 Kon. 25 : 22), den zoon van Ahikam, als stadhouder namens de Chaldeërs. In de ballingschap werd weer gehandhaafd onder vreemde opperheerschappij het bestuur van de oudsten des volks (Ezech. 14 : 1; 20 : 1). Na de ballingschap van 536—336 vóór Chr. stonden de teruggekeerden onder een Perzischen stadhouder of satraap, die over geheel Syrië was gesteld (Esra 5 : 6; 6 : 6), en moesten zij hem de schatting afdragen: tollen op de wegen (Esra 4 : 13), accijns (Esra 4 : 13), belasting over het toegemetene, dus grondbelasting en hoofdelijken omslag (Esra 7 : 24). Maar voor binnenlandsche en nationale aangelegenheden was er een Joodsch regent, o.a. Zerubbabel, de vorst van Juda (Hagg. 1 : 1, 14; 2 : 3, 22; Esra 2 : 63), omgeven door edelen en overheden: afgevaardigden des volks (Neh. 2 : 16; 4 : 19; 5 : 7), departementshoofden (Neh. 3 : 9, 14, 15) en rechters (Esra 7 : 25).

Onder de regeering van de Egyptische Ptolemeën en de Syrische Seleuciden (301—175 vóór Chr.) is de vorst reeds lang verdwenen en krijgt de hoogepriester meer en meer macht, mede doordat hij pachter was van de belastingen, ofschoon onder de Syrische heerschappij zijn macht aanmerkelijk ingekort werd door die van den stadhouder van Phoenicië en Coelesyrië. De schatting, die de Syrische koningen oplegden, bestond in een deel opbrengst van het land; in

zoutbelasting en in de helft der boomvruchten. Van 167 tot 63 vóór Chr., als Pompejus Jeruzalem inneemt en cynsbaar maakt, bestaat het Joodsche volk als vrij volk onder de Maccabeesche koningen, maar na eenige jaren tot 40 v. Chr. Romeinsche provincie en van 40—37 onafhankelijk te zijn geweest onder den Maccabeeschen vorst Antigonus, wordt het Joodsche land onder de Herodessen Romeinsche vazalstaat, en van af de onttrooning van Archelaus in 6 na Chr. begint geleidelijk Palestina een Romeinsche provincie te worden, nog wel met tusschenregeering van Herodiaansche vorsten, maar toch onder beding van een stadhouderschap der Romeinen en van betaling van belasting: grondlasten en hoofdgelden (Matth. 22 : 17) en tollen, aan gehate tollenaars verpacht, en vaak met afpersing geïnd (Luc. 3 : 12; 19 : 2, 8).

Het Sanhedrin. Dit is de naam van het hoogste nationaal gerechtshof, voor het eerst voorkomende onder den hoogepriester Hyrcanus (± 50 vóór Chr.), maar reeds vroeger bestaande; het was gevestigd te Jeruzalem, telde 71 leden en was bekend als Raad (Marc. 15 : 43) van overpriesters, oudsten en schriftgeleerden (Matth. 26 : 57, 59; Marc. 15 : 1; Luc. 22 : 66; Hand. 5 : 21, 41), uit de secte der Farizeërs en Sadduceërs (Hand. 5 : 17, 34). Een uit hen was de voorzitter, meestal de hoogepriester (Hand. 5 : 21, 27; 23 : 2, 5), wien een vice-president, Abbethdin, ter zijde stond. Behalve deze 71 waren bij de rechtszittingen aanwezig twee of drie secretarissen en de politiedienaren van het gerechtshof (Joh. 18 : 22; Marc. 14 : 65; Hand. 23 : 2). De laatsten hadden ook het recht om te arresteeren (Joh. 7 : 32, 45). De hoogepriester riep het college samen en zat voor, in spoedeischende gevallen in zijn woning (Matth. 26 : 3), maar anders dagelijks behalve op Sabbat en feestdagen in de zaal Gazith, een zaal aan de Zuidzijde van den voorhof van Israël, geheel uit gehouwen steenen opgetrokken; ± 30 na Chr. ver-

legde het Sanhedrin zijn zittingen naar de gebouwen van den tempelberg.

Het was het hoogste appel in godsdienstige en maatschappelijke geschillen; het had te beslissen in rechtszaken, die een geheelen stam of een geheele stad aangingen, verder een valschèn profeet (Joh. 1 : 19; Matth. 21 : 10; Hand. 23), godslastering (Hand. 6 : 13 enz.), en volksverleiding (Hand. 4 en 5). Voor dit college stond Jezus terecht als godslasteraar (Matth. 26 : 65; Joh. 19 : 7). Al was de macht van dit lichaam groot (Hand. 5 : 21; 9 : 2), in de dagen van de Romeinen was de goedkeuring van den Romeinschen landvoogd noodig voor het voltrekken van een doodvonnis (Joh. 18 : 31; 19 : 6); het geval van Stefanus' executie schijnt machtsoverschrijding te zijn geweest van het Sanhedrin (Hand. 7 : 58 enz.), te meer begrijpelijk, aangezien Pilatus toen niet in Jeruzalem was. Het mocht intusschen de doodstraf uitspreken (de voornaamste waren steeniging, verbranding, onthoofding, ophanging) en de geeseling toedienen (Hand. 5 : 40). De vorm van proces was zeer nauwkeurig. Er werd op geen aanklacht ingegaan, tenzij er minstens twee of drie getuigen waren (Deut. 19 : 15; Matth. 18 : 16; Joh. 8 : 17; 1 Tim. 5 : 19). De getuigen moesten onder eede bevestigen, dat zij maar niet hadden van hooren zeggen, maar hadden gezien, wat zij als beschuldiging inbrachten (Lev. 5 : 1; Joh. 3 : 11; 19 : 35). Moest op de aanklacht een doodvonnis volgen, dan werd den getuigen voorgehouden, wat op hen zou vallen, als zij valsche getuigen waren. Het bloed van den onschuldig veroordeelde en dat van zijn nakomelingen zou op hen en op hun nakroost rusten (Matth. 27 : 25). De aangeklaagde werd zelf in verhoor genomen (Matth. 26 : 62 enz.; Marc. 14 : 60 enz.; Luc. 22 : 67 enz.; Joh. 18 : 19 enz.; Hand. 4 : 7 enz.). — Meer wetgevend gezag had het Sanhedrin in zake den eeredienst. Het behandelde het Joodsche kerkwezen, schreef vasten en biddagen uit en bepaalde den Nieuwjaarsdag.

Behalve het groote Sanhedrin was er een klein Sanhedrin, bestaande uit 23 leden in elke stad, die meer dan 120 inwoners telde, van welk college er een tweetal was in Jeruzalem (Matth. 10 : 17). In nog kleiner plaatsen bestond het gerecht uit drie mannen. Deze beide laatste colleges behandelden de dagelijksche rechtszaken. Hun grootste vonnis was de geeseling van veertig slagen. Zij behandelden het privaat- en personenrecht.

Het Recht.

Het privaatrecht.

Dit betreft allereerst het erfbezit. In het jubeljaar keerden verkochte familiegoederen aan den oorspronkelijken eigenaar terug (zie bladz. 188) (Lev. 25 : 10 enz.). Zij konden ook vóór dit jaar teruggekocht worden door den verkooper of diens losser (Lev. 25 : 24—28). Van de rechten des verkoopers in het jubeljaar zijn echter verstoken degenen, die een huis in een ommuurde stad hadden verkocht. Zij moesten het, om weer eigenaar te worden, lossen binnen één jaar na verkoop; alleen de Levieten stonden niet onder deze laatste bepaling (Lev. 25 : 20—34).

Stierf een huisvader, dan werd zijn bezit onder de zonen verdeeld, en wel zoo, dat de oudste zoon het erfdeel van twee zoons kreeg (Deut. 21 : 17), met de verplichting voor de weduwe en ongehuwden te zorgen. Voorkeur geven bij het erflaten aan den zoon van een meer geliefde vrouw (Gen. 48 : 5 enz.) werd door den wetgever voorkomen (Deut. 21 : 15, 16). Dochters waren alleen erfgenamen van gelijk deel, als zonen ontbraken, onder beding, dat zij een man huwden uit denzelfden stam (Num. 27 : 1—8; 36 : 1—12; Joz. 17 : 3 enz.); soms erfden zij met de broeders mee (Joz. 15 : 19; Job. 42 : 15). Bij deze vele Mozaïsche voorschriften waren dus testamenten overbodig.

Over het personenrecht zie men uitvoerig bladz. 252.

Het privaatrecht maakte ook, doch slechts zedelijke (Ps. 15 : 5;

Ezech. 18 : 8) bepalingen omtrent het recht van leenen en verpanden. Uitgaande van het feit, dat de Israëlieten broeders waren, verbood de wet rente te vragen voor geleend geld (Ex. 22 : 24), en overwinst bij geleende spijze (Lev. 25 : 35 enz.); alleen van den tijdelijken vreemde, omdat hij geen onderpand had in grondbezit, mocht men rente nemen (Deut. 23 : 20). Deze bepalingen staan in verband met het karakter van Israël als geen handeldrijvend, maar landbouwend volk. Den schuldeischer ten gerieve werd in het pandgeven eenige waarborg aangeboden, maar ook hier had de wetgever voor den schuldenaar gunstige bepalingen. Geen kleed of handmolen mocht te pand genomen, omdat men ze voor den slaap en het levensonderhoud noodig had (Deut. 24 : 12, 13). De schuldeischer mocht niet gaan in des schuldenaars huis, om een pand te nemen (Deut. 24 : 10, 11; Zef. 1 : 9). De profeten treden telkens treffend met deze moralistische geboden op tegen Israël (Amos 2 : 8; Ezech. 18 ; 7, 12 enz.). In het Sabbatsjaar was men van betalen van schuld vrij (Deut. 15 : 1 enz.). Dan mocht de landgenoot niet in mora worden gesteld. Over het stellen van een borgtocht zwijgt de wetgever In Spr. 11 : 15; 17 : 18; 20 : 16; 6 : 1—5 wordt gewaarschuwd, niet lichtvaardig borg te worden. Men verklaarde zich tot borg door handslag, ongetwijfeld aan de poort der stad ten aanzien van de oudsten (Job 17 : 3).

Ook in zake beschadiging van eigendom en schadevergoeding waren wetten. Werd een stuk vee gedood (Lev. 24 : 18, 21), al is het ook bij vergissing (Ex. 21 : 33 enz.), dan moest het vee vergoed; werd het gestolen en gedood, dan moest het, was het een rund, vijfmaal, was het een schaap, viermaal vergoed (Ex. 22 : 1); alleen gestolen moest het eigendom dubbel weergegeven (Ex. 22 : 4); ook schade door een stuk vee veroorzaakt, moest zóó vergoed, dat beide partijen schade en schadevergoeding moesten deelen (Ex. 21 : 35). Een dief moest dubbel teruggeven het, in het huis van een derde bewaarde

geld of natura (Ex. 22 : 7). Ook ten opzichte van hetgeen is verloren gegaan, had de Israëliet zich naar wettelijke bepalingen te regelen (Deut. 22 : 1—3).

De geheele Mozaïsche wet ademt een humanitairen geest. Voor de armen werd op alle wijze gezorgd (Deut. 15 : 7—11; Spr. 14 : 31; 19 : 17). Voor hen was de nalezing op de velden en in de wijngaarden (Lev. 19 : 9 enz.; Deut. 24 : 19 enz.), alles, wat groeide op braakliggend land (Lev. 25 : 5 enz.); zij mochten plukken met de hand in des naasten staande koren (Deut. 23 : 25; Matth. 12 : 1); voor hen was de hoek van het af te maaien land (Lev. 19 : 9, 10); eindelijk aan den maaltijd van de tienden en aan offermalen moesten zij genoodigd, evenals vreemdelingen, weduwen en weezen (Deut. 14 : 28; 16 : 10, 11; 26 : 12). De profeten traden telkens in den koningentijd tegen armenverdrukking op (Jes. 10 : 2; Jer. 5 : 28; 7 : 6; 22 : 3; Amos 2 : 7 enz.) Voor ouden werd hoogachting geboden (Lev. 19 : 32), en voor den gebrekkige ondersteuning (Lev. 19 : 14; Deut. 27 : 18). De Spreukendichter (14 : 31; 22 : 22; 31 : 9) wordt niet moede, op de verplichtingen te wijzen jegens armen en ellendigen, zoomin als elders op die jegens weduwen en weezen. Ook aan dierenbescherming dacht Israëls wetgever (Deut. 25 : 4). Menschlievende bepalingen jegens hen worden genoemd in Lev. 22 : 28; Deut. 22 : 6 enz.

Het Strafrecht.

Doodstraffen. Onder de straffen zijn allereerst te noemen de doodstraf door het zwaard en door steeniging. Wat de eerste aangaat, zij was niet de straf door onthoofding — een gewone straf bij Egyptenaren (Gen. 40 : 13) en later bij Joden op bevel van de Herodessen (Matth. 14 : 10; Hand. 12 : 2); — maar de straf van doodsteken of neerhouwen (Deut. 13 : 9; 15 enz.; 20 : 13). Steeniging was de gewone

doodstraf. De veroordeelde werd buiten de stad gesteenigd (Lev. 24 : 14; Hand. 7 : 58) door een oploop van volk (Ex. 17 : 4; Joh. 10 : 31), of wel door de beide aanklagers, zóó dat de eerste hem op een steen en de tweede een steen op hem wierp (Matth. 21 : 44). Na den dood van den geëxecuteerde werd het lijk nog verminkt door verbranding (Lev. 20 : 14; 21 : 9; Joz. 7 : 25), door ophanging aan een boom of paal (Num. 25 : 4; Joz. 10 : 26; 2 Sam. 4 : 12), en door onder een steenhoop te worden begraven (Joz. 7 : 25; 8 : 29). De opgehangene gold voor een gevloekte (Gal. 3 : 13), en mocht geen nacht over blijven hangen (Deut. 21 : 22, 23).

Doodstraffen, overigens in den bijbel genoemd, zijn o.a. het in stukken zagen (Hebr. 11 : 37), het verdrinken (Matth. 18 : 6), het uitgerekt worden (Hebr. 11 : 35). Straffen van uitheemschen oorsprong zijn: het verbranden in een oven (Dan. 3 : 6), het werpen in den leeuwenkuil (Dan. 6), maar vooral de kruisiging. De kruisiging was een Romeinsche straf voor slaven en straatroovers, nooit voor Romeinsche burgers. Zij werd door geeseling voorafgegaan, waarna de veroordeelde het kruis, met een opschrift voorzien (Matth. 27 : 37), naar de gerichtsplaats droeg (Matth. 27 : 32; Joh. 19 : 17), daarna recht aan den kruispaal werd gebonden, de handen er aan genageld, de voeten er aan gebonden. Soms eerst na drie dagen te hebben gehangen, verloste hem de dood uit zijn vreeselijk lijden: hand- en voetwonden, zware hoofdpijnen. Midden op den rechten kruisbalk was een blokje, waarop de gekruisigde kon zitten. De Joden verzachtten het leed van een gekruiste door verdoovende myrrhe te laten drinken (Matth. 27 : 34; Marc. 15 : 23), en namen na den kruisdood het lijk weg vóór zonsondergang, om het te begraven (Deut. 21 : 23; Joh. 19 : 31; Marc. 15 : 42, 43). Het breken der beenen was iets ongewoons; bij de met Jezus gekruisigden geschiedde het met het oog op het aanstaande Paaschfeest (Joh. 19 : 31).

Lichaamsstraffen. Bij kwetsing van het lichaam werd volgens het recht van wedervergelding het lichaam des daders aan hetzelfde lid gekwetst: oog om oog, tand om tand, buit voor buit (Ex. 21 : 23 enz.; Lev. 24 : 19 enz.; Deut. 19 : 21); overigens werd iemand aan het lijf gestraft met stokslagen, tot veertig toe (Deut. 25 : 2, 3). De Farizeërs verordenden 40 slagen min één (2 Cor. 11 : 24). Men sloeg ook wel met geeseltouwtjes (Lev. 19 : 20), of met schorpioenen, d. i. met touwtjes, waarin pinnen staken (1 Kon. 12 : 11).

Geldstraffen. De geldstraffen waren bij de wet bepaald op ten hoogste honderd zilverlingen. Zij moesten aan de beleedigde partij worden betaald (Deut. 22 : 19); het bedrag moest bepaald door de rechters (Ex. 21 : 22), of werd wettelijk vastgesteld (Deut. 22 : 19, 29). In geldstraffen werd ook het gestolene gerestitueerd (Ex. 22 : 3), en door betaling van boete de doodstraf afgekocht (Ex. 21 : 22, 30).

Gevangenisstraf. Deze wordt in de wet van Mozes niet genoemd. In Lev. 24 : 12 wordt slechts gesproken van voorloopige bewaring tot aan het uitspreken van het vonnis. Eerst in den koningentijd werd gevangenisstraf opgelegd (2 Kron. 16 : 10; Jer. 20 : 2; 32 : 2 enz.; 38 : 6). Na de ballingschap komt zij vaak voor (Esra 7 : 26; Matth. 11 : 2; 18 : 30). De kerkers bevonden zich in de huizen van rechtsbeambten (Jer. 37 : 15, 20), in wachthuizen bij de paleizen of aan de poorten (Jer. 20 : 2; 32 : 2) en in waterlooze onderaardsche kuilen en gewelven (Jer. 37 : 16). De gevangenen waren geketend (Richt. 16 : 21) en met handen en voeten aan twee blokken kruisgewijs vastgemaakt (Job. 13 : 27; 33 : 11; Hand. 16 : 24).

Verbanning en excommunicatie.

Verbanning komt voor in Esra 7 : 26; 10 : 8. Later was er een dubbele verbanning. De zachtste verbanningsstraf was uitsluiting van de godsdienstige vergadering en van omgang met anderen tot op een afstand van vier el, dertig dagen lang. De geëxcommuniceerde mocht zich niet scheren, moest door een andere dan de gewone poort den tempel ingaan, op zijn kist liet men door het gericht steenen werpen. Volgde op deze straf geen berouw, dan was de straf der verbanning de algeheele uitsluiting, (Joh. 9; 22; 12 : 42; 16 : 2), gepaard met vervloeking (anathema 1 Cor. 16 : 22). Deze straf stond op het misdrijf der ketterij.

Theocratische straffen.

Hieronder kan men verstaan de straffen door de hand Gods. Er behoorde bij de straf der uitroeiing door de hand des hemels, een straf, niet door menschen voltrokken, maar door een oordeel Gods, bepaald voornamelijk op Godslastering. Zij was de plotselinge dood in het vijftigste levensjaar (Job 8 : 56, 57).

Misdrijven.

Misdrijven, den godsdienst rakende.

A. afgoderij, die met steeniging werd gestraft (Deut. 17 : 2—6), en met verleiding tot afgoderij werd gelijkgesteld (Deut. 13 : 6—11), bracht een geheele stad onder den ban (Deut. 13 : 14—17); *b. godslastering* of *vloeken* (Lev. 24 : 13—17); en *c. sabbatsschending* (Num. 15 : 32—37), die steeniging als straf tengevolge hadden. Als misdrijven op godsdienstig gebied werden ook gerekend *d. het zich niet besnijden* (Gen. 17 : 14); *e. het niet houden van het Pascha* (Num. 9 : 13); *f. waarzeggerij* en *toovenarij* (Lev. 20 : 27); *g. het valsch profeteeren* (Deut. 18 : 20). Deze misdaden werden met den dood, meestal steeniging gestraft.

Misdrijven tegen overheid en ouders.

Al kent de wetgever geen *majesteitsschennis*, in de practijk kwam zij toch voor. David achtte het zondig en misdadig, de hand aan Saul, den gezalfden koning, te slaan (1 Sam. 24 : 7) en strafte Sauls wapendrager, omdat deze zich aan zijn heer had vergrepen (2 Sam. 1 : 14) Er stond op dit misdrijf de straf des doods (2 Sam. 1 : 16; 1 Kon. 2 : 8, 9, 36—46). Ouders te vloeken, te slaan, ja zelfs ongehoorzaam te zijn was een misdrijf met den dood gestraft (Ex. 21 : 15, 17; Lev. 20 : 9; Deut. 21 : 18—22), meest met den dood der steeniging.

Misdrijven tegen het leven.

Zij waren *moordaanslag* en *verwonding*. Onverbiddelijk was de eenige straf voor een moord met voorbedachten rade de dood (Gen. 9 : 6; Ex. 21 : 12, 14; Lev. 24 : 17; Num. 35 : 16; Deut 19 : 11—14). Dan was er geen verzoening mogelijk door losprijs, of door vluchten naar de vrijstad (Deut 19 : 11, 12). In sommige gevallen was het aan den bloedwreker of goël vergund, het leven van den verwonde aan den moordenaar te wreken, volgens het recht van de bloedwraak (Gen. 4 : 14; 27 : 45). Deze bloedwreker moest altijd zijn een der naaste verwanten des vermoorden (Deut. 25 : 19). Bij een moordaanslag bij vergissing was den moordenaar gelegenheid geboden tot ontgaan van de doodstraf, door in één van de zes vrijsteden te vluchten (Num. 35 : 11—16). Drie van deze steden lagen aan deze en drie aan gene zijde van den Jordaan (Num. 35 : 14). De eerste drie, westwaarts van den Jordaan, heeten: Kades in Galilea, Sichem op het gebergte van Efraim en Hebron op het gebergte van Juda; de drie laatste, oostwaarts van den Jordaan, waren Beser, Ramoth en Golan (Joz. 20 : 7, 8) De moordenaar kon in die steden van straf vrijblijven, tot den dood van den hoogepriester (Num. 35 : 25). Al deze gunstige bepalingen konden gelden, als het gericht eerst had onderzocht, dat de moordaanslag onwetend was gepleegd (Num. 35 : 22, 26). De

bloedwreker had echter het recht, den moordenaar te dooden, als hij op weg was naar de vrijstad (Deut. 19 : 6) of te vroeg de vrijstad had verlaten. Was de moord opzettelijk, dan leverde het gericht den moordenaar zelfs van uit de vrijstad aan den bloedwreker over (Deut. 19 : 11, 12). Behalve de vrijsteden was voor den moordenaar het altaar een schuilplaats (Ex. 21 : 14; 1 Kon. 1 : 50) Een moord, waarvan de dader onbekend bleef, werd verzoend door het doorhouwen van den nek eener jonge koe (Deut. 21 : 1 – 10). Werd een slaaf of slavin door den heer gedood, dan werd deze moord gewroken, alleen in zoover het slachtoffer dood bleef (Ex. 21 : 20, 21); anders, nl. als het slachtoffer nog een paar dagen bleef leven, was geen straf bepaald op de harde kastijding. Schadeloosstelling kon geëischt voor verminking (Lev. 24 : 19, 20; Deut. 19 : 21; 21 : 22), en wel door verlies van het verminkte lichaamsdeel. Voor verwonding moest men vergoeding geven voor verzuim van werk en voor onkosten aan genezing verbonden (Ex. 21 : 18, 19). Dood door aanval van een os werd met het dooden van den os betaald (Ex. 21 : 28); wist de eigenaar, dat zijn os stootig was, dan was de eigenaar mede aansprakelijk en werd mede gedood (Ex. 21 : 29).

Misdrijven tegen den eigendom.

Diefstal werd gestraft met verhoogde teruggave van het gestolene, en wel op deze wijze, dat het gestolen vee, is het nog in het bezit van den dief, tweevoudig (Ex. 22 : 4), en is het door den dief reeds verkocht of geslacht, vijfvoudig als het een rund, en viervoudig als het klein vee is, moest vergoed (Ex. 22 : 1; 2 Sam. 12 : 6). Kon de dief geen schadevergoeding geven, dan werd hij verkocht als slaaf aan Israëlietische heeren (Ex. 22 : 3; Josefus Oudh. XVI : 1, 1). Diefstal van geld en vaten moest dubbel vergoed (Ex. 22 : 7). Bederven van iemands veld en wijngaard moest goed gemaakt met teruggave van het beste uit veld en wijngaard van den dief (Ex. 22 : 5). Wat in een

anders huis gevonden werd, dat men in eigen huis miste, werd als gestolen beschouwd (Lev. 6 : 3—6). Werd een dief gedood bij het inbreken, dan was die moord niet strafbaar (Ex. 22 : 2). Het stelen van menschen, om ze als slaven te verkoopen, had de steeniging als straf ten gevolge (Ex. 21 : 16; Deut. 24 : 7; Sanhedrin XI : 1).

Misdrijven tegen de zedelijkheid.

Op homosexualiteit was de doodstraf bepaald (Lev. 20 : 13), andere onnatuurlijke geslachtsgemeenschap werd met vuur gestraft (Lev. 20 : 14). Werd op aanklacht van den echtgenoot (Matth. 1 : 19) een geval van echtbreuk geconstateerd door het gericht, dan werden beide schuldigen met den dood gestraft (Lev. 20 : 10; Deut. 22 : 22; Ezech. 16 : 38, 40), en wel volgens Deut. 22 : 24 en Joh. 8 : 5, 7) met steeniging. Was het echtbreuk met een slavin, dan was voor de slavin geeseling de straf, en voor den man het brengen van een schuldoffer (Lev. 19 : 20—23). Bij verdenking van echtbreuk bracht de man zijn vrouw tot den priester, die, om de waarheid in deze zaak te vinden, de verdachte vrouw liet drinken het vloekwater: heilig water met bijmenging van stof des heiligdoms (Ex. 30 : 18; Num 5 : 12—29). Op bloedschande stond de doodstraf (Lev. 20 : 11, 12, 17). Verkrachting van een jonge dochter werd gevolgd door een huwelijk met haar, of door een bruidschat aan haar vader als vergoeding (Ex. 22 : 16, 17); verleiding van een verloofde in de stad door steeniging van beide schuldigen (Deut. 22 : 23, 24), en bedoelde verleiding op het veld met steeniging alleen van den verleider (Deut. 22 : 25—28).

Oorlog en Vrede.

Wapenen.

Wapenen gebruikte men om zich te beschermen en te verdedigen. Om zich te beschermen in den strijd droeg men *a.* het groote, zware schild of rondas (1 Kon.

10 : 16, 2 Kron. 14 : 8), en *b.* het kleine, lichte schild (2 Kron. 17 : 17). Het groote schild bedekte ook het hoofd van den strijder en was gewoonlijk van hout, met dik leder of metaal overtrokken. Het kon daarom verbrand worden (Ezech. 39 : 9). Door zalving van het schildleder waren de schilden in de verte glanzend en hadden zij van regen niet te lijden (2 Sam. 1 : 21; Jes. 21 : 5). Soms bestreek men ze met bloed, om het vreeselijke van de uitrusting te verhoogen (Neh. 2 : 4). Koperen en vergulde schilden (1 Sam. 17 : 6; 1 Kon. 14 : 27) waren uitzondering. Op marsch werden zij met een leder bedekt (Jes. 22 : 6), gedragen en gehangen aan den schouder; in den slag hanteerden de soldaten ze door middel van een riem met den linkerarm. Wapenen, die men ter bescherming aandeed, waren *c.* de *helm* (2 Kron. 26 : 14), meestal van koper (1 Sam. 17 : 5, 38); *d.* het *harnas* of pantsier, schubachtig er uitziende (1 Sam. 17 : 5), misschien van ijzer of van linnen (Ex. 28 : 32); en *e.* koperen *scheenharnassen* (1 Sam. 17 : 6).

Wapenen, waarmede men den vijand aanviel, waren: *a.* het *zwaard*, aan de linkerheup des strijders bevestigd door middel van een gordel (1 Sam. 17 : 39; 25 : 13; 2 Sam. 20 : 8), tweesnijdend (Richt. 3 : 16; Hebr. 4 : 12; Openb. 1 : 16; 2 : 12), gestoken in een scheede (1 Sam. 17 : 51; Joh. 18 : 11), gebruikt om er mede te houwen en te steken (1 Sam. 31 : 4; 2 Sam. 2 : 16; 20 : 10); *b. de speer, spies* of *lans*, deels een wapen, om er mede te stooten, deels om er mede te werpen (1 Sam. 18 : 11; 19 : 10; 20 : 33), bestaande uit een esschen-, dennen-, of cypressenhouten schacht (1 Sam. 17 : 7; 2 Sam. 21 : 19; 23 : 7) en een koperen punt (1 Sam. 17 : 7); *c. boog* en *pijlen*, waarvan het eerste wapen, gewoonlijk van koper en daarom met den voet te spannen (Ps. 18 : 35; Job. 20 : 24), pezen had van osse-spieren, terwijl de pijlen van riet waren vervaardigd, gevederd, deels vergiftigd (Job 6 : 4), ook brandende (Ps. 7 : 14; Ef. 6 : 16). Deze wapenen werden op den rug gedragen, de

boog in een omhulsel, de pijlen in een koker bewaard; *d.* de *slinger* (1 Sam. 17 : 40); *e.* de *strijdhamer* (Spr. 25 : 18). Sommige van deze wapenen waren voor de lichtgewapenden, als slingerboog en pijlen (1 Kron. 8 : 40; 12 : 2), terwijl zwaar gewapenden de speer hanteerden (1 Sam. 17 : 7). Uitnemende slingeraars en boogschutters in het Israëlietische leger waren de Benjaminieten (1 Kron. 8 : 40).

Wagens en ruiterij.

Zij werden eerst door Salomo in het leger ingevoerd (1 Kon. 9 : 19; 10 : 26). Vóór dien tijd werden zij in den oorlog aan Israëlietische zijde haast niet gebruikt. David wilde niet eens alle, van de Syriërs buitgemaakte, strijdwagens en paarden behouden (2 Sam. 8 : 4). Vóór Salomo bedienden zich van wagens en ruiterij de Kanaänieten en Filistijnen (Joz. 11 : 6; 1 Sam. 13 : 5). De strijdwagens rustten op twee wielen, van ijzer gemaakt (Joz. 17 : 16; Richt. 1 : 19), werden door twee paarden getrokken en bemand met drie mannen: den krijgsman, den wagenbestuurder (1 Kon. 22 : 34) en den wapendrager.

Dienstplicht en samenstelling van het leger.

Tot medestrijders in den oorlog verplichtte de wetgever iederen Israëliet van 20 jaar af (Num. 1 : 3; 26 : 2; 2 Kron. 25 : 5), met uitzondering van hen, die een nieuw huis nog niet hadden ingewijd en de eerste vrucht van den wijngaard niet hadden genoten, of in de bruidegomsdagen leefden (Deut. 20 : 5, 6, 7). Bij plotselinge invallen van den vijand werden de dienstplichtigen door uitgezonden boden (Richt. 6 : 35; 7 : 24) of door trompetgeschal en signalen op de bergen saamgebracht (Richt. 3 : 27; 6 : 34; 1 Sam. 11 : 7; Jer. 6 : 1). Later maakte Saul een begin met de oprichting van een staand leger, aangroeiende van het getal van 3000 man af (1 Sam. 13 : 2; 14 : 52; 24 : 3). Van Davids staande leger was telkens één divisie in werkelijken dienst (1 Kron. 27 : 1 enz.). De staande legers werden

door een schrijver gemonsterd en opgeroepen (2 Kron. 26 : 11). Soldij werd aan de soldaten in natura uitgekeerd; alleen de vreemden-legioenen werden voor hun krijgsdienst betaald (2 Kron. 25 : 6).

Het leger was in divisiën verdeeld van 1000, 100 en 50 man (Num. 31 : 14, 48; Richt. 20 : 10; 1 Sam. 8 : 12; 2 Kon. 1 : 9; 11 : 15), welke afdeelingen ieder haar hoofdman hadden (2 Kon. 1 : 9; 11 : 4). De generaal van het geheele leger, krijgsoverste (1 Sam. 14 : 50 enz.) geheeten, vormde met de oversten van duizend en honderd den generalen staf of krijgsraad (1 Kron. 13 : 1 enz.). In den oorlog voerde gewoonlijk de koning zelf het leger aan. Uniform droegen de Israëlietische troepen niet; de soldaten moesten voor eigen onderhoud zorgen, tenzij proviandcommissarissen (Richt. 20 : 10) of naburige steden (2 Sam. 17 : 27, 28, 29) deze zorg den krijgslieden uit handen namen. Het leger trok uit met zijn banieren of veldteekenen (Num. 1 : 52).

Het leger op marsch, de legerplaats, de slag.

Vóór het op marsch gaan werd de Godsspraak geraadpleegd (Richt 20 : 27; 1 Sam. 14 : 37; 23 : 2; 28 : 6; 30 : 8), of een profeet gevraagd (1 Kon. 22 : 5). Ook wel begeleidde de ark het uittrekkend leger (1 Sam. 4 : 4; 14 : 18). De tenten van verschillende divisien stonden bij elkaar, te onderscheiden aan de verschillende veldteekenen (Num. 1 : 52). De teekenen waren de teekenen der verschillende stammen (Num. 2 : 2 enz.). Waarschijnlijk had de legerplaats een kringvorm en heette wagenburg (1 Sam. 17 : 20; 26 : 5). Wachtposten werden aan den rand van de legerplaats uitgezet (Richt. 7 : 19).

Vóór het gevecht met den vijand werd in het leger door middel van een veldpriester (Deut. 20 : 2) eerst een offer gebracht (1 Sam. 7 : 9), waarna deze priester (Num. 10 : 9; 2 Kron. 13 : 12, 14) of de veldheer (2 Kron. 20 : 20) een bezielend woord sprak (Deut. 20 : 2—5). Daarna volgde door

het stooten op de trompet het teeken tot den aanval (Num. 10 : 9; 2 Kron. 13 : 12), en begon de strijd met een vreeselijk oorlogsgeschrei (1 Sam. 17 : 52; Jer. 42 : 14; Richt. 7 : 18). De slagorde (1 Sam. 17 : 20) was een eenvoudige opstelling langs één lijn, maar ook kende men de verdeeling van het leger in drieën, om den vijand aan het front en aan weerszijden aan te vallen (Richt. 7 : 16, 19; 1 Sam. 11 : 11; 2 Sam. 18 : 2). Men streed man tegen man, met ontbloote armen, daar de krijgsmantels geen mouwen hadden. Snelheid van beweging, evenals dapperheid, maakten den bekwamen soldaat en aanvoerder (2 Sam. 1 : 23; 2 : 18; Hab. 3 : 19). De terugtocht of het standhouden bij vervolging geschiedde door trompetgeblaas (2 Sam. 2 : 28; 18 : 16; 20 : 22). Soms loste zich de strijd op in een tweegevecht (1 Sam. 17; 2 Sam. 2 : 14 enz.). Men viel ook den vijand aan met strategische listen (Joz. 8 : 2, 12; Richt. 20 : 36), of men overviel hem plotseling (Richt. 7 : 16 enz.). Groote krijgsdaden werden verricht in het vooruitzicht van een vastgestelden kampprijs (Joz. 15 : 16; Richt. 1 : 12; 1 Sam. 17 : 25 enz.; 1 Kron. 11 : 6).

Vestingen en Belegering. De Israëlieten maakten voornamelijk de steden aan de grenzen en in het onderworpen land tot vesting (1 Kon. 15 : 17, 22) waarin zij bezetting legden (2 Kron. 17 : 2). Soms waren steden door haar natuurlijke ligging reeds onneembaar; anders werden zij een vesting door het bouwen van muurwerken soms van dubbele muren (2 Kron. 32 : 5), zeer dik (Jer. 51 : 58), voorzien van tinnen (Zefanja 1 : 16), borstweringen (2 Kron. 16 : 5, 6) en torens (2 Kron. 32 : 5) en door poorten toegesloten, die met ijzer waren beslagen (Jes. 45 : 2) en met sterke koperen of ijzeren sloten waren voorzien. Boven deze poorten bevonden zich wachttorens (2 Sam. 13 : 34; 18 : 24), waarin wachters op den uitkijk stonden (2 Kon. 9 : 17). Om den muur liep een gracht (2 Sam. 20 : 15; Jes. 26 : 1) met een kleinen wal erbij. Ook

had men wachttorens en sterkten op het vrije veld (2 Kon. 18:8; 2 Kron. 27:4), evenals burchten in de steden, dienende voor laatste toevlucht (Richt. 9:51 enz). Jeruzalem was Palestina's gewichtigste vesting.

De belegering van een vesting begon met den eisch, zich over te geven (2 Kon. 18:17 enz.). Onnoodige verwoesting was bij de wet verboden (Deut. 20:19). Was de opeisching tevergeefsch, dan begonnen de belegeraars een wal rondom op te werpen (Jer. 6:6; Ezech. 4:2), om de belegerden in te sluiten, of zij maakten bressen in den muur (Ezech. 21:22) door stormrammen (Ezech. 4:2). Ook wel ondermijnde men den muur door graven, of bedierf men de waterleidingen. Meestal was de belegering een blokkade, waardoor de belegerden, vaak na langen tijd, zich vanwege hongersnood (2 Kon. 6:25, 29; 18:27; Klaagl. 4:9, 10) moesten overgeven. Van uit de vesting werd gepoogd, de belegeraars te storen in hun werk door het schieten van pijlen van de muren uit (2 Sam. 11:24), of door het werpen met groote steenen en balken (Richt. 9:53; 2 Sam. 11:21), of door middel van kokende olie, later ook door het gebruik maken van slingermachines (2 Kron. 26:15). De wetgever bepaalde, dat de belegeraars bij insluiting van een vesting de vruchtboomen moesten sparen (Deut. 20:19 enz.).

Na de inname eener vesting.

Had een vesting zich vrijwillig overgegeven, dan ging men verschoonend te werk; werd zij echter onder tegenstand genomen, dan werd zij verwoest en het omliggend land vernield (Num. 31:10; Richt. 9:45; 1 Kron. 20:1). De inwoners werden uitgeroeid (Richt. 9:45; 1 Sam. 15:8; Deut. 20:13, 16), soms op gruwzame wijze (Richt. 8:16; 2 Sam. 12:31; Amos 1:3). Vrouwen, kinderen en kudden werden met den buit medegevoerd (Num. 31:9; Deut. 20:14), en de heiligdommen vernield of geroofd (2 Sam. 5:21; Hos. 10:5; Jes. 46:1).

Ook weerloozen werden vaak mishandeld (Klaagl. 5 : 11). Met gevangen of gevallen koningen en aanvoerders werd een wreed spel gespeeld (Joz. 10 : 24; Richt. 1 : 6 enz.; 1 Sam 31 : 9).

Maar men ging ook verstandiger met een zegepraal of een inname te werk. Men voerde soms alleen de schatten weg (1 Kon. 14 : 26; 2 Kon. 14 : 14; 24 : 13), of legde de ingenomen stad een schatting op (2 Kon. 18 : 14; 23 : 33); men nam gijzelaars met zich (2 Kon. 14 : 14) en voerde alleen de aanzienlijken en handwerkslieden weg (2 Kon. 15 : 29; 17 : 6; 24 : 14 enz.; 25 : 11), of ook wel men sloot een verbond met de veroverde stad (2 Kon. 14 : 8). Ook behandelde men soms de overwonnenen met de meeste grootmoedigheid (1 Kon. 20 : 31—34).

Men vierde de zegepraal met zang en dans (Ex. 15 : 1; Richt. 5 : 1; 11 : 34), en hield haar in herinnering, door de veroverde wapenen neer te leggen in het heiligdom (1 Sam. 21 : 9; 31 : 10). Voor verdeeling van den buit zie men Num. 31 : 25 enz.; 1 Sam. 30 : 20 enz.

In vredestijd. Ook werden er tusschen volken en vorsten vriendschap en verbonden gesloten (2 Sam. 5 : 11; 8 : 9 enz.; 10 : 2 enz.; 2 Kon. 16 : 7; 20 : 12; Jes. 16 : 1; 30 : 2; 31 : 1). De eene vorst zond een ander vorst geschenken als voorbereiding voor het sluiten van een verbond. Ook wel werden gezanten over en weer gezonden (Luc. 14 : 32), die evenwel niet altijd gunstig werden ontvangen (2 Sam. 10 : 4). Een verbond tot verdediging van wederzijdsche belangen werd met een offer gesloten en bij een offer bezworen (Gen. 21 : 27). Het offerdier werd in tweeën gehouwen en tusschen de beide helften van het offerdier gingen de bondgenooten door (Gen. 15 : 9 enz.; Jer. 34 : 8 enz.).

REGISTER.

A.

Aardbeving . . 14
Aardewerk . 111, 125
Aardrykskunde . 146
Ab 145
Abarimgebergte . 4, 9
Abba. . . . 153
Abia. . . . 209
Abbethdin . . 246
Abib . . 145, 146, 191
Abigail . . . 62, 47
Abihu . . . 198
Abricoos . . . 97
Acco . . . 6, 7, 9
Achan . . 105, 220
Achitofel. . . 27
Achor . . . 5
Achsa . . . 60
Acra. . . . 22
Acrophone . . 141
Adar. . . . 145
Adder . . . 11, 21
Adelaar . . 20, 132
Aderlaten . . 148
Adonia . . . 29
Adullam . . . 4, 14
Aelanietische golf. 7
Afgoderij . 156, 157, 253
Agrippa I . 25, 134
Agrippa II 37, 105, 106
Ahinadab. . . 154
Aholiab 105, 106, 115, 160
Ai 35
Ajalon . . . 5
Ajin 9
Akeldama . 29, 153
Akiba . . . 66
Alabast . . . 112
Alexandra Salma . 71
Alexander de Groote 25
Alexandrie . . 126
Allegorie . . 90, 142
Almuggim. 31, 123, 134
Aloe 117
Amandel . . 13, 44, 97
Amarkalin. . . 209
Ambacht . . 106, 107
Ambtlieden . . 137
Amphitheater. . 80
Anatoth . . . 29
Anna . . . 62
Annas . . . 29
Antigonus . . 246
Anti-Libanon . 2, 10, 45
Antiochus Epifanes 104, 176
Antonia 22, 25, 26, 178
Apocryfen . . 142
Apotheker . . 106
Appelboom . . 97
Aquila . . 30, 107
Arabie 2, 14, 15, 97, 117, 125
Arad 220
Arameesch 140, 152, 155, 223
Archelaus . . 246
Aristoteles . . . 177
Ark . . . 167, 175
Armenzorg . . 250
Armverzorger. 211, 112
Arnon . . 2, 4, 6, 9
Asbea . . . 106
Aschera . . 156, 158
Aser 6
Asmavet . . . 211
Asphalt . . . 8
Augurken 44. 86, 174
Azazel . . . 190
Azijn. . . . 45, 88

B.

Baal . . 154, 157, 158
Baar 56
Baard . . 46, 50, 52
Baden . . 50, 148
Bakkersgereedschap 40
Bakkerstraat . . 22
Balans . . . 129
Balken . . 97, 261
Balsemstruik 13, 14, 97
Ban 220
Banias . . . 8
Banieren . . . 259
Bar 72
Barbier . . . 106
Barcochba . . 86

Barrevoets 48, 59, 63, 79, 182
Basaltrots . 13, 32, 86
Basan 1, 13 82,, 97, 102
Basilisk . . . 21
Basnath . . . 64
Bath 128
Bathseba . . . 64
Bed . . . 42, 47, 50
Beeldhouwer . 106, 133
Beer 18
Begraafplaats . 22, 56, 58
Behemoth . . 17
Beka 129
Belasting . . . 245
Belastingontvanger 244
Beleefdheidsvormen 78
Belegering . . 260
Belusstroom . . 9
Bemesting . . 84
Ben 63
Ber 9, 36
Beracha . . . 5
Berderen . . 161, 162
Bergplaats . 89
Berseba . 2, 9, 10, 155
Beschadigen . . 249
Beser . . . 254
Besnijdenis 71, 74, 225, 226
Beth 35
Bethanië 10, 29, 78, 125
Bethel . 144, 155, 156
Bethesda . 26, 27, 55, 148
Bethfagé . . . 29
Bethini . . 29, 178
Beth Kerem . . 4
Bethlehem . 5, 38, 83
Betnuba . . . 5
Bethsaida. . . 35
Bewatering . . 84
Bezaleël . 105, 160, 164
Bezetenheid . . 55
Bezetha . . 25, 124
Bier 125
Bigamie . . . 61
Bikeath-Aven . 5
Biljart . . . 80
Bij 21, 43
Bijwijf . . 67, 70, 73
Blindheid . . . 55
Bloedschande . 66, 256
Bloedverwantschap 65
Bloedwreker . 254, 255
Bloemen . . . 15
Blok 252
Blokkade . . . 260
Boaz . . 63, 64, 171
Boekhouding . . 138
Boekrol 140, 185, 211, 212
Boksbron . . . 10
Bondgenootschap . 262
Boog 257
Boomwol . .42, 48, 113
Boonen . 16, 44, 86, 125
Boot 121
Bordeelwezen . . 68
Borduurwerk . . 105
Borstlap . . 203, 204
Borstweringen . 260
Boseth . . . 158
Boter. . . . 43
Bouwwerk . 105, 133
Braakliggen . . 84
Brandkoren . . 87
Brandofferaltaar 163, 173 176, 188
Bron . 38, 45, 100, 155
Bronnenlied . . 141
Bruiloft 60, 75, 76, 77, 133, 135, 258
Buitverdeeling . 262
Bul 145
Byssus . 48, 86, 121, 160

C.

Caesarea 7, 26, 121, 125, 153
Calmus . . 117, 200
Cassie . . . 117
Castor . . 121, 147
Ceder 2, 17, 29, 31, 98, 121, 168
Cederenhuis . . 22
Chaldeèrs . . . 23
Chalizah . . . 63
Chanukafeest . . 185
Charozeth . . 193
Cherubs 167, 172, 174, 175
Chisleu . . 145, 196
Cilicische geit. . 30
Circus . . . 80
Cither . . . 210
Citroen . . 13, 195
Cochin.china . . 117
Coriander. . . 86
Creta. . . . 118
Crocus . . . 98
Cusch . . . 64
Cymbaal . . 136, 210
Cyprusbloem . . 98

D.

Dadelkoeken . . 96
Dadels . . . 44
Dadelwijn . 45, 96
Dagindeeling . 143, 144
Dak . . . 33, 34, 45
Dal . . . 4, 5, 13
Dalpoort . . . 23
Dankoffer. . 215, 242
Dansen . 80, 137, 262
Dareiken . . . 131
Dauw . . . 11
Debora 71, 72, 133, 138
Den 13
Deur . . . 32, 34, 37
Diadeem . . . 242
Dichtkunst . 141, 142
Dienstplicht . . 258
Dierenbescherming 250
Dierenhuiden . . 42
Doèg 101
Doode Zee 2, 4, 5, 6, 8, 10, 14, 44, 97, 98
Doodstraf. . . 251
Doofstomheid . . 55
Dor 5
Dorschvloer . 12, 88
Dorschwagen . . 89
Drachme . . . 131
Draf 97
Drakenfontein. . 10
Drankoffer . . 217
Drieling . . . 128
Driemannengericht 248
Dromedaris . 102, 103
Druivenhonig . 43, 92
Dudaim . . 16, 97
Duif 104
Dysenterie . . 53

E.

Ebal . . . 3, 154
Echtbreuk . . 68
Echtscheiding. . 66
Edelgesteente 47, 109, 112
Edik 45
Eedzweren . . 124
Eenhoorn. . . 17
Eerbetuigingen 79, 242
Eereteekenen . . 242
Eerstelingen 81, 87, 92, 193, 204, 217
Eerstgeborene 72, 197, 217
Efod . . 156, 201, 202
Efraimspoort . 23, 195
Eg 85
Eieren . . . 44
Eik . . . 13, 17, 98
Eikendal . . . 5
Eikenwouden . 6, 13, 83
El . . . 126, 127
Elath. . . 7, 120
Eleazar . 198, 199, 205
Elpenbeen 31, 42, 112, 121, 133
Elul 145
En 9, 36
Endor . . 9, 10, 159
Eneglaim . . . 10
Engannim. . 10, 13
Engedi 4, 5, 6, 10, 91, 96
Engel der gemeente 212
Enhadda . . . 10
Enmispat. . . 155
Enschemesch . . 9, 10
Epha. . . . 128
Er . . . 60, 62
Erflating . . . 248
Ergernis (Berg der) 29
Eschtaol . . . 6
Escol. . . . 6
Esjon-Geber 7, 120, 123
Esseners . . 59, 75
Etham . . 14, 83
Ethanim . . . 145
Eufraat . . . 1
Eunuch . . 61, 243
Eusebius . . . 27
Ezel 17, 85, 102, 103, 104, 125

F.

Farizeers . 47, 228–230
Fauna . . . 12
Feestmalen . . 46
Filistijnen . . 1, 2
Flesschen. . . 111
Flora. . . . 12
Fluit. . . . 135
Fonteinpoort . . 23
Fundamentpoort 17, 23

G.

Gaas. . . . 3, 6
Gabbatha. . 26, 153
Gadarenen . 83, 104
Gaffel . . . 89
Galban . . 117, 217
Galeien . . . 129
Galilea 7, 10, 11, 13, 35, 82, 91, 95, 97
Galileesche Zee 4, 45, 82, 119, 121
Gamaliel . . 75, 229
Garf 88
Gastvrijheid . . 77
Gaza. . . 6, 7, 124
Gazith . . . 246
Geba. . . . 211
Gebed . . 46, 222
Gebedsriem . . 222
Geelzucht. . . 53
Geeselen . . 210, 252
Gehenna . . . 5
Gehinnom . . 5
Geit . . 43, 101, 102
Geld . . . 129–134
Geldstraffen . . 252
Gelofte 218
Gennathpoort. 25, 27
Geneeskunde . 118, 147
Gennezareth . . 8, 13
Gera 129
Gerar 6
Gerizim . . 3, 154
Gerson . . . 197
Gerst 15, 16. 43, 86, 87, 88, 191, 217
Gerstebier . . 45
Geruth-Kimham . 125
Geslachtsregister . 67
Gethsemané 27, 29, 95
Gevangenen . . 40
Gevangenis . . 252
Gevangenpoort . 23
Gevogelte. . 45, 118
Gewichten . 129, 130
Gezellig verkeer . 80
Gibea . . . 4, 35
Gibeon . 5, 35, 155, 156
Gibeonieten . . 75
Gier 20
Gilboa . . . 3, 10
Gilde. . . 106, 107
Gilead 1, 8, 13, 15, 82, 83, 97, 99, 101, 102, 154, 156
Gilgal . 149, 156, 210
Gisbarin . . . 209
Glas . . . 111, 126
Glaszand . . . 9
Godslastering . . 253
Goël . . . 64, 254
Golan . . . 254
Gordel 46, 47, 50, 129, 138, 202
Gordijnen 160, 161, 162, 163
Goudsmid. . 106, 109
Graan . . 13, 15
Graf . . . 57, 58, 59
Granaatappel . . 97
Griffel . . . 139
Groenten . . . 44
Groeten . . 78, 79
Grondbelasting . 246
Groote Synagoge . 151
Groote Verzoendag 189, 221, 222

H.

Haar. . . 52, 54
Haard . . 43, 45
Hallel . . . 193
Hamer . . 109, 257
Hammaaloth . . 180
Hananeel. . . 23
Handel 81, 122, 123, 124 126

Handmolen . 38, 39, 75
Handwerk 36, 105, 106, 152
Harem . . 61, 243
Harnas . . . 257
Harp . 134, 135, 210
Hasbany . . . 8
Hauran . . 2, 13, 83
Hazazon Thamar . 96
Hebron 3, 4, 14, 35, 82, 91, 101, 254
Hecatèus . . . 25
Heiligdommen. 154, 155
Helena van Adiabene 184
Helm. . . . 257
Hemor . . . 60
Hennip . . . 113
Henoch . . . 32
Herbergwezen 78, 80, 124 125
Herdersvorsten . 99
Hermon . 2, 3, 4, 8, 11
Hethieten. . 64, 137
Hillel. . . . 66
Hin 128
Hinnom 5, 22, 23, 27, 111, 159
Hippias . . . 25, 26
Hippicus . . . 25, 26
Hiram 64, 105, 123, 168, 169
Hoekpoort . . 23
Hoenders . . 44, 104
Homer . . . 127
Hond. . . 101, 104
Honig . . 42, 43, 96
Honigdauw . . 87
Hoofdgeld . . 246
Hoogepriester 189, 199, 200, 208, 241
Hiud 104, 116, 117, 213
Huiselijkheid . . 69
Huisvrouw . 42, 67, 69
Hulda . . . 57
Husai . . . 27
Huwelijk 59, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 69, 75, 150
Hyacinth. . . 98
Hyena . . 18, 162
Hyrcanus. . . 246
Hysop . . 15, 98

I.

Icabod . . . 72
Idumeesch . . 2
Immer . . . 208
Indië. . . . 17
Ingeborene des huizes 74
Inkomsten . 203, 204
Inkt . . . 67, 138
Inventaris . . 40
Invoer . 122, 125, 126
Inwijding tot koning 242
Inzouten . . . 120
Ithamar . 198, 199, 205

J.

Jaargetijden . . 11
Jaarweek. . . 188
Jabal. . . . 30
Jabbok 4, 6, 9, 10, 83, 155
Jachin . . . 171
Jagers . . . 119
Jakhals . . 18, 91
Jarmuk . . 4, 9, 13
Jaziz. . . . 99
Jearim . . . 3, 35
Jebus . . 22, 35
Jechdaja . . . 99
Jeneverboom . 16, 97
Jiftaël . . . 5
Jisreël 2, 3, 5, 9, 10, 13, 82, 91, 124
Johannesbroodboom 16, 97, 129
Johannes Hyrcanus 227
Jojada . 71, 207, 241
Jojakim . . . 71
Jonadab . . . 30
Joppe 6, 7, 120, 121, 123, 169
Jordaandal 2, 3, 5, 12, 14, 82
Jordaanvlakte. 10, 87
Jota 140
Jotham . . . 90
Jubeljaar . 73, 74, 188
Judea 1, 4, 12, 14, 21, 82. 83, 91, 95, 97
Juk . . 84, 86, 127

K.

Kaas . . 43, 102
Kaasmakersdal 22, 37, 43, 107
Kab 128
Kades . . . 254
Kaleb . . . 60
Kallirrhoë . . 10
Kameel 30, 99, 102, 125
Kamos . . 29, 159
Kanaan . . . 1, 2
Kandelaar 43, 167, 175, 176 184, 195
Kanker . . . 53
Kanselier. . . 244
Kapernaum 35, 75, 185
Karavaan. . . 125
Karbonkel . . 54
Karmel 3, 6, 7, 9, 91, 101. 154
Karmozijn . . 115
Kastanje . . . 97
Katholikin . . 209
Kazerne . 22, 26, 178
Kedrondal 5, 6, 22, 25, 27, 29, 196
Keren-happuch . 118
Keri-Schema . 32, 224
Kesitha . . . 130
Keuring . . . 211
Kezia. . . . 112
Keziz. . . . 5
Khan. . . . 125
Kinderen . . 19, 70
Kinderpokken. . 53
Kinderscholen. . 152
Kinnereth . . 8
Kinneroth . . 8
Kirjath . . . 35
Kison . . . 6, 9
Klaagliederen. . 59
Kleeding 46—48, 50, 105, 112, 113, 242
Kleermakers . . 48
Kleerverver . . 115
Klimaat 10, 12, 36, 52, 90
Klinkers . . . 141
Kolokwinten . 86, 174
Komkommers. . 86
Koning . 61, 240—245

Koningschap . 239, 240
Koningsdal . . 5
Koninklijk inkomen 244
Koopwaar . . 36
Koorts . . 12, 53
Kor 128
Koren . . 16, 38
Korenmolen . 42, 104
Korenschuren. . 89
Korven . . 92, 97
Koster . . 33, 212
Kramers . . . 124
Kreti. . . . 245
Kribbe . . . 102
Krith. . . . 6
Krokodilrivier. . 9
Krokodil . . . 21
Kroning . . . 242
Kroongoederen . 244
Kruideniers . . 118
Kruiken . . 40, 92
Kruisigen. . . 251
Kunstolie. . . 118
Kus 47
Kussen . . 42, 43

L.

Lachai Roi . . 155
Lamech . . 30, 98
Lamp 40, 95, 167, 175, 196
Landbouw . . 81, 98
Landbouwfeesten 81, 82
Landbouwwerktuigen 168
Landplagen 14, 38, 121, 221
Lans. . . . 257
Lattuw . . 44, 192
Laurier . . 13, 97
Lechi . . . 10
Lederbereiding 47, 107, 116
Leem. . 31, 110, 111
Leenen . . . 249
Leeuw . . 12, 17
Legerdivisie . 258, 259
Lehe. . . 15, 98
Letterkunde . 138, 141
Leuning . . . 33
Leviathan . . 21
Levieten . . 199, 209
Levir . . . 63
Leviraatshuwelijk 62, 63
Libanon 1, 2, 4, 5, 8, 18, 91, 98, 169
Libanonshuis . 22, 169
Lichtgewapenden . 257
Liederen . . 134, 141
Lijfeigene. . 70, 73
Lijkmaal . . . 59
Lijkrede . . . 59
Linzen 15, 16, 44, 86, 88, 125
Lithostrotos . . 26
Loofhuttenfeest 81, 92, 188, 194
Losprijs . . . 218
Losser . . . 64
Luipaard . . . 20
Luit 135
Luz 97

M.

Maacha . . . 62
Maaier . . 43, 88
Maandindeeling . 144
Maanjaar. . 144, 146
Maanziek. . . 53
Mactesch. . . 23
Magdala . . . 72
Mahalath. . . 62
Mais 82
Majesteitsschennis. 254
Mammon. . . 153
Manna . . . 168
Mantel . . . 48
Maon. . . . 3, 6
Maranatha . . 153
Maresa . . . 6
Markt . 22, 37, 124
Marktmeester. . 124
Marmer . . . 125
Maszichona . . 16
Maten . 124, 126–128
Matras . . . 42
Matseba . . . 156
Megiddo . . . 5
Melaatsch 24, 34, 53, 54, 55, 180
Melk. 43, 45, 101, 102
Meloen . . . 44
Menie . . . 32
Meninx . . . 115
Meonenim . . 155
Merari . . . 197
Mergel . . . 8
Merom . . . 7, 8
Mestpoort . . 23
Mestvaalt. . . 84
Metaal . . . 108
Metreet . . . 128
Metselaar. . . 106
Meubilair. . 38, 42, 43
Michmas . . . 16
Middagmaal . . 46
Mieren . . . 87
Mifkad . . . 25
Milete . . . 115
Millo. . . . 22
Mineralen. . . 116
Minnith . . . 15
Mizpa . . 38, 156
Moab. . . 6, 9, 10
Moerbeziënboom . 97
Moerbeziëndal. . 14
Moestuinen . . 44
Molensteen . . 40
Moloch . 157, 159, 224
Moordaanslag . 254
Morgenster . . 146
Moria 22, 27, 29, 154, 169
Mortier . . . 40
Mosterdzaad . . 44
Muildier . . . 103
Muizen . . 14, 87
Munt. . . . 44
Munten . 90, 130, 132
Muts . . 48, 202
Muziek 80, 133–136, 242. 243
Myrrhe 45, 117, 200, 251
Myrt. . . 97, 195

N.

Nabal. . . . 99
Nachtwake . . 143
Nadab . . . 198
Naexilische feesten 196
Najoth . . . 149

Nalezing . . . 94
Narcis . . . 98
Nardus . . 117, 118
Natrum . . 38, 115
Nazireërs 52, 180, 215, 219, 220
Nergal . . . 59
Nethinim 75, 197, 207, 208 209
Netofa . . 211
Netten . . . 119
Nieuwe maan . 187, 188
Nijlpaard . . . 17
Nisan . 145, 146, 191
Noachietische Geboden 224
Nomaden. . 31, 82, 98
Noteboom . 13, 44, 97

O.

Obed-Edom . . 160
Obil 99
Offerdieren 183, 189, 193, 194, 195, 199, 200, 213, 214
Offerhout . . . 180
Ofir . . 7, 32, 107, 120
Olie 43, 51, 52, 94, 95, 106, 125, 136
Olijf . . 13, 17, 94, 95
Olijfberg 4, 25, 29, 95, 125
Olijvenpers . . 94
Onan 62
Ongezuurde koeken 193
Onkruid . . 86, 87, 91
Ono 5
Onyche . . 117, 118
Onzedelijkheid. . 256
Ooft 13
Oogenzalf. . . 118
Oogsttijd . . 86—88
Oogziekte . . . 53
Oordoorprieming . 74
Oorlog . . . 241
Oort 132
Opperzaal. 32, 34, 178
Orion. . . . 146
Ossenstok. . . 85
Othniël . . . 60
Over-Jordaansche 13, 35, 95
Overste der Synagoge 211, 212
Ouderlijke macht 69, 70

P.

Paard 89, 103, 123, 125, 258
Paardenpoort . 23, 37
Paaschfeest 70, 81, 87, 191, 217, 253
Paaschmaaltijd . 192
Palmen . . 96, 97
Palmenhonig . . 43
Palmstad. . . 96
Palmyra . . . 126
Pantsier . . . 257
Papyrus . . . 139
Pardel . . . 29
Parelen . . 111, 126
Paschur . . . 208
Pelswerk . . . 47
Penning . . . 132
Perkament . 67, 140
Pest 53, 54
Phasaël . . . 26
Pijnboom . . . 98
Pijlen. . . 257, 260
Pinksterfeest 81, 88, 193, 215, 217
Pisga. . . . 4
Plataan . . 17, 97
Pleisters . . . 148
Pleti 245
Pollux . . 121, 147
Pond. . . 129, 131
Poorten 23, 37, 80, 123, 170, 252
Pulver . . . 98
Portier . 207, 208, 209
Pottebakker 29, 106, 111
Pottebakkersakker 58
Pottebakkerspoort. 23
Priesters . 192—201, 211
Priscilla . . 30, 107
Profeten 122, 123, 149, 150, 155, 253, 259
Profetenscholen 149, 150, 155
Profetenzonen. . 149
Proselieten . 224, 225
Psalter . . . 135
Ptolemais. . . 7
Pua 147
Purimfeest . . 196
Purper 115, 126, 171, 242
Put . . 32, 38, 83, 100

Q.

Quadraatschrift . 140
Quarantana . . 3

R.

Rabbath Ammon . 2
Rabbi. . . . 151
Raka . . . 153
Rama . . 35, 155
Ramleh . . . 3
Ramoth . 25, 35, 254
Ranken . . 91, 92
Rantsoen . . . 189
Raphia . . . 2
Rechabieten 30, 82, 99, 219
Rechtszitting 37, 198, 246, 247
Refaieten . . . 5
Regentijden . 11, 12, 81
Reinigingsoffer 72, 220
Reismantel . . 48
Rekenkunde . . 146
Reukaltaar 164, 175, 176, 184
Reukoffer . . . 217
Reukwerk 56, 79, 117, 118
Richel . . 161, 162
Rispa. . . . 56
Roerdomp. . . 20
Rogel. . . 10, 27
Roode Zee . . 7
Roos van Jericho . 98
Rozijnenkoek . 40, 92
Ruiterij . . . 258
Rundvee . . 13, 102
Rijst 86

S.

Sabbat 34, 74, 144, 185, 186, 223
Sabbatschending . 253
Sabbatsjaar 84, 94, 188
Sabbatsreize . 127, 186
Sadduceèrs . . 231
Safat. . . . 99
Saffraan . . . 117
Sagan . . . 209
Samaritanen 82, 140, 227
Sanballath . . 126
Sandalen . . . 49
Sandelhout . . 31
Sanhedrin 77, 151, 156, 179, 208, 209, 220, 246, 247, 248
Saraaf . . . 21
Saron 6, 15, 98, 101, 102
Schaapskooi . . 160
Schaapspoort 23, 27, 37
Schadevergoeding 249, 250
Schapen 43, 49, 101, 102
Scharlaken . 115, 161
Schatkamers . . 206
Schatkisten . . 180
Schavé . . . 5
Schebat . . . 145
Scheenharnas . . 257
Scheepvaart . 120, 121
Scheidbrief . . 67
Schekina . . . 168
Schelfzee . . . 7
Schemone-Esregebed 224
Schepemmer . . 38
Schepter . . . 242
Schervenpoort. . 111
Schietwedstrijd . 80
Schild . . 256, 257
Schoeisel . 48, 49, 63, 64
Scholen . . 71, 152
Schoonepoort . 179, 180
Schoonschrift. . 138
Schoorsteen . . 33
Schouwburg . . 80
Schriftgeleerden 148, 150, 151, 230
Schrijfkunst . 137, 138
Schrijnwerk . . 109
Schrijversmes. . 139
Schuldeischer. 39, 70
Schuldoffer . . 215
Schurft . . . 54
Seforis . 12, 82, 153
Semer . . . 3
Senaat . . . 207
Senir. . . . 4
Sephela . . 6, 14, 83
Sichem 3, 38, 91, 124, 254
Sichor-Libnath . 9
Siddim . . . 5
Sidon . . . 95
Sifra. . . . 147
Sihon . . . 220
Sikkel 88, 91, 129, 130, 208
Siloach . . 27, 182
Simeon ben Schetach 71, 152
Simon van Joppe . 107
Simon de Maccabeër 7, 129, 131
Simon de Rechtvaardige 208
Sinaïetisch Schiereiland 1, 7
Sirjon . . . 4
Siroop . . . 92
Sirteneiland . 115
Sittai . . . 99
Sittimhout 161, 162, 163
Slang . . . 21
Slaven 40, 49, 73, 74, 75
Slotenmakers . 32, 108
Sluier . . . 49
Smeltoven . . 108
Smid . 5, 107, 108
Snarenspel . 133, 134
Soldeeren . . . 108
Sorek . . 6
Spade . . . 84
Span . . . 126
Spar . . . 13
Speenen . . . 72
Spelt . . 15, 16, 43, 88
Speren . . 53, 257
Spicariardusmeren. 118
Spiegeltje. . . 50
Spies . . . 257
Spijsoffer . . . 216
Spinnen . . 48, 112
Spinrokken . . 113
Sprinkhanen . 15, 45, 87
Staand leger . . 258
Stacte . . 117, 217
Staf 49
Stal . . . 99, 102
Stater . . . 132
Steenhouwer . 106, 109
Steeniging 71, 251, 253, 256
Steenvoeger . . 106
Straat . . 36, 125
Strafrecht . 250–256
Stroo . 31, 89, 90, 102
Struis . . . 21
Succoth . . . 5, 35
Sunemietische vrouw 42
Sur . . . 23, 170
Susan . . . 98
Synagoge 34, 107, 151, 153, 184, 185, 211, 223
Syrie. . . 117, 126

T.

Tabernakel 30, 105, 156, 160, 161
Tabernakelgereedschap 164
Tabi 75
Tabitha . . . 72
Tacitus . . . 65
Talent . . 129, 131
Talitha . . . 153
Tallith . . . 224
Tapijten . 42, 43, 105
Tarichea . . . 120
Tarmudeers . . 126
Tarsis . . 12, 30
Tarsisschepen. . 120
Tarwe 16, 43, 86, 87, 88, 125
Tekoa 3, 5, 6, 14, 82, 95
Tempelambtenaren 182, 205
Tempelberg . . 22
Tempelbouw 32, 105, 169, 177
Tempelceremonieel 29
Tempelhallen . 177, 178
Tempelhuis 172, 180, 182 183

Tempelinwijding . 196
Tempelkamers 170, 172, 182
Tempelpolitie . 206, 209
Tempelpoorten 170, 177, 179
Tempelslaven . 75, 207
Tempeltinne . . 181
Tempelvoorwerpen 173—175. 183, 184
Tempelwachten . 178
Tempelzangers 133, 134, 180, 206, 209, 210
Tent 30, 31, 106, 107, 160
Terafim . . . 156
Terebinth. . 97, 134
Tering . . . 53
Terpentijnboom . 14
Terpentijnnoten . 44
Terrassen. . . 83
Thabor . 2, 9, 10, 154
Thamar . . . 72
Thammut. . 145, 158
Thebeth . . . 145
Theocratie 149, 237, 238
Theocratische straf 65
Theodicee. . . 142
Thopheth. . . 159
Thummim . 156, 199
Tiberias 7, 9, 10, 13, 96, 124
Tichelsteenen 31, 43, 193
Tienden 74, 92, 203, 204, 217, 218
Tijdrekenkunde . 143
Timmerman . . 109
Timmermanswerktuigen . . . 109
Timnath . . . 14
Timnath-Serah . 3
Tirzi . . 188, 189, 194
Tittel . . 140, 141
Titus . . . 26
Tollenaren 124, 125, 246
Toonbrooden 165, 166, 176, 183, 184, 204
Toovenarij . 159, 253
Trommel . . . 136
Trompet 135, 185, 187, 258, 260
Troonopvolging 241, 243
Trouwbreuk . . 65
Trouwdag . . 77
Tuinenbron . . 10
Tuinpoort . . 25
Tuinvruchten . . 44
Tulband . . . 48
Tyropoeon . . 22
Tyrus 2, 12, 95, 120, 122, 123, 131, 168
Tweernen . . 113

U.

Uil 20
Uitgieter . . . 11
Uitroeiing . . 65
Uitvoerhandel. 95, 122
Uren 143
Urim . . 156, 199, 203

V.

Vadem . . . 127
Valk 20
Vasten . . 79, 221
Vedel . . . 135
Veehouders . 73, 101
Veelwijverij . 61, 62, 67
Veemeester . . 101
Veeteelt . . 81, 98
Veevoeder . . 17
Veldpriester . . 259
Veldteekenen . . 259
Vensters . . 31, 32
Verbanning . 212, 253
Verlamming . . 53
Versiering . 50, 242
Verzoendeksel. . 167
Vesting . . . 260
Vijgen 14, 31, 44, 79, 90, 95, 96
Vijgebrood . 40, 44, 96
Vijvers . . 27, 98
Visch 45, 119, 120, 126
Vischpoort 23, 37, 119
Vischtuig . . 119
Vlas . . 86, 107, 113
Vleesch 44, 45, 102, 118
Vloekwater . . 255
Voedster . . . 71
Vogelpoort . . 37
Volkstelling . . 80
Voller 10, 48, 106, 113, 115
Voorhangsel . . 181
Voorhoven 163, 169, 170, 178—180, 195. 210
Voorstelling . . 72
Vos . . . 18, 91
Vredestijd . 103, 262
Vreemdenlegioen . 259
Vrijstad . . 254, 255
Vroedvrouw . 71, 147
Vruchtbaarheid 12, 82
Vulcanisch . . 14

W.

Waarzeggerij . 159, 253
Wachtposten . . 209
Wachttoren 37, 91, 99, 260, 261
Wagen . . . 258
Wagenbestuurder . 258
Wagenburg . . 259
Wan . . . 88, 89
Wapendrager . . 258
Waschbekken. . 174
Waschonderstellen 174
Waschvat 164, 165, 174, 176, 183
Waterhoos . . 14
Watermachines . 84
Waterplengen. . 196
Waterpoort . 25, 195
Weduwe . 62, 77, 250
Weefstoel. . . 113
Weegschalen . . 129
Weegsteenen . . 129
Weg 127
Werktuigen . . 109
Wespen . . . 95
Wetsstudie . . 151
Weven 43, 106, 107, 112
Weversboom . . 113
Weversspoel . . 113
Wierook . . 115, 166
Wierookbewerken . 106
Wijgeschenken . 185

Wijn 40, 45, 46, 90, 148
Wijngaard 83, 91, 258
Wijnkelder . . 92
Wijnpers . . . 92
Wijnoogst . 92, 133
Wikken . . . 88
Wilg . . 6, 17, 98, 195
Winkels . . . 124
Wintervijgen . . 96
Wisselkleederen 47, 105
Wolf . . . 18, 101
Wolkammers . 107, 114
Wolkbreuk . . 14
Wonderboom . . 115
Wonderartsen. . 148
Wormziekte . . 53

X.

Xystus . . . 25
Xystusburg . . 37

Z.

Zaag 109
Zaaimachine . . 86
Zalmon . . . 3
Zalving 46, 50, 51, 95, 117, 125, 150, 200, 207, 208, 209, 242, 257
Zang 76, 92, 133, 136, 209, 210, 262
Zeboïm . . . 5
Zebud . . . 244
Zeehieden . . . 120
Zegelleem. . . 126
Zegepraal. . . 262
Zeildoek . . 97, 121
Zemaraim. . . 3
Zend-Avesta . . 55
Zending . . . 235
Zephata . . . 6
Zerubbabel 175, 176, 507
Zevengesternte . 147
Ziekten . . 52—56
Ziener . . . 150
Zif . . . 145
Ziften . . . 89
Zijde 113
Zilversmid . 106, 109
Zippora . . . 72
Zondebok . . 189, 190
Zondoffer . . . 215
Zonnebron . . 10
Zonnejaar . . 144
Zonnepoort . . 23
Zonnewijzer . . 144
Zoogen . . . 71
Zoomen . . . 47
Zoon der dienstmaagd 74
Zoon der wet . . 73
Zout . . 44, 217, 256
Zoutbergen . . 44
Zoutverbond . . 77
Zoutzee . . . 8, 44
Zuilen . 109, 171, 183
Zuilengangen . . 178
Zwaard . . . 257
Zwaargewapende . 257
Zwagerhuwelijk . 68
Zwijn. 14, 87, 104, 176

CORRIGENDA.

Bladz.	4,	regel	19	van boven,	staat:	de Jabbok,	lees:	den Jabbok.
„	5	„	14	„ „	„	: van van,	„	: van.
„	13	„	4	„ „	„	: Gennezereth,	„	: Gennezareth.
„	17	„	9	„ „	„	: groeide,	„	: groeiend.
„	23	„	19	„ „	„	: Suz,	„	: Sur.
„	25	„	76	„ „	„	: deze poort,	„	: dezen toren.
„	29	„	30	„ „	„	: Bethini,	„	: Bethini stonden,
„	32	„	30	„ „	„	: Mozaiesche,	„	: Mozaische.
„	35	„	9	„ „	„	: sterker,	„	: sterk.
„	37	„	6	„ „	„	: Agrippa I (41—44 na Chr.), lees: Agrippa II (64 na Chr.).		
„	46	„	10	„ „	„	: huiselijk,	lees:	huiselijke.
„	55	„	2	„ „	„	: huid,	„	: huid wordt.
„	61	„	22	„ „	„	: gebod,	„	: verbod.
„	69	„	26	„ „	„	: zijn,	„	: hun.
„	81	„	10	„ „	„	: als feesten,	„	: feesten.
„	83	„	12	„ „	„	: vruchtbaar,	„	: onvruchtbaar.
„	89	„	9	„ „	„	: gedorschene,	„	: gedorschte.
„	91	„	2	„ „	„	: Ezach.,	„	: Ezech.
„	94	„	20	„ „	„	: tijf,	„	: stijf.
„	96	„	21	„ „	„	: en in Engedi,	„	: in Engedi en.
„	105	„	10	„ „	„	: Ahaliab,	„	: Aholiab.
„	135	„	25	„ „	„	: troonbeklimming,	„	: troonsbeklimming.
„	148	„	19	„ „	„	: den balsemstruik,	„	: de balsemstruik.
„	152	„	19	„ „	„	: Israëlitiesche,	„	: Israëlietische.
„	154	„	19	„ „	„	: Ahinadab,	„	: Abinadab.
„	163	„	16	„ „	„	: lang breed,	„	: lang en breed.
„	176	„	5	„ „	„	: (Esra 6 : 3),	„	: Esra (6 : 3).
„	178	„	33	„ „	„	: werden,	„	: waren.
„	180	„	17	„ „	„	: 500 el,	„	: 50 el.
	180	„	25	„ „	„	: Hamaaloth,	„	: Hammaaloth.
„	193	„	6	„ „	„	: wien,	„	: wie.
„	198	„	14	„ „	„	: Ahihu,	„	Abihu.
„	209	„	11	„ „	„	: weld,	„	: weld.
„	213	„	1	„ „	„	: ongezond tot,	„	: ongezond.
„	241	„	1	„ „	„	: door,	„	: zoon.